

Тагир Акманбетов

СЫНТАСТЫНЬ ЙЫЛУВЫ

Анам Аминатка багысламан

www.nogay-kitap.com

Ногай Китапханасы

Ногайская национальная электронная библиотека

Тагир Акманбетов

СЫНТАСТЫНЬ ЙЫЛУВЫ

Анам Аминатка багыслайман

*Сынлы доске
Макамка
Яшавда
Котки
Дхыт котк
Иоран,
Дркын
Демеликке,
Тагир
Акманбетов
25.05.2008 и.
Туркмен
Меккес*

ХАБАРЛАР

Якпа яланьды

Йырма йылдан бери Ковшербайдынъ атасы Явдир-агайдынъ эки коъзи де коърмейди. Ол тынык уйде, юмсаk тоъсекте ятып, намаз кылып, келгенлер мен дагырда курып, ой-маслагат берип, яшав-аъли мен боълисип турады. Боътенде Явдир-агай озып кеткен йыллары акында, буъгуынги куън мен тенълестирип хабарламага суъетаган эди. «Э, ай-хай, дуныя! Йыллар кетедилер, кайтпаска кетедилер, заман да туърленеди, «элли йылдан эл янырар» дейди ногайда. Коъргенимди айтсам меннен кетер, тынъламасанъ сеннен кетер – деп ол, соъзин баслап, мыйыгын шыйратады. – Бизим заманымызда хатын-кызлар эр аъдемнинъ алдыннан оътпейтаган эдилер, неге десе, олардынъ колында кумганы, авызында иманы болган. Бурнындагы тогасы авызынынъ кирти, коыйлеклерининъ аъдипи аякларынынъ тысавы эди. Аълиги келинлер болса, яны яшавга уйысып юредилер. Яшавга уйыссынлар, тек ногай аъдетлерин мутпай, буъгуынги куънге келистирип, куън-туънин оъткерсе экенлер.»

Оннынъ соъзлерине увылы Коършербай кулагын да аспайды, келини Тотай маъне де бермеге ойламайтаган болган.

Увылы эм келини эртенъ мен турып, ювынып, таранып, кийинип куллыкка алгасайдылар. Туъс мезгилинде олар янма-ян бир аяк шай ишип куллыкка кетедилер. Явдир-агай ман хабарламага, мал-анъга карамага олардынъ колы тиймейди. Кеште Коършербай телевизор карайды, газет актарады, келини Тотай ас асады, ювылган кийимин уйтиклейди, Явдир-агай радио тынълайды, яслыгын эсине алады.

Явдир-агайдынъ маразы ман авырган кайбир аъдемлер, азбарда аялгыз юрмейдилер, неге десе олар урынып-суъринип йыгылсак бир еримизди авыртармыз яде сындырармыз деп ойлайдылар. Ондай аъдемлердинъ бетиндеги сап-сары муънли туъси тоърден де коърим ювык деген сезимди юректе тувдырады.

Явдир-агайды сокыр демеге язык. Ол азбарда аъри-бери куллыклар этпесе парахат ятып болмайды. Явдир-агайды азбарда ят коърсе, оны юрисиннен, турысыннан сокыр деп ойламас.

Ол уый арадагы сокпакты, кайсы ерде сенек, шелек бар экенин де биледи. Явдир-агай куън сайын сыйырдынъ астын тазалайды,

бузавга сув береди, тавык-коъркиске аъжибийдай таслайды. Ол азбарда юргенде тавык-коъркислер алдына ювырып шыгадылар, доъгерегинде айланадылар. Бузав янасып аркасын сыйпатады, мысык аягынынъ касында мырылдап юреди, куъщик ерге ятып, аягын йогарга коъртерип, куйрыгын булгай берип, курсагын, мойнынъ касытады.

Бир куън тенъи Явгаш келип Явдирди конакка алып кетеди. Сол куън ок авлактан уйге сыйыр да келмей калады. Тотай сыйырды излевге шыгады. Куън коързининъ алтын нурлары толган адырларды кезип, тоъбелерди оътип, ол Баймурза-кысык янында, сатлыкка сыйырын алып бараятырган Делихан ман йолгысады: - Меним сыйырымды не ерге алып барасынъ? – дейди Тотай Делиханга шырайы кашкан сыпаты ман.

- Сыйыр ме-ме-ники – дейди ол, адалап.

- Сенде бет те, иман да йок. Сынык апас баасына тийисли аъдем тувыл экенсинъ, сыйырымды сатлыкка алып барган сонъ, мен кайтип сыйырымды саклайтаганымды билесинъме? Аямнан оътпек ашатып саклайман-деп Тотай, куйындай кутырады.

- Бос соъзди кой, тынъла мени – деди Делихан, сыйырдынъ минин коърсетеек болып.

- Койды-тынъды билмеймен, сендейлерди тынъламага суъймеймен – дейди Тотай, басындагы явлыгын туъзетип.

Делихан ойланады, каты куърсинеди. «Аъпелим, Коършербайга мундай дамбырга шыдаган сонъ койды-тынъды да билмейди» - деп ол, ишиннен Тотайга арканды узатады.

- Коързинъ шыккыр, урламасанъ, Алла-тала сени коймай ма? – деп Тотай, арканды силкип, сыйырдынъ аркасына шыбыгы ман урып, уыйине йол алады.

«Ярганактай сеси мен, дуърсилдеген юриси мен, айткан соъзди анълаттыртпайтаган каркырасындагы куъши мен янымды зыр бездирип, басымды авыртты-ав» - деп, Делихан аягын авыр алып, Тотайдынъ артыннан йоънеди.

Тотай уыйине келгенде, шав-шув ман сыйырды сарайына киргизеди.

- Савлай шек-карынымды туъсирди-ав, – деп Тотай, терин суъртип, арасында тамагым курыды деп сувык шай да увыртлайды, юрегин ыслап «уф-фай» деп, йыйылганларга айтып хабарын кутарады.

Хабар ерде ятпайды, Явдир-агайга да етеди, ол амалсыз болып уйине кайтады. Явдир-агай: - бизим сыйырдынъ муыйизи аймак ты, манълайыннынъ кенъилиги аямдай, бу сыйырдынъ бети суьврепей, тавык юмырткасына усап келеди – деди, шал сакалын сыйпап.

- Соқырдынъ соьзи шайытка яраспас – деп Тотай, нап куйылган тезекке серник тийгендей камылады.

Явдир-агай келинининъ соьзлерин эситип, уялганыннан кызарады.

Сол абсерде бир сыйыр капы авызга келип муьнъирейди. Сыйырдынъ муьнъиреви бес оьрмели ялавдынъ тырсылдавына усагандай болып Тотайдынъ эки кулагын тындырып, тажаллыгын боьледи.

-Киси малды айырмай,

Яман тилди тыялмай.

Табан салып тиресип,

Мал иеси мен эрисип.

Юрек нава йойдырып,

Барар йолдан калдырып.

Оьрметинъди тайдырып,

Неге егистинъ, дамбырып? – деди Делихан, Тотайга ятлап кебинде.

Тотай тилин тислеп, дуьнъирдевин койып уьндемей эди. Йыйылганлар баьри де онынъ касыннан таядылар.

-«Термешеден оьлген баланъ ды, мага якпа яланъды»- деп Делихан, сыйырын етип, азбардан шыгады. Капыдынъ коьлген бери майланмаган елкелерининъ сыгырдавы азбардынъ ишин бийлейди.

Делиханнынъ касында тынълавлы бараятырган сыйырга, онда-мунда ювырган коьзлерин Тотай таслайды, неге десе онынъ кулагына «Мага якпа яланъды» деген соьзлер шалынады эм соьзлерге келисли анъдай болып, капы авызы сыгырдай эди.

1976 йыл.

Юрек япыракларында кырав

Мен шахарда окыйман, авылга эки куьнге тыншаймага келдим. Савда куллыгында отыз бес йыл ислеьтаган Ййсиндик абамнынъ колын алайым деп туькенге кирдим. Меним ызымнан,

урынып-суьринип, куьрмелген тили мен салам берип, бир киси де кирди.

Мен ога маьне бермедим. Ярасыклы этикеткалы шагырларды коьргенде, эсима юзимде ислеген куьнлерим туьсти. Бир ай юзим совхозда куллык этип, танъ атып-атпай, колга шелекти, юзимнинъ сабдагын кесетаган пышакты да алып, терлеп-пислеп куьнлик тапшырмады эки кабат артыгы ман толтыратаган эдим. Каранъа ерге туьскенде, тоьсекке еткенде, бел сызлавына да карамай, каты уйкыга коьмилемен. Экинши куьн сол баягы кепте, кап-кара тырналган бармаклар ман шелекти сыгып, юзим йыймага баратаган эдим. Белки, сол юзимнен шагыр басылганды эм сосындай ишкишилер шагыр ишип, орамда яйкалып юргенин коьргенде юректе ашшы ойлар тувады.

-Туьнегуьн шагыр алганда, апаслардынъ артыгын кайтарганына суьйиндим, буьгуьн болса сол апаслар бир сисеге етпейтаганын билип, муьнайдым-деди ол, янасып эм аясындагы уьш апасын коьрсетти.

Бети-коьзи сискен, кызарган коьнысым Исмайылды танымай калдым. Оны коьрип языгым ийиди. «Аьдем осал аьлге туьсе калса язык ийимеге ярамайды, неге десе оьзининъ яшавын бузган аьдем, яшавын онълап та, туьзетип те болар, эгер куьшине, йигерине сендирсень» - деп Суьйинбек агайдынъ айтканын эсима алдым.

-Исмайыл, ишпеге аламан – дедим мен – тек Суьйимбек агайдынъ уйине барайык. Ол ойланды, какырынды, сонъ басын ийип муькирлигин билдирди. Исмайыл меннен сиседи алып, колтыгына тыкты. Биз орамга шыгып, асыкпай йоьнедик.

...Исмайылдынъ балалыгы завьклы озды. Ол школада коьримли окувшылардынъ бириси эди. Етинши класста Таьтли-булак авылыннан Аvasхан окымага келгенде, онынъ яшавы туьрленди. Исмайылга Аvasханнынъ касында ой ийне мен туьртсе де, авызыннан соьз шыгармайды, терлейди, уьндемей турады. Бир кесек заман озган сонъ, олар бир тил таптылар. Камыс коьлдинъ ягасында сыр-сыбырдасып юретаган эдилер. Аvasхан ман бас костырмак болып, Исмайылдынъ яс уйкенлери отка туьспей куьйдилер. Исмайыл эл алдында эр борышын толтырмага кеткенде, Аvasхан ашык ярына эки йыл хат язып, арымай-талмай карап турды. Исмайыл онынъ сенимин акламады, аьскер сыдырасыннан келип, кешеси-куьндизи мен шекеге салып, акшады кардай боратты. Ызында ол ясы уйкенлерининъ соьзин йоьллен, тиреви

болган аьелден Кызлархан деген кызга уйленеди. Арасы коьп заман кетпей онынъ кайынатасы Ювсанбек, совхоздынъ директоры, каьпелистен топырак болады. Исмайыл совхоздынъ бир боьлигинде эсапшы болып ислейтаган эди. Ол сакат аьдемнинъ уьстине акша язып, сол акшады, оьзи кол басып алып, ишип, юретаган эди. Тергевши ол затты туьртип шыгарды. Исмайыл эки йыл ман тутнакка туьсти. Ол ыславдан босалып келген сонъ, эсириклей алган Кызлархан ман айыклай яшайлмады, аьели бузылды. Аvasхан Оьтемис пен бас косып, бирин эки этип яшайды. Оьтемис каьтеленип дуньядан тайган сонъ, Аvasхан тул хатын болып калады. Исмайыл Аvasханнынъ алдында оьзининъ куьнасын анълап, янып-куьйип юреди. Суьйимбек-агай уьйинде йок эди. Балык ысламага кетипти экен.

Ясыл камыслы коьлде баьпийлер какылдап, эркин юзедилер. Коьлдинъ ягасында Суьйимбек-агай кармакларга куртларды каптыраятыр эди. Ол бизди коьрип, «коьп суьйип, коьп коьтерип», касына олтыртты. Кендир йибин басынынъ уьстиннен айландырып, авады эки боьлип, сызгыртып, сувга таслап бизим касымызда орынласты.

-Коьп пе, аз ба балык ыслаганында ис тувыл. Заман завьклы, кызыклы кеткени аьлемет – деп, Суьйимбек-агай, бетине конган сокыр шы бынды акыр сокты.

Тас тоьселген йолдынъ шаньын шыгарып коьликлер ювырадылар, коьлдинъ тоьгерек ягында ян-януварлар отлайдылар.

Суьйимбек-агай яшавында эситкени яде коьргени акында дайым да хабарлайды. Бу йол да ол маьнели хабар айтаягына уьмитимди уьзбедим.

-Исмайыл, сени мен соьйлемеге коьптен ойым бар эди, тек сенинъ айык куьнинъ йок – деди ол, тыртык манълайын аясы ман сыйпап, соьзин бардырды – Инуьвим, сенинъ ясыньда мен яны курылган Коьк-Тоьбе деген колхоздынъ басшысы эдим. Меним хабарым, яны курылган колхоздынъ акында тувыл, а ялындай янып, тез соьнген суьйимимнинъ акында, меним кыска суьювим, юрек япыракларымда кырав болып калган. Ал, тынъланъыз хабарымды.

Агам Язманбет Акбийкеге уйленеекте анам Шаарбике макул коьрмедди. Акбийке тал белли, саргылт шашлы. Онынъ юка эрнин, йинъишке кайтык касын, туьз бурнын, куба коьзин эм аьдемнинъ тоьбесин коькке еткеретаган саркылдав куьлкисин бир коьрген яс,

мынъ кере коьз алдында коьретаган болган. «Коьрпеге шоьп иерир, коьрклиге соьз иерир» дегенге усап, онынъ акында авылда бос соьзлер яйылган эди. Акбийке Россиядынъ бир шахарында окыйтаган болган.

-Суьйрагынан бир куьлеш коьйлек кийип, егинин тар этип, явлыксыз сум каргадай болып, юретаганына карасанъ, ата-анасы турып, оьксиз оьскендей «анасын коьр де баласын ал, аягын коьр де асын иш», онынъ анасы онъган, кыювлы аьдем тувыл – деп, анам Шаарбийке Язманбеттинъ юрегине буз куятаган эди. Бир кере анам терезедеги китаплерди ерлестиргенде, хат коьреди. Акбийкеден келгенине шексинмей, окытувшы Бекбердиге окыттырды.

...Ананъ разы тувыл ...Мен суьювимди тыярман. Мени суьйген, яс пан бас косарман. Ол мени мен наьсипли болса, оннан артык бир зат та керек тувыл. Увыл тувса сенинъ атынды атарман. Ян суьйгеним, ананънынъ йигерин йыкпа, мырадына еткер...

Хаттынъ иштелигин эситкен сонъ, анам Шаарбийкединъ эсине тык деп оьлмес соьзли «Бозйигит» деген ногоай дестаны туьсти. – «Бозйигиттинъ куьнин азгалдым увьлымнынъ басына тувдырмага. Не яктан Акбийкединъ юрегин кара дертке толтырганман. Сайджамалды залым атасы наьсипсиз этип, Бозйигитке корлык коьрсеткен. Сайджамалдынъ атасыннан меним нем артык? Мен анълавсызлыктан баламды каьрип эткенмен», -деп анам Шаарбийке ишиннен ойлайды.

Анам халктынъ кайкы тилине кулак аспай, кардаш-тувганын йыйып, ат шаптырып той этеди. Язманбет Айбийке мен берекетли яшайды, эки увыл да твады. Язманбет бас койшы эди. Яс болса да данъкы шыккан, боьри койга туьскенде, ол боьриди бугындырып, газетада макталады. Анъсыздан кой сарайга ясыноктан от туьседди. Неге экен ясынок оты Язманбетке баьле-каза аккелди, куванышын боьлип, туьтинге оратты, яс янын, уьмитин уьзди? Язманбет, от туьскенде шеттен карап турган болса, оьлмеек эди. Шыр янып соьнеек эди. Язманбеттинъ куьнаси йок эди, табиятка не этип болаяксынъ. Яны кой отарын алып парахат яшаяк эди. Ол оьзи асыраган койлардынъ манъыравын эситип, кара туьтинге туншыкканын коьрип, мал языгын ойлап, юреги шыдаялмай, ялынлы шыр ишине атылып киреди. Койларды оттан аман акалады, тек оьзи шырдынъ астында калады. Агам оьлген сонъ, балалары етим калмасын деп, мен «бас байлав» деген аьдет пен Язманбеттинъ аьели мен бас костым. Эки бармактынъ арасыннан

сув ыткендей йыллар кетти. Акбийке юкли болды, куьни етип кыз да тувды. Мал сойылды, казан асылды, тоьгеректеги кардаш-тувганлар йийылдылар. Бала бесикке салынаяк боьлмеде, йибек йипке авылдаслардынъ аькелген коьйлеклери, кесек шьтлары илинди. Тоьрде маштак бойлы, эки коьзининъ нуры да тайган, бир куьн тоьсек тартып мараз уйде авырийман деп ятпаган Уьйкен-абай бесиктинъ алдында эди. Онынъ сол бетинде ак тастарын кень яйып, Эдиге-ягадагы абай орын алды. Уьйкен-абайдынъ онъ бетинде кара юзли, каз мойынлы Аьруьвгыз ерлескен. Уьйкен-абай бесиктинъ тоьсегин туьзетип, астына увак-туьек толы табакты йылыстырып: «Пышактай ыткыр болсын, болаттай бек болсын» – деп, ястыктынъ астына болат пышакты салады.

- Бисмылла – деп Уьйкен-абай, балады колына алып, аягы ман ястык бетке берип, бесик касында олтырганларга карап: «Онъма, солма?» деп сорайды.

- Сол – деди тоьгеректегилер.

- Оьмирли болсын, наьсипли болсын, аркасы ман ятып, аягы ман ювырып шыксын, – деп Уьйкен-абай, бесиктинъ эки тарткышын тартып балады боьледи.

- Мысыклай уйкласын, – деп Эдиге ягадагы – абай, баладынъ коькирегине мысыкты тийдирди.

- Бесикте бес туьрленсин, юмырткалай дыньгырып, ата анасын суьйиндирсин, – деди Аьруьвгыз эм юмырткады баладынъ аягына уьш кере тийдирди. Сарыбастынъ сабыр келини, тислери мен савьлели юзикти сыгып, балады авызландырды, онынъ сепкил туьскен бет-юзи шешекейдей яйнап, юрек тамырына синьген куваныштан, коьз яслары яркырады.

Теньлери мен олтырган боьлмеде боза ишип завькландык. Меним сезгир конъысым Янибек домбырады алып, «Отархан сазын» согып баслады.

Мен азбарга шыктым, тоьгерек як тынык. Каранъа шоьлди кушагына алган, ай ярыгын эркин тоьгеди. Оьлен-шоьп, курт-кумырска да уйкыга коьмилген. Не аьлемет кеше, ондай кеше тек ийги ойлар юректе тувадылар. Мен де ойга коьмилдим. Танъла янъы куьнининъ танъы атар. Танъ коразлар канатларын какканда, койшылар уянып, койларын адырларга шыгарарлар. «Болат аттынъ» сеси тыныклыкты бузар, баьри зат та уянар. Куслар,

гуьллер, тереклер кевделерин язып, коьк куьмбезине тартыладылар, куьнининъ коьзи ялган дуныядынъ кызыклы яшавы ман яллатар.

- Сол яшавда яслай суьйгенимининъ аты айтылмай калмасын. Сол яшавды коьзи коьрмесе де, данъылда бозторгайдынъ анъындай авазы эситилмесе де, аты айтылсын, аты ерде калмасын, – деп мен уьйдинъ босагасыннан йигерли абытладым.

Яслардынъ боьлмесиннен Янибектинъ йырлаганы кулагыма шалынды:

Энъ баслапкы, яс куьндеги суьювим,

Терек эди, тек алмасы болмады.

Уршык эди, яс куьндеги суьювим,

Йиририлип йибек йипке толмады.

Мен акырын ясы уьйкенлердинъ боьлмесине кирдим. Кызга ат атамага деп Касым-агай шаькырылган экен. Ол бесикке янасып: - Мен тувганда мага ат атамага деп Шаьбетир-аьпендиге айтылады. Сол аьсерде ол кырк куьнге сеперге кетеди. Аьпенди кайтканша мага «ак бала» дейтаган болганлар. Шаьбетир-аьпенди сеперден келип, китабин актарып: «Касым» деген соьз араб тилинде «коьркем» деген маьнеди анълатады деп, мага Касым деген атты атаган...

- Соьзинъди бал ман боьлейим. Мен балага оьзим ат салмага суьемен, – дедим Касым-агайга, телезуьвимнен дирилдеген тавысым ман.

- Ай яюв-ай сени, коьргенсиз зат сеннен шыгар, – деди от авызлы Эдиге ягадагы-абай, ашувын ясырмай, – Отыз ясына дейим кыз алмай не коьрсеттинъ. Наьлет! Энди бала тувганда киси болатаганына карашы!

Атайлардан калган аьдетке карсы кайдай тил мен соьйлейсинъ...

- Сабыр бол – деди Уьйкен-абай, Эдиге ягадагы-абайдынъ орак тилин тислетип. Мени касына олтыртты:

- Айт, яным, коьзим не уьшин ат атаяк боласынъ.

- Мен ети ясымнан алып, Куьлкизар ман ашык болган эдим, – деп хабарымды басладым, – Экевимиз де яланъаяк кушагымызга сьймайтаган боьригоьзлерди сыгып, шаьдаклар ман ювыратаган эдик. Сылуь-тоьбедеги белине дейим ойылган сын тастынъ касына боьригоьзлерди уьемиз. Куьлкизардынъ анасы Алтын тез-тез авырып, тоьсек тартып ятатаган эди. Биз онынъ

касында олтырамыз, ястыгын туъзетемиз, эртегилерин тынълаймыз.

Куълкызардынъ анасы калтыраган коллары ман басымызды сыйпап бетимизди суыйип, бизге йылы карап, куърсинетаган эди. Ясланган коъзлерин бизден ясыратаган эди. Ол сыйыр савып, каймак шыгарганда, биз онынъ янында турып, савытын ювып, каймагын ялаймыз. Текелерге минип, улаклар ман завыкланып, ойнайтаган эдик. Куълкызардынъ анасы бизге эш бир соъз де айтпайтаган эди. Биз ойын ман авлигип ас ишпеге де келмейтаган эдик. Ол бизим ызымыздан келип, йылы оьтпек берип, колымызга пыслак ыслатаган эди. Яны йылдынъ алдында Куълкызардынъ анасы Алтын сыпыргышты ясыл сыр ман бояп, ойыншыклар илип, ерге мамыкты кардай этип шашыратып, доьгерегинде бизи мен бирге айланганы, йырлаганы аьли де коъзиме коьринип туры. Бир кере мен йылгынды ат этип, Куълкызар кумаш кувыршақты бала этип, ел бесикте шайкаатырган мезгилинде:

-Мен Кызлар калага бараякпан, Куълкызарга тас кувыршак, сага, Суыйимбек, ез тапанша аькелермен – деп Язманбет агам, бизди Куълкызардынъ уйине аькелди.

...Азбарда халк йыйылган, уйдинъ ишинде Куълкызардынъ таьвкеси ак тоьсли Сайраттынъ кайгылы авызы шыгады:

Суьруьв-суьруьв эллерден,

Суыйип алган аьруьвим.

Тогай-тогай эллерден,

Танълап алган аьруьвим.

Ажалынъ неден асыкты?

Янынъ неден талшыкты?

Ажал келди анъсыздан,

Коьйлек кийдинъ енъсизден.

Коьгилдирди коьлде шувлаттынъ,

Коьгем коьзли кызынды йылаттынъ.

Куълкызарды кимге аманат эттинъ?

Куълкызарды кимге таслап кеттинъ? – деп, ол бозлятыр эди. Куълкызардынъ атасы Крымханнынъ ак кепиндей бетин, коьз ясларын коьрип, коьзлерим бадырайып, кадалып турдым. Куълкызар, неден экен билмеймен, йыйылган аьдемлердинъ арасыннан анасын излеп баслады.

-Ананъ оьлди, – деди бирев.

-Язманбет акай Суыйимбекке тапанша аькелеек, сени оьлтирермен, мага тас кувыршак аькелеек, коьрсетпеспен, – деп Куълкызар, оны аягы ман тепти, коьзи ясланып.

-Оьлди, – деген соьзден сонъ, коьзим каранъа болды, кулагым тынды. Куълкызар уйге ювырып кирди. Анасы Алтын кызы ман ясырмак ойнайтаган болган. Ол анасын эсиктинъ артыннан, тоьрдинъ астыннан карап шыкты. Белки, анам оьлмегендир, меннен ясырынгандыр деп ойлады. Анасын таппаган сонъ Куълкызар атасын кушаклап, оькирип йылады. Сол куьннен сонъ, Куълкызардынъ коьнъили бузылды. Ойнаатырганда, анасы эсине туьсе калса, онынъ коьз яслары сувдай тоьгилетаган эди. Оны коьрип мен де бузылатаган эдим. Куълкызарды анасы, оьзи оьлеектен бир йыл алдын, суьвретке туьсирди. Суьвретте Куълкызар шашы оьрилген, терек касында куьлип туьскен эди, мойнынънда кишкей бала мойыншак йылтырайды. Куълкызар сол суьвретти колына алып, мойыншақты сыйпап, эринлери мен оьбетаган эди, неге десе бала мойыншақты анасы Карагаш ногайларга дарман излеп барганда аькелген экен.

Куълкызардынъ анасы топырак болган сонъ, атасы Крымхан бир йыл хатын алмады. Танъ ман ызанга барады, кеште кайтады. Куълкызар бизде турады.

-Ас аспага, басынды – уьстинъди ювмага, баланъа бас-коьз болмага сага алал косак керек, – деп Крымханга тенълери, ювыклары айтатаган эдилер.

Бир куьн Куълкызардынъ таьвкеси ак тоьсли Сайрат, ясы озып эрге шыкпай калган Енхан деген кызды аькелип:

- Бир ногай етим калмык кызды асырайды. Ол кардаш тувганларын шақырып: - Мен оьлгенде малымды, муьлкимди боьлгенде, оьзимнинъ балаларыма кем берерсиз, бу кызга артык пай шыгарарсыз эм буьгуьннен алып, бу кызды Насыпли деп атанъыз деген... Куълкызар сага ят атанънынъ баласы туьыл, куьвевинънинъ баласы, эки коьзинънинъ карасындай сакла. Сенинъ кыйынынъды асыл болганда ол да аклар, оьз ниетинъ оьзинъе келер-деди эм Куълкызарга оьгей анасынынъ бетин суьйдирди. Енханнынъ келуьви мен, бизим яшавга суьвклык келди. Ол Куълкызардынъ ойыншыкларын тыгады, мен келгенде кабагын-касын туьеди. Уьйдинъ иши каргав ман кышкырыкка толады.

Аьдем коьзды тиси мен тарсылдатып бузып, кабыгын таслап, асын ашайды, Енханнынъ соьзлери меним басымнынъ ишинде тарс

деп ярылган коздай болып эситиледи. Салган оьтпеги ше, кап-каты, эки агаш касыкты алып, оьтпегин дабылдай этип, какпага болатан эди яде апыл-тапыл этип юрип баслаганда, баладынъ эки аягы арасыннан оьтпек оьткериледи, Енханнынъ оьтпегин оьткерсе баьри оьтпеклерден де узак тыгыраяк эди. Сол оьтпеклердинъ кесеклери мен Куьлкizar мени мен боьлисетаган эди.

Куьлкizarдынъ атасы Крымхан туьски аска келсе уьйдинъ полы ярты сыпырылган, кокыс пан бирге сыпыргышта ятады. Бир зат керексе Енхан бир саьат излейди. Бир керсе Крымханга боьрки керекти яязыга бармага, ол боьркин излеп кувис-муьйистен табады, басына киек болып караса, оьрмекши ишине шатыр оьрипти экен.

Ол куьлуктан кешигип уьйине келсе, хатыны Енхан уьстине бир зат та ябылмай, иш коьйлеги мен эсикти ашады. Сол заттан Крымхан уялатаган эди. Ол кеш мезгилинде конак алып келсе, амалсыз болып алдын уьйине оьзи киреди, сонъ конагын киргизеди. Ондай коьргенсиз аьдет ногайда болмаган.

Коньысы Ак-Балшык авылында той болмага керек эди. Экевимиз де арбага минип, байрамша кийинген-йьйылган аьдемлердинъ арасында ясырындык. Той ол йьлларында аьлемет зат, неге десе авылда кино коьрсетилмейди, радио йокка эсап эди. Куьлкizarды оьгей анасы арбадан туьсиргенин коьрмей калдым. Тойда мен ойынга да, биковге де, йьрга да эс этпедим, мунъайып юрдим, юрегим авылга алгасап турды. Кайтып келсек эки куьн Куьлкizar ас-сувсыз уьйде ялгыз киртли калыпты экен. Эти кызарган, эрни куьрган, сеси туьрленген, коьзлери сискен, ол тактаметте аьлсиз ятыр эди. Сандыраклап, анасын шакырып турды. Куьлкizarды коьргенде денимнинъ карувы тайды.

-Куьлкizarды тойга неге аькетпединъ? — деп Крымхан, кызына яны авырып Енханнан сорады.

-Сен тоьрде янтайып ятыр эдинъ. Куьлкizarды уьйде калдырайыма? — деп сорадым. Уьндемединъ, ойладым, сен муькир деп — деди ол, кейфин де бузбай.

-Мен, мен уйклятыр эдим, айтканынъды эситпегенмен, дейди ол ашувланып.

-Уйклаганынъды кайдан билейим. Мен ойладым, сен коьзинъди юмып ятырсынъ деп, — деди Енхан, куьнасиздей болып.

Сол авырыганнан Куьлкizar авырды, уьш куьннен ян берди.

Басымды тоьмен салып, уьйден шыктым.

-Куьлкizar, Куьлкizar, Куьлкizar — деп Уьйкен-абайдынъ бесиктеги баладынъ кулагына кышкырганы, тыныклыктынъ шымылдыгын йьртып, юрегиме рахатлык, тынышлык эндири — деп Суьйимбек-агай хабарын кутарды.

Каранъа туьскенин, ай шыкканын да эслемей калдым. Коьремен Исмайыл йьлайды. Ай куьмис ярыгы ман туьнди ярасыкландырады. Ян суьйгенинъ юрек айы. Эгер аьдем юрек айын тапса, не аьлемет ти сол заманда яшав. Юрек айын тавып йойганга, коьк кумбезинде юзген айдан суьюв ярасына эм болмас. Исмайыл йьлайды, коьз ясы ай ярыгында йьлттырайды. Аьзиз Авасханы — онынъ ян кайгысы. Суьйимбек — агай коьз астыннан Исмайылга карайды. Ол йьлайды бизди де муткандай...

1978 йыл.

ЭРТЕГИЛЕР

Буланбай

Кум бойында куьлуншак ювырганда, адырда кавмак дыгырганда, теректеги емислер ерге ийилгенде, куьлар сарнап оьрге ушканда, Буланбайга бурны биздей, куьлакары электей, авызы шыгарактай, тислери лашын тырнагындай, касы карга канатындай, эки коьзиннинъ орнында ок йьланнынъ басы, юзи куьнде юз туьрленген, ян янасып: «Сенинъ шыбын янынъды аман акаларман, эгер сен оьзинънинъ кевденъди, Сары тоьбеге дейим суьйреп, казанда туьсыз кайнатып ашасанъ» - дейди.

Балдай таьтли, оттай исси янды анам саклар уьшин Буланбай не этпеге де разы эди.

Коьзге коьринер коьринмес ак туьтиндей болып, ян, тамакты ягып, авыздан шыгып, кишкей кара шыбынга усайды. Ян, терлеппислеп, суьык кевдесин Сары тоьбединъ этегине дейим суьйрейди. Тоьбединъ бир ягы каранъа, баска ягы ярык экен, неге десенъ тоьбединъ басында байтерек оьседи, бутаклары булытка дейим еткен. Теректинъ сол бетинде кара булытлар, онъ бетинде ак булытлар эди.

Янынъ оьлимсиз этер уьшин, Буланбай кевдесин ашап баслайды. Ол ашап биткен сонъ, терек тарсылдап туьбиннен сынып, ерге йьгылады, булытлар араласып коьк куьмбезинде коьзидилер, ер юзинде яшав басланады, сол яшавда кир ниетли,

кара канлы аьдемлер де болаяклар, олар оьз котырын касып, кисиге зыян этер, халкка пайда бермес, зарар аькелер, келимли орын уьшин намысын, динин сагар, ана тилин мутар, янын аман саклар уьшин, Буланбайга усап оьз кевдесин ашамага аьзир болар.

Камышы

Ясыл тогайдын ортасында Тогаас деген коьл болган. Коьл сувынын койлыгы бийе суьтиндей, сувыклыгы буздай эди. Сол коьлдин сув даьминин аьлемет куьши болган, эгер карт аьдем сувды эринине тийдирсе ясарады, яс аьдем увьртласа канына куьйрет энеди, маразлы бетин ювса, сол саьатлей эмлениди.

Коьлдин сувын аьдемге татпага аждаха бермейди. Ол коьл ягада ятып, сув ишип, куьннен куьнге ясарып, денине куват эндирип, авьрув-сыржав билмей, оьмир суьреди. Аждахадын яны ак каргадын сол коьзинде болган. Сога коьре аждахады кылыш кеспейди, суьнги теспейди, аркан бугындырмайды. Ол сувга келген аьдемди урса-оьлтиреди, сыкса-эзеди, куьрессе-йьгады.

Бир кере Куьбехан деген йигит, ак каргады аньлуйды, карга «как-как» деп карагайдын бутагына конганда, ол яйын тартып, ок атып, ак каргадын эки кулагын тындырып, сол коьзине огын тийдиреди. Каргадын ок кирген коьзиннен кап-кара курт йылысып шыгады. Куьбехан кылышын кыннан сувырып, оьткир ушын курттын басына салады. Курттын авьзыннан шыккан аргымактын кылындай йип-йиньишке тил кылыштын ушына аьлемет оьриледи.

Курт, оьриле берип, кылыштын ортасына дейим келеди. Куьбехан сейирли болып, оьвдан эки коьзин айырмай карап турады. Тил оьриле-оьриле кылыштын сабына дейим етип, айлана берип кери ызына кайтып, кылышты алтын ялатылгандай этеди. Кылыштын ушына тил ети оьрме мен оьрилип, ерге карап созылады.

Куьбеханнын коьз алдында курт тилин йыйып, бирден сиседи, уьйкен бола береди, кабыргасына канат та шыгады, сонь курт кебин йойып, ак йолаклы, сары туьсли йыланга усай береди.

Куьбехан эсин йыйып, шокпарын авада уьш кере айландырып, курт-йыланнын басына бир урып ерге киргизип, аждаха яныннан оьрилген камышы-кылышты алып, Тогаас коьлдин ягасына барады.

Аждахадын ашык куьни мунарланган, юрегин кара дерт баскан, карувынын куьши тайган, кевдесиннен канлы тер аккан. Аждаха аяздан тоньганлай калтырайды, калтыраган сайын бувынлары тырсылдайды.

Куьбехан камышы-кылышын ман яллатады, аждахады ети кесекке боьледи, экинши кере тарсылдатып яллатады, суьеклерин уватады, уьшинши кере сызгыртып яллатады, камышы-кылыш эпкини мен аждаха илесининь калган-пусканларын ушыртады. Сол камышы-кылыштан ногайлар уьлги алып, камышы оьрип баслайдылар. Ногайдын колында камышдын атагы Аскар тавдан да бийик коьтериледи.

1979 йыл.

БАСНЯЛАР

Кербиш

Туьлки, еньин туьрип, сув тасыды. Тизине дейим балагы кыскартылган шалбырын кийип, тобанды балшыктын уьстине шашырата турып, шарп-шарп етип, саз балшыкты ийлейди. Кулыгын битирип, казгырын какты, шелегин ювды. Уьйинде ас-сувын ишти де, орын салып ятты. Ятувынын себеби – эрте турып кербиш кесеек. Тань атар-атпастан Туьлки уянды. Тек не пайда, йылы орыннан тургысы келмеди. Бели, аягы аз-маз сызлагандай болды.

-Балшыгым аьзир. Эндигиси куллык бир аьдемнен калмак. Боьри-боькеди шақырарман, «ак бас» саларман. Доьрт авьз калак пан юз элли кербиш кестирермен, - деп ол оьз-оьзине айтты да, бал тамган уйкыга коьмилди.

Боьриге аьр куьн сайын ишки табылады, неге десе ол биревдинь сарайын тазалайды, баскадын бавында аьри-бери куллык этеди. Койлар адырга шыктылар, баьпийлер коьлге туьстилер. Туьлки Боьридинь азбарына кирди:

-Боьри-боьке, боьри-боьке,
Боза ишип, эт е боьке, - деди.

-Боза коьп беретеган, ис аз эттиретаган айван барма? – деп Боьри, пискен карбыздай ярылмага турган басын шайкай берип, сорады.

-Олай болса, ке-ле-лер – мен, - Балшыгым азир, 150 кербеш кестиреек боламан – дейди туьлки.

... Ийлеген балшыкка караган сайын, Бьридинь коьзине аракы коьринеди. Онын ойы – тез зияпетке етсе экен, муьлдиретип куйып, басын язар эди.

Туьлки орманды, коьл ягады, кызыл тогайды куванышлы кезеди. Туьске таман ол, кербешлерге коьз салайым деп, йол алды.

Туьлки кербешлерди коьргенде, куваныштын уьлерткиси де калмады. Кербешлер уьй калавга тувыл, сарай калавга да келисли тувыл эдилер. Амалы йок. Бьриге аракы салмага керек. Тек ол аракы ишкен сайын, басы авырый берди эм юрегине ийнедей бир зат кадалып – кадалып кетти.

Азбардан аягын авыр басып шыккан Бьриге уьй иеси, ашувлы каравын таслап, кербешке йоьнеди.

Туьлки тоьбедей этип кербешлерди уьйди, еннин туьрип сув тасыды. Тизине дейим балагы кыскартылган шалбырын кийип, кербешти ийлейди. Алыстан ялтаньлап келеятырган мысык:

- Сенин эткенин не ис? – деп сейирли сорайды.

Уьйилген кербешлердинь бас казыгына усаган Туьлки: - «Исиньди берсень кисиге, этпеге туьсер оьзинь», - деп каты куьрсинди.

Ягарлык

Раскелди – орамда абырайлы ийтлердинь бириси. Ол ялын туьсли «жигули» сатып алады.

-Егуьвли «коьлигинь» хайырлы болсын, - деп ян-януварлар, онын куванышы ман боьлисидилер.

Сол куьннен бери куваныш пан бирге Раскелдиге кайгы да косылады. Себеби, авылга еткерши яде базарга элтеши деп, куьн сайын таныслары келедилер. Туьн ортасында тургыстатаганлар да табыладылар.

Келгенлердинь тилегин ол эбине коьре толтырады. Оьпкеси барлар онын абырайын саргайган япыракка усатпага шалысадылар.

Раскелди коьлик алганына оькинеди, сол себептен оны сатпага ойлайды.

Ол коьлигин сатпага азирлеп турган мезгилде, Балыкгоьз деген мысык келип: - Досым, ты должен мени Ясын соккан кайынга

доставить, - дейди, аралас тил мен соьйлейтаган уьйреншик кылыгын уьзбегенин сездирип.

Балыкгоьзге алди аньлатув енйил тувыл экени Раскелдиге белгили. Ол амалсыздан: - Яхшы! – деп коьлигине олтырады.

Айтылган ерге етпеге аз калганда, коьликтинь ягарлыгы кутылады.

-Досым, коьресиньме, коьлик келеятыр, ювык янасканда, шелекти алып, ягарлык тилерсинь, - дейди Раскелди, эсиктинь босаган зукытларын тарттырып.

-Ва! Ты что, бензинсиз разве йолга выходят, - деп Балыкгоьз ашувуна туьйиледи.

-Сынган алат тегин табылмайды.

Ягарлык коьктен явмайды.

Керек уьшин терек йык.

Шелек алып йолга шык, - деп Раскелди куьлыгын эте береди.

Кумганбав

Карлыгаш кийгиз кыятырганда, куьпелек келеди. Аманласадылар. Аьри-бери соьйлейдилер.

-Кумганбавды янастыра саларсынь, - дейди Куьпелек, кийгиз оювларын аньлагандай болып.

-Кыймасым, даьршин салып, шай асайым, каьлемпер себип сапырайым, усталыгынь ман кумганбавды оя койсань эди, - дейди Карлыгаш та.

Катлама ман шайын алып, уьй иеси боьлмеге киреди. Куьпелек басын тоьмен салып туры.

-Куьпелегим, авырдыньма? – деп Карлыгаш оьзеленип сорайды.

-Авырмаганман. Кумганбав деген оюв акында эситкеним бар. Тек ойып болмайман, - дейди Куьпелек, тоьмен салган басын коьтермей.

-Кене кулагыньда кумганбав деген оювдынь аты калыпты экен. Ол да ийги. Келеектеги кызлар, балапанлар кийгиз кайтип басылатаганын да билмеслер. Кыймасым, кийгиз басып, оьрнек ойып уьйренуьв керек. «Уьйренгенин – оьзинь, эткенин – кисиге», - деп Карлыгаш, Куьпелекти кол шеберлигине кызыксындырып, тоьмен салган басын йогары коьтертеди.

Кирпидинь маслагаты

Боьри янып-куыйип бир якка бараятыр эди. Ол, каты ойланып, туьлки инининь касыннан оьтти. Туьлки боьридинь юрегинде бир дерти бар экенин юрисиннен аньлады.

-Эй, боьке-боьри, авызы байлы эшшекти коьрмединьме? – деп ол, артыннан кышкырады, салам бермей, уьндемей кеткенин селекелеп. Боьри, каты уйкыдан уянгандай болып, иркилип токтайды. Туьлкидинь шибижийдей соьзи ога ярамаганын кевдеси мен сездирип: - Олла, досым, авызы байлы эшшекти коьрмедим, авызы ашык эшшекти коьрип турыман – дейди де, бос соьзге заман йойгысы келмей, асыгыслы йоьнеди.

Туьлки мундай аьлге туьсеегин ойламаган эди. Ол боьридинь явабына не айтагын да билмей катып калды. Сонда кирпич тыгырып келип: - Эй, туьлки, туьлки «тавык оьзин сояк пышакты, оьзи туьртип шыгарар» деген туп-тувра соьз экен – деди, туьлкидинь ойын таркыратып.

Шаньда

Кояннынь алдына Ийткус аньсыздан шыгады. Коян адалайды, калтырайды, эгилип йылайды. Ийткус кояннынь йылавын боьлмеек болып: -Кояным-дарманым, кобызыньды бек аьруьв тартып боласынь – дейди кырылдаган тавысын юмсайтып. Коян йылавын койып, йылы соьзден йигерленип:

- Ийткус – акай, мен бийип те боламан – деп мактанады.

-Бийи, мен шапай кагайым – дейди ийткус.

Ызын берген сен ме деп, коян, ийткустынь тоьгерегинде айланады, шоршыйды, шаньды коьтерип кашады. Коьтерилген шань тайган сонь, ийткус сейирли болып елкесин касып: «Ма, сага керек болса, от шекемнен урды-ав,» - дейди ишиннен. Онынь касына карга конады. Карга терек баста олтырып баьри затты да коьрген экен. «Кояннан коян тувар, ийткусты коян алдар» - депти ол.

Каргадынь айтканына ийткус муькир болып, басын иеди.

Калак

Лашын казанга сув куяды, кум косады, тас тасыйды, бир шелек саз балшык та араластырады. Темир казгыр ман булгайды. Казанды болдырып, кум ман ойнаатырган балапанына карап: - Сарайдан калак аьжелши, - дейди.

-Бир аз токташы – деп балапан ойнавын коймайды.

-Тез, - дейди Лашын тавысын туьрлендирмей.

Балапан ювырып кетип, калак орнына таяк аькеледи, неге десе ойын арасында онынь кулагына калак деген соьз таяк деп шалынган экен.

-Э, балапаным, кулак пан тыньламай, авыз бан тыньласань, аньламассынь. Мага керекти тыньламадынь, оьзинь керекти биледи экенсинь. «Кулак аспасань соьзге, таяк тийер коьзге» - деп Лашын балапанын таяк пан сокпай, тыньлавсызлыгын соьз бен аньлатады.

КЫСКА ХАБАРЛАР

Кеш эм эрте

Сагындык автобус куьтетаган ерге келгенде, Куьнбатар авылынынь автобусы кеткен эди. Кеткени де он такыйкадан артпайды. Баска автобусты уьш сабат куьтпеге туьседи. «Таныс аьдем карсы келсе, йолда калдырмас», - деп Сагындык ишиннен ойлап, коьлик тутаяк болып, тас тоьселген кень йолга абытлайды.

-Ян досым, - дейди юка тавыс.

Сагындык бурылып караса, куьшли юриси мен Юмандык келеятыр. Олар алгасав уьстинде бири-бирисининь аьлин-куьнин сорасадылар.

-Бир аз кеш, бир аз эрте шыкканман, эндигиси коьлик караяк боламан – деди Сагындык.

-«Кеш» - дегенинь биринши автобуска етпегенинь, «Эрте» - дегенинь экинши автобусты заман оьлтирип куьткенинь. «Йолавшы йолда калмас», деп Юмандык куьлыгына алгасайды.

Юбанув

Юмандык, каты авырып маразлар уйине туьсти. Онынъ каркырасы язылып турган куьнлеринде, тавык этин колтыкклап, Юмандыктынъ конъысысы Куьнтувган аьри-бери соьйлеп, кетпеге алгасады.

-Яхшы йол! – деди Юмандык маразлар уйининъ босагасыннан оны шыгарып. Куьнтувган шугыл алдыга ымтылды. Карсы шыкканлар, «Тезлик ярдамнынъ» касындагылар да, ога карап йылмаядылар. Куьнтувган эсин йыйды, ийининде маразлар уйининъ ак халаты экен. Йырма абыгтай ерде Юмандыкты коьрип: - Савлыгынъ бузылмагыр, неге кери ызыма кайтармадынъ? – деп ол, сувык тавысы ман кышкырды.

-Ойларынъ таркыратпага йигерим батпады, - деди Юмандык. Куьнтувган мунъайып, халатты Юмандыкка ыслатып, басын тоьмен салды.

-Бир такыйка юбанув, тавык этиннен де артык, - деп Юмандык Куьнтувганнынъ ийниннен какты, эссизликтен этилген териссизлиги ушин уялтып.

Ас айыби

-Конак келди, сыйырым сув алган, кара шай бермеге йигерим бармайды, - деди Юмандыктынъ конъысысы Базарбийке, ызаланып.

-«Асынъды берме, касынъды бер» дегенге усап, касынъды берип, тапканынъды алдына сал, «ас айыбин озси айтар, ишпесе алдыннан кайтар», - деп ти Юмандык.

Орынласув

Юмандык Кызлар калада Оьгиз-Ер авылынынъ автобусына минеди. Автобус аьдемге толган, сыкма-сык эди. «Юртыма орынлы кайтканнан, орынсыз барып аьскер сыдырасында эр борышын бирге толтырган тенъимди Элбурганды коьргеним артык», - деди ол, ишиннен.

-Сен не ерден боласынъ? – деп Юмандыктан орынласкан эсли киси сорайды.

-«Алты ясындагы келсе, алпыс ясындагы алдына шыгар» - деген мен боларман, - дейди ол.

-Ай сени, конак экенсинъ! - деп эсли киси Юмандыкты озь орынына олтыртады.

Басынъды коршала

Неге мунъайып турысынъ? – деди Юмандык, басын тоьмен салган туькеншиге.

-Мен мунъаймай ким мунъайсын? – дейди ол.

-Не зат мунъайтады?

-Басшымыз калша калдырткан эди. Тергевши оны коьрген, сол себептен куллыктан тайдыраяк болады, - дейди туькенши куьрсинип.

-«Ямгыр явса, карагус баласын коршалар, буршак явса басын коршалар» дегенге усап, туврасын айтып, басынъды коршала, - деп ти Юмандык, туькеншидинъ юзине нур эндирип.

Аралас тил

Шахарда йогары билим алатаган Айимбет юртына кайтады. Ол, Юмандыкты азбар касында коьрип, колын алады. Юмандык авылдасын уйге киргизип, тоьр бастан орын берип лахырдасады.

-Буьгуьн нешеси? – деп Юмандык сорайды.

-Йырма шесть – дейди мисапир.

Сол арада ортага ас аькелинеди.

-У-у-у-улетаю, улет-ас – деди Айимбет, коькис сорпа ишип болып.

-Куватым, уят ас деп айтасынъма? – деп Юмандыктынъ хатыны Айшат, оьпкесин ясырмай сорайды.

-Сенинъ оьпкенъ енъил, ян косагым, мен юрегимдегин айтайым, - деп Юмандык, Айимбетке мунълы каравын таслайды, - йырма алты орынына, йырма шесть – деген уят тувылма?

Суьтке кан косса,

Суьт таза болмас.

Тилге ят соьз косса,
Тил таза болмас.
Каладан келгенлердинъ аралас тил мен соьйлеви, ана тилине
ят болганы, ата юртына уят болганы...

Тил тазалыгы

-Кызыл буйратларда коьлигимди каты бурган эдим, колесом
сынып калды, - деди Сагындык, Кыстырылган авылыннан келип.
-Тил тазалыгы сакланмаса, тегершик «колесо» деп те айтылар
– дейди Юмандык.

Терис эм онъ

Юмандык газетады тоьнътерип алып туры.
-Терисиннен окъйсынъма? – деп оннан Куьнтувган сорайды.
-Терисиннен язылган макалалар онъ окъладылар – деп ти ол.

Хатын аркасы

Районнынъ басшысы хатын эди. Копыйдынъ хатыны оннынъ
кыймасы. Сонынъ уьшин де ол, онъайлы ерге туьскени. Сонынъ
уьшин де ол, мактаньп юргени. Бир кере оннынъ озгарган
мактануву Юмандыкка биздей кадалады. Ол оннынъ соьзин боьлип
Сыйдактынъ Сыйдак болганы,
Сыланып элге шыкканы,
Ол да Мамай аркасы.
Орактынъ Орак болганы,
Оралап тавга мингени,
Ол да Мамай аркасы.
Сенинъ онъьп юргенинъ,
Мактаншак болганынъ, ол да хатын аркасы – деп, Копыйдынъ
коьзине кажымай карайды.

Селекелев

-Эгер сени юн алатаган базадынъ басшысы этселер, ислер
эдинъме? – деп Сагындык Юмандыктан сорайды.

-Ислермен.

-Юритип боларсынъма?

-Юритип болаягымды анълагышай да хыйлы заман кетертагы.
Сермеп калмага сол заман да тамам ды – дейди Юмандык,
аьдемлердинъ, аьдемлердинъ арам кылыгын селекелеп.

Балаларыма буйырсын

Алимхан Асанов атындагы совхоздынъ биринши боьлигинде
Юмандык шофер болып ислейди. Ол боьлик етекшиси мен бир
неше кой сарайга барады. Барган ерлерде оларга эт кувырылады.
Казан асылады. Кайтканда да, олар кой сарайларга тиедилер. Конак
суьер койшылар оларды ас-сув ман хош аладылар. Энь ызгы кой
сарайда олардынъ алдына ынъкал салынады. Табакта ынъкалыннан
да эти коьп эди. Юмандыктынъ аьли белгили тойган, зияпетке
янаспайды, этке десе карагысы келмейди.

Сезгир койшы: - Ювырган алмас буйырган алар.

Юмандык буйырганды буйыр.

Яманнан ярты увьрт ас калар,

Юмандык калдырма бир туьйир – дейди
ол, ногай такпакларын озьинше келистирип.

- Мен, мен еген мен не пайда, балаларыма буйырса экен.
Балаларыма, - деди Юмандык, колындагы сиси мен кой
тоьсин коьз алдында ойнатып.

Тиревсизлик

Кыс биткенлей ок Юмандык коьмир, агаш аьзирлейди.

-Оьлен битпей, не азап ты, кыс котырын
касып? – деп

Куьнтувган сорайды.

-Кадалган казыктай тиреви болган, кара ерди как

ярган аязда да коьмир табар. «Аксак карга эрте ушар» дегенге усап, эртеден кайгысын шегемиз – деди Юмандык.

Создинь бавы

Юмандык хатыны ман орамга кыдырып шыгады. Олардынъ касына коьлик келип токтайды.

-Юмандык, етисинде кошшактынъ юзи дейди Куьнтувган, коьликтен туьспей.

-Оллахий козгалды, артыннан куйын эсип калады.

-Астофирал-ла-ла! Соззининъ маьнеси йок, зыр селеке. Басын тесип, коьзин шыгарып соьйлейди. Атанъа наьлет сени, Куьнтувган дейди Юмандыктынъ хатыны Айшат, алынып кетип.

-Онынъ соззининъ бавы бар. Сенинъ соззининъ увы бар, деп Юмандык, хатынынъ ашувун, йылкы майдай иритеди, - Етисинде юзи дегени, атасына бу айдынъ етисинде юз яс толаягы, «кошшак» дегени, атасы юз ясына етип балага усаганы.

Кылык

Туьнге дейим «Ак шатыр» деген кооперативтинъ басшысы Калынбет, аракы-баллар тенълери мен ишеди. Ятып-ятпай, бас-коьзин ювып, авызыннан шоькир ийис те шыгады, еген асынынъ даьмин де сезбеди.

Ол кулыкка келип, испилерин йыйып: - Буьгуьн ис низамы акында соьз юритемиз-дейди, кырылдаган тавысы ман, тамагыннан келген какырыгын юта берип.

-Тамаша заманлар, бек тамаша аькимлер, авызыннан боркырап, аракы ийис шыгады, тагы да ис низамы акында соьз юритпеге суьеди, - деди Юмандык, алдын-артын ойламай.

-Эй, дуьнгир, тилинъди тый, тый, - деп Калынбет кышкырады, ашувыннан кызарады.

-Халкымыздынъ оьктемлиги Шал – Кийгиздинъ айтканы бар.

Коьктеги кесек кара булытпан,

Уьстинъизге бир явмай ашылман.

Эменнен айыры шыккан бутакпан,

Талкынга салган ман туьз болман-деп, сога коьре, кулыктан тайсам да, тувра коьзге айтатаган ногой кылыктан айырылман, алла-талам сондай этип яраткан-деди Юмандык.

Калынбет айтпага соьз таппай, стол уьстинде бармакларын ойнатып, авызыннан яйылатаган ийиске келисли мунълы анъды шыгарады. Юмандык пан бирге ишлеп болмаягын, ол мунълы анъы ман билдиреди.

Кой бас

Оьли болган ерде, моллалардынъ алдына Куран окувга, аьдет бойынша койдынъ басы салынады. Солтанаьмет сыдырылмаган сыйырдынъ басын муьйизиннен алып бара эди.

-Молладынь басыма? – деп Солтанаьметтен бирев маскаралап сорайды.

-Коьрмейсинъме сыйырдынъ басы, молладынь басы-кой бас, - деди ол. Тоьгеректеги моллалар Солтанаьметке кылый коьзлери мен карайдылар, неге десе Солтанаьметтинъ соьзи, оьткир биздей болып, моллалардынъ юреклерине кадалады.

Явабын ким берер?

-Атай, неге бизим ногойлар кесек-кесек болып, Ставрополь, Дагыстан, Мышпыгыз ерлеринде яшайдылар? – деп Юмандыктан, тогыз ясындагы Оьмирзак сорайды.

-Балам, баьри зат та алла-таладынъ иси. Алла-талла халкымызга боьлинуьвди манълайына язган болар. Алла-талла, оьзи энди ярлыкасын, онъласын, туьзетсин деди Юмандык, юзин сыйпап.

Явап баладынъ юрегине нава таптырмады. Оьмирзак коьктинъ бийигенде юзген ак мамыктай булытларга коьз салып, ятлав кебине ойын уйыстырып: -

Аллам, халк тилегин кабыл этпединъ.

Аллам, халк кайгысына кириспединъ.

Аллам, халк юрегин дертке оратып,

Боьлисуйвди манълайына неге яздынъ? – деп, эринлерин йыбырдатады, юрегине тыныклык эндирген явабын куьтип турганы, коьз каравыннан сезиле эди.

Мутпас уьшин

-Неге тез соьйлесинъ? – деди Тирисхан коньысысына.
-Айтаягымды мутпас уьшин-депти ол.

Излеменьиз

Тойга койлар сойыладылар. Ишкиши бирев кой терилерин бир кувыска салады. Кеш мезгилинде, ол терилерди таныс тери алушыга элтеп, акша орынына аракы алады.

Той куьн, келиннинъ аягы астына койдынъ терисин тоьсеек болып, тери излейдилер, ушты-куьйди тери йок.

-Излеменьиз, ийт акеткендир,- деди ишкиши.

-Ий, сени, тойда ишкенинъ аз ды деп, терилерди берип, ишпесенъ, сени алла-талла коймайма экен-дейди, кой териди излеп юргенлер. Сонъ олар той иесининъ коньысысыннан акелинген кой териге, келинди коьликтен туьсирип, онъ аягын бастырадылар.

Топшы Заьргиси

Балыкшы Заьргисидинъ кулакларына ел тийипти. Кулакларыннан шириген юмырткадынъ туьсиндей ирин агады. Ол эки кулагына мамык тыгып, орамга шыгады: - Кулакларынъ авырийма? – деп коньысы Заьргисиден сорайды.

-Йок, авырмайды.

-Кулагынъа мамыкты аямай неге тыккансынъ?

-Алшыс абыттай ерде эки аьдем хабарласа, алты абыт ерде хабарласкандай болып эситемен, сол саялы эки кулагыма мамык салганман.

-Ба, балыкшы-топшы дегенлей, эки кулагы авырганда да топшы кылыгын коймайды-деди коньысы.

Сорав эм явап

-Калада окыйтаган аьветинъ, авылга келеек деген хабар бар эди. Келдиде?

-Туьнегуьн яде буьгуьн келди деп те айтпага болады.

-Олай дегенинъ, туьннинъ ортасында келген усайды.

-Аьйе.

Барга эсап

Делимавьлий хатыны ман коьп йыллар яшайды, бала болмайды. Бир куьннинъ бир куьнинде, онынъ хатыны айлы болып, аягы енъиленип, эгиз бала табады. Бир баласына Делимавьлий Белтувган, экиншисине Акоьзек деп ат атайды. Сонъ тень-досларын шакырып, кой сойып, дува этип: - «Бир бала йокка эсап эки бала бирге эсап, уш бала барга эсап» депти ногайлар, сога коьре, эгиз бала тувып, меним балаларым бирге эсап болды,-дейди ол.

-Кудай, тилегинъди кабыл этсин, аьр бир ногай аьелинде балалардынъ саны барга эсап болсын,- деди тень-дослары юзин сыйпап.

Ийтке де тарыксыз

-Яшав-аьлинъ калай ды, бала-шаганъ аьруьвме? – деп Юмаьндык, бир танысыннан сорайды.

-Яшавым яман болса, не этеексинъ-деди ол.

-«Кенъ кенъесе кетер, тар таласа кетер» деп ти атайлар, яшав аьлинъ авыр болса, енъил этуьвдинъ каьрин шегермен – дейди Юмаьндык.

-Кылыгым солайды оьпкелеме, оьпкенъ оьрепе тавдай болмасын.

-Ондай кылыгынъды тегин берсенъ де, ийт те алмас, ийтке де тарыксыз кылыгынъ, сыйынъды ийттен де кем этер,- дейди Юмаьндык.

Аракы сондай зат

Байатак яйкалып Ямай уйине киреди, тоьрге авыр олтырып:

-Сисе, - дейди ол, куьрмлеген тили мен.

Ямай аьжейипленип, аракы сиседи алдына салады. Байатак бадырайган коьзи мен бос сисеге тигилип: - Сув, - дейди, колын созып.

-Аракы сондай зат, сув орнына сисе деп те айттырар, - деди Ямай, Байатакка толы ногай шоьмиш пен сув аьперип.

Ашув келип, акыл кетсе

Козысын ялап турган койды бузавдынъ туьйгенин коьрип, Кумерхан, ашувланады да, ерде яткан таякты алып, бузавга атады. Таяк козыга тиеди.

-Ай-ай-дейди ол, корага тирелип.

-Не болды? – деп Урхан сорайды.

-Таягым тийип, козым ян берди – дейди Кумерхан.

-Ашув келип, акыл кетсе, аьне солай болады, - депти Урхан.

Эстен сасып

Самайхан, тенълерин йыйып, яьны кирген меканына аькеледи. Олар ас-сув ишедилер, бал ялайдылар, ювырт увьртлайдылар, «шекеге де» саладылар.

-Булар олтырсынлар, биз уйге кайтайык, - дейди Самайхан Кумайханга, енъиннен тартып.

Тенълери онынъ айткан соьзлерин аьнламай: - Бу не соьйлейди? – деп бири бирининъ кан баскан коьзлерине карайдылар.

-Авырув эстен састырар, акбас бетер састырар, - деп Кумайхан, Самайханнынъ аьлин аьнлап орын салып ятарады.

Сьлтав

Копый аягын онъга-солга басып уйине кирип: - Коьккоьздинъ келини меним байыр атымды баласына атапты экен. Эситкен сонъ ювмага туьсти, – дейди ол, хатынын шакырып.

-Иши кеткен соьзинъди койсанъа, оьзгелерде сеникиндей байыр ат йокпа, бет-колынъды ювып, тыншайсанъ ийги болар-деди хатыны, орын ястап.

-Ынанмасанъ, танъла барайык, мен басымды язарман, - дейди ол, ястыкка янтайып.

Уьйретипти

Куьнтувганнынъ фамилиясы Мамаев эди. Сакбай онынъ уйине киргенде, Куьнтувганнынъ доьрт яслык увьлы, уянып, тоьрде олтырып: «Мамаев, мамаев, = деп йылап туры эди.

-Баласы йылаганда фамилиясын айтып йылайды, аьпелим, Куьнтувганга, уьйретипти экен. Меним кедемнинъ басына туьйсень де, фамилияды айтып йылап болмас эди, – дейди Сакбай ишиннен.

БАЛАЛАР АЙТАДЫЛАР

Бетимнинъ карасы

Биринши класста окыйтаган Айдаьруьвге тетеси Окашаш, келини Куьшлиханнан ясырып, кисесине он маьнет салып, кулагына сыбырдап айтады: - Балам, мектебке барганда яргысына калаш аларсынъ, калганын аькелерсинъ – дейди.

Бала эсикти ашып, уй босагасыннан абытлап, сонъ артына бурылып: - Тетей-ав, акшады туькеншиге йьртып берейиме? – деп сорайды. – Ий, бетимнинъ карасы, - дейди тетеси, куьлемсиреп турган келини Куьшлиханга йылы карап.

Лю йок, сирке бар

Юмандык коньысы Куьнтувган ман шатыраш ойнап туры эди. Телевизорда бир орыс язушыдынъ пьесасы коьрсетиле эди.

-Лю-бит, Любит, – деп бир ойнавшы киси янына янаскан хатынга, ашык кепте, кесип айтады.

-Атай, атай, аьне бирев ногойша бийт, бийт – дейди алты ясындагы Айдаьруьв, суьйинип, балалы юрек бармагы ман коьк туьсли телевизорга коьрсетип. – Бийттинъ алдында лю бар, лю ди бийтке коьссанъ любит деген соьз болады, – деди Юмандык, Куьнтувганнынъ шилин ат пан алып.

-Алдатпа, атай, бийттинъ алдын лю йок, сирке бар, любит болмайды – дейди Айдаьруьв, Юмандык пан Куьнтувганды сейирге калдырып.

Олтыргыш

-Атай, куьпелек ийнинъе не уьшин конды? – деп, доьрт ясындагы Оьмирзак Юмандыктан сорайды.

-Билмеймен.

-Билмессень бил, куьпелек сени олтыргыш деп ойлаган, – дейди Оьмирзак.

Там

Юмандык коньысы Куьнтувганга кол коьмегин эткенде, коьйлегине ак тийдиреди.

-Атай-ав, атай-ав, там болыпсынъ, – дейди доьрт ясындагы Оьмирзак, юккан акты коьрип.

Кызыл сыр

Суьвретте кызыл бурынлы киси ясалган эди.

-Онынъ бурны неге кызыл экен? – деп бала анасыннан сорайды.

-Ол ишкиши, бурны аракыдан кызарган.

-Алдатпа, суьврет ишип болмайды. Суьвретши билмей калып бурнына кызыл сырды коьп тоьккендир, – депти бала.

Аштан оьлер эдинъ

Юмандык туьс мезгилине де карамай, аядай бавда, арба толы емис алаяк кисидей болып, белин буьгип куллык этеди.

Доьрт ясындагы Оьмирзакка абасы: - Ас сувыйды, тез барып, аканъды шакыршы, – деди.

Бала ойнавын койып, дуьбир-дуьбир этип кетеди.

-Акай-ав, мен тувмаган болсам, сен аштан оьлип калар эдинъ, дейди бала, ас ишпеге шакырмага келгенин билдирип.

Шыгып карашы

Ийт уьруьвин эситип доьрт ясындагы Оьмирзак азбарга шыгады. Капы авызында бир кисиди коьрип: - Елтабан, ят, – деп ийтке кышкырады. Ийт тилин шыгарып, куйрыгын булгап, муьйиске барады.

-Мен босына тартылып турдым. Тас болсын, коркаш ийт экен, – дейди киси уьйге кирип, коькирегин керип.

-Аьши, коркпасанъ шыгып карашы, – деп бала, эсикти ашып азбарга ювырып кетеди.

Эки кулагын тик салып, куйрыгын коьтерип, босагадынъ алдында турган ийт, кисидинъ апатын алады.

Орынсыз соьз

Доьрт ясындагы Оьмирзак коьйлегин оньгартпай киеди.

-Коьз ярыгым, коьйлегинъди айландырып кийши, – дейди абасы Суьйдимхан. Бала коьйлегин шешип, басынынъ уьстиннен уьш кере айландырып, тагы да сол кебинде киеди.

-Тухай, сени, олай тувылша, – дейди абасы.

-Сен айландыр дединъ, бала айландырып кийди. Оньгартып кий деген болсанъ, бала коьйлегин оньгартаяк эди. Орынсыз соьз-

анълавсыз, - дейди Юмандык, Суьйдимханнынъ бетине кызыл бояк ягып.

Куье ягылган

-Неден торгайлар ак болганлар? – деп доьрт ясындагы Оьмирзак акасыннан сорайды.

-Неге десе, олар ак болып яратылганлар.

-Аьше, баскалар неге кара болганлар? – деп бала тагы да сорав береди.

-Неге десе, олар кара болып яратылганлар, - дейди акасы.

-Сен бир зат та билмейсинъ. Торгайлар ак юмырткадан ак болып шыкканлар, тек биревлерине анъшылар казаннынъ куьесинъ ягып йибергенлер, – деп бала акасына оьзинше анълатады.

Басымды ювшы

Таьтли кызыклы болып Коьпсакай тенъининъ уьйине барады. Онынъ алдына тенъининъ бес яслык кызы ювырып шыгады.

-Ий, ий, не эттинъ, – деп ол баладынъ басын сыйпайды.

-Тайшы, – деди бала, сонъ анасына барып: - Басымды ювшы, эсирик акай, шашыма тийди, белки мен де эсирип коярман,- деп бала Коьпсакайды аккис аьлге салады.

Исмиси ети аьрипли

-Окытувшыдынъ атын-исмисин айтшы,- деп Юмандык сорайды, яшавында биринши кере мектебке барып, кайтып келген Оьмирзактан.

-Окытувшы тактага атын язган эди, аты тилимнинъ ушына келмеди.

Аьриплерин санадым, аты-исмиси ети аьрипли болды,- деди окувшы бала.

Тенъининъ касында

Алты яслык бала бир тенъининъ касында алма еп туры эди.

-Сен кызганыш экенсинъ.

-Кызганыш тувылман.

-Аьше, неге йолдасынъ ман боьлиспейсинъ?

-Оьзим тоймай турып боьлиспейтаганман.

-Ногайлар айткан «Яртысы болса ярып бер, буьтилин болса боьлип бер» деп.

-Акай, айып этпенъиз, бу куьннен алып дайым да боьлисермен, – деди бала, кызара берип.

Тамашасы келип

Доьрт ясына толган яде толмаган бала олтыргыштан домп деп ерге йыгылады. Йыламайды. Ол аста-акырын, турады, коьз каравын оьз атасына, сонъ оьгей анасына таслап:

-Неге айтпайсынъ, аьруьв болган деп? – дейди ол оьгей анасына тамашасы келип.

Атай ойлагантагы

-Баска китаплар йоктай болып, сен танъга дейим киршик какпай, бир китапты окып турады деп, атанъ айтады. Ол не китап? – деп окытувшы Нур-Аьдилден сорайды.

-Александр Дюмадынъ тогызыншы томы. Язувшыдынъ сайлам шыгармалары бир туьсли, коьп топлы болып баспаланганын атай кайдан билсин?

Ногайлар язувшылардынъ сайлам шыгармалары бир неше топлы, бир туьсли болып, дунья юзине энген йокша, сога коьре атай ойлагантагы...

Кол саьат

Зиявдин Кизляр каласына барганда, бала бавга юретаган йиени Эр-Аьдилге кол саьат сатып алады. Эр-Аьдил саьатти коьрип

суыйнеди. Ол оны кулагына янастыра берип, тыкылдавын тынълап.

-Ай, тай юрмейди, сагат сабат экен деп, сабатти шетке атып таслайды.

Белин язаятыр

Оьтемис, доьрт ясындагы Сакайды етип, Янмурза-молладынъ уыйине йол алады. Янмурза-атай намаз кылган мезгилинде, олар уыйге киредилер. Тоьрде уьндемей олтырадылар.

-Атайга не болган, ол не этип ятыр? – деп Сакай Оьтемистен сорайды. Ол намаз кылган аьдемди биринши кере коьрип туры экен.

-Бир зат та болган йок, атай намаз кылаятыр, - дейди Оьтемис баладынъ кулагына.

-Акай оьтирикши,

Каладагы батпакшы.

Атай намаз кылмаятыр,

Атай белин язаятыр, - депти бала.

Сагынув

-Мен тынълавсыз кыз ба? – деп шахарда яшайтаган бала, анасыннан сорайды.

-Айтканымды тынъламайсынъ, ойыншыкларынынъды йыйнамайсынъ, уый боьлмелерин кокытасынъ, олай болса сен, тынълавсыз кыз боласынъ,- дейди анасы.

-Аьши, мени тетем уыйине кувып йиберсенъ,- депти бала, коьптен бери авылда болмаганын биддирип.

Котанмаяк

-Сенинъ атанъ котан аяк-дейди бир бала.

-Алдатпа, меним атам котанмаяк-депти экинши бала, соьздинъ кулагына шалувына коьре явап берип.

Туьз анъламаса...

-Неге кеш калдынъ?

-Пышакты изледим.

-Пышак тувыл пыслак аькел деген эдим де.

-Пыслак деп айтканынынъды, пышак деп анълаганман.

-Туьз анъламаганнынъ, иси эш болар.

ОЧЕРКЛЕР

Шешен тилли, шебер коллы

Татувлы комгазы

«Ети ясында конак келсе, етпис ясындагы алдына шыгар» дегенге усап кыргыклы, кувнак юзли, кыйылган каслы, конакшы Емисхан-анай «Хош келди» айтып алдымызга шыгып: - Капы ашык, тоьримиз кенъ, - деди де, куьези коьзинде бетегендей елпилдеп, уыйине киргизди...

Емисхан-анай конакты сыйлап, яслыгын эсине алып, картайдым, тыртайдым, куьштен айырылдым дегенди де мутып, комгазы этемен деп, юзи нурланып, аьрекетли аьзирлик коьрип баслады. Онынъ улы Исмайыл согым сойган экен. Йылкы этининъ ийги ериннен, ялыннан, юрегиннен, буьйрегиннен, оьшке-бавырыннан, шек-карыныннан кесип алды. Доьрт кулаклы ногай казанга асылмага деп алдынга кесеклерин таслайды. Сув боркырап, пусы ййылганда, ез шолпы ман, сабынынъ тогасын занъыратып, уьстиндеги коьбигин агаш айманга алды. Сogan туврап, казаннынъ уьстиннен алынган майга косты. Пискен этти шыгарып, агаш табакка салып, уваклап тувралган этти, майлы соган ман араластырып бастырды. Бир эки заьвел ун ийледи, кеспей язды. Сонъ бир-бирлеп тутас кебинде писирип, табакка ййып шыгарып турды. Ййып алган йймады доьрт боьлип кести, комгазыды ортага салды. «Алыс пан ювыкты йорткан билер, ашшы ман таьтлиди таткан билер» дегендей, бек аьлемет татувлы комгазы эди.

Яшав сокпагы

Емисхан он эки ясында эди, атасы Шаьбаьтир топырак болады. Анасы Боранбийке кызын тил шеберлигине, кол оьнерлигине уьйретпеге шалыскан. Емисханнын эри Куьший бек уста муьйизли болган «Яйыл койым», «Яралы турна», «Каршы казы кайтканы, казак эрдинь айтканы» деген сазларды оьнерли ойнап билген.

«Оьрелей» саз бан туьнбилген туьеге ботасын алдырган. Туье оьзининь ботасын алмай оьгейсип турган заманда, «Оьрелей» деген сазды ойнаган.

Бу куьнлерде Емисхан сексенге якынлаган анай. Ялгыз улы Исмайыддын тогыз авлетин асырап тербиялаган.

-Теньлер мен шольге шыгып, ногай ойындар ашык йырлар, эртегилер уьйретип, шепкен, каптал, кийиз этуьв сулышлары маң болжисетаган эдик, - дейди Емисхан яслыгын эсине ала турып.

Емисхан-анай «казна кутык» халкымыздын эски аьдетлерининь акында бек ийги хабарлайды, кол оьнерлерининь сулышларына уьйретеди. Йырлар ман, эртегилер мен аьдемди кызыксындырады. Оьзи картайса да, Емисхан-анайдын юреги яс, ялынлы.

Он бармагы да алтын

Биз олтырган боьлмединь ишинде таба туткышты, шырак сисе салгышты, аяк салгышты, шымылдыкты эм оювлы кийизлерди коьрип, сукланмай болмайсын. Коьрген затларды он бармагы да алтын аьдем ясаган деп ойлаяксын. Меним де коьнбилим коьтерилип, кийиз басув йосыкларын сорайман. Емисхан-абай хабарлайды: - Юьнди тазалап, туьтедилер. Сол тувылма атайлардын айтканы «шепкен деген шебер ис, кийиз деген хабар ис» деп. Кийиз басканда, хабар ман бирге ислемерге де керек. Туьтилген юнди оьреге яйып, кайнаган сув куядылар. Сонь оьредди тымалаклап, бойыскан ман уьш ериннен байлап, ерге согадылар. Согып болганнан сонь, тыгыз болсын деп билеклеп, эки боьлип, тымалаклайдылар. Юьвып, кептирип, шетлерин туьзетедилер. Сонь кийизди оювга аьзирлейдилер. Энь баслап «кандавыздан» баслайды яде ол оювга «бузав тис», «шет кьпов» деп те айтадылар. Сонь колдан ясалган безеклерди салып оювлайдылар. Мысалы,

кийизде мунавдай оювлар расадылар: «кумган бав», «туье мойын», «тавык тырнак», туье оьркеш», туье табан», «коян кулак», «куршак бас», «кошкар муьйиз», «кус», «ракшын оюв», «кумырска оюв», «шешекей оюв», «юлдыз оюв», «япырак оюв» эм баскалар.

Ясыл туьсли йип-оьленнен, кызыл туьсли-оттан, кара туьсли-топырактан, коьк туьсли-коьк куьмбезиннен, сары туьсли-куьн коьзиннен алынган.

Кийиз басув «билгенге аядай, билмегенге каядай». Аз айткан болсам айып этпе, улым. Ногайлар айткандай, «аз болса да коьптей коьр», - деп Емисхан Буланбаева, коьзлерин йылтыратып, соьзин кутарады.

Йолга шыгып, ойланып

Бурынгы заманнан алып ногайлардын арасынан аьжепли усталар шыкканлар. Олар шеберлик пен алтыннан, куьмистен, темирден, агаштан, кайыстан, муьйизден аьлемет затлар ясайтаган эди.

Халкымыздын шынты усталары аттынь ноктасын, иерининь касын, зоньнгисин, телбегесин, ювенин, куйысканын, алдаспанын, камышысын, домбырасын, хатынлардын аяк-казанын, касыгын, сынтастарды да коьркем ногай оювлар ман коьз айырмастай этип ярасыкландырганлар. Халкымыздын оьнерлиги туьп тамырдан йок болмаган, тек оьспей калган. Бизим борышымыз халк оьнерлигин оьрлендирип, куйындай эстирип, куйылмадай актырмак. Келеектеги ясларга коьрим уьшин, аьруьвликти саклап, дуньяга эндиермеге мырсат та бар. Ногай авылларда домбырада, муьйизде, сыбызыкта ойнап та эм оларды ясап та болатаган агайлар бар. Ногай кийиздинь шынты устасы деген кыскажкылар да йок тувыл. Оларга айырым эс берип, ясларды уьйреткендей ярдам этпеге керек. «Ногай кийизлери» /Шоьллик маягы» 29 апрель 1976 йыл/ Б. Кельдасов, М. Манкаев йолдаслар язганлар: «...Бизим районда кеспили суьвретишлер де, уста кийиз басувшылар да аз тувыл...» Ногай кийиздинь оьз баасы аялак коьтеринки болмаягын, цехке де ийги келим келтиреегин билдик.

Район Советининь исполкомы бу маьселеге тереннен ой берип карар деп сенемиз». Яны авырып, каьр шегип язганларына шексинмеймиз. Тек, оькинишке, бу маьнели маьселе буьгуьнге дейим де, шешилмейди.

1982 йыл

КАТЫ ЯВЫН

«Эркин ногай шоблиннен атылып шыгып, Кадрия каныгысты кепте тавларга коьтерилди, - деп язган Дагестаннын халк поэти Расул Гамзатов. - Тав сокпаларынын кыйынлыгы да, тав йыраналарынын тар кыспакалары да, ярлар да, туьпсиз ойтанылар да, тавдан кулаган таслар да оны коркытпайган эдилер. Халктын акыллы соьз казнасынын булаклары оны артылуьвдан артылуьвга алып барадылар. Элбетте йол бек алыс эди... Ол замансы уьзилди... Бизге тек онын басланувы акында айтпага калды».

Акыйкатлай да, онын басланувы акында авыз толы хабарлар айтпага болады. «Каты явын тез таркар» дейди ногайда Кадриядын яшав йолы каты явынга усады. Онын домбырадын шегиндей уьзилген яшав йолынын, куьн ярыгындай яратуьшылыгынын оьнери акында келескте илми куллыклар язылаягына шексинмеймиз.

... 1977 йыл июнь айы, Районымызда Дагестан литературасы эм искусствосынын куьнлери. Конакта язуьшылар: Абдул-Вагаь Сулейманов, Мирза Давыдов, Кадрия, Анварбек Култаев, Жамидин, суьвретишлер: Шариф Шахмарданов, Зуркарнай Рабаданов, композитор Наби Дагиров эм баскалар.

Кадрия йыйында бас соьзин «Меним халкыма» деген ятлавы ман баслады:

... Оьз йолымнан таймас уьшин, мен халкым,
Йолларымды дайым сеннен баслайман.
Баьри йолым сага карап келтире...
Мен бир кере сага кайтып келмесем,
Йырым келер, халкым меним, оьзинье.

Юректи майдай ириткен тавысын бир куьшлентип, бир тоьменлетип, колларын яйып, шалт силтеп, якут тастай коьркем коьзлерин йылтыратып, куйылган кундыз кара шашларын енйи елпидетип, орта бойлы, тири ойлы, ногай шоблдинь зейинли кызы канатланган асыл соьзли ятлавларын окийды.

Мага коьре онын ятлавынын толкынласкан агымы аьр инсанга етип, оьлен-шобьке ян эндирип, куьн коьзин энькейттип кулак астыргандай коьринди.

-Атамнын ат туягы тиймеген,
Анамнын арбасы туварылмаган,
Энемнинь дорбисы шешилмеген

Ерлерге де елкилдеп мен еткенде, - деп Кадрия хабарын баслады. Алыс ерлерди кезгени, Чилиде кан тоьгилгени акында айтып, юрек тамырыннан аьжепли сезимлер тувдырды. Меним касымдагы ак тастарлы анайлар, ян-юреклерин ийитип, авызларынан суьйикли йыршы кусынын атын туьсирмедилер. Коьнйиллери коьтерилген агайлар, онын аьр бир соьзин йыйып алып, оьктемсуьвде болдылар.

-Ахмедхан Абу-Бакардын «Ак сайгак» деген шыгырмасында тавлы кыз уллы ногай ханды тавга аькеткен болса, мен тав йигитлерин аьзиз шобьлиме аькелгенмен, - деп, Кадрия тизилип олтырган сыйлы конакларга, яздай йянаган йылмаюв ман коьлн соьзип коьрсетти.

Йыйылганлар гуьрилдесип кол соктылар...

-Бек ийги этесинь, асыл соьзге маьне берип, - деди Кадрия мага бир йоллыкканда, - мен де сени мен йолга шыгар эдим, халкымыздын акыл байлыгын йыймага, коьлим тиймей туры, аданасым, бир куьн йол болар.

Аьр соьзин кулак асып тынъладым. Кенъ манълайлы, калын кара сакаллы киси янасканда, соьзи боьлинди.

-Мен бу йигит пен соьйлестим, - деп Кадрия мени режиссер Ислам Казиев пен таныстырды, - баьтир яде ашыклык ногай йырларын театрга салмага.

-Билесинье, - деди ол И.Казиевке, - бурын заманда хатынлар айвандай сатылып, сатуь сага болсын, кыз тувса 40 тувардын баасы ман тенълегенлер. Сога коьре олардын элде-куьнде соьзи юрмеген. Тек кыйынлы куьн аьдем оьлгенде, мейит касында олтырып, асыл соьз бен ян бергеннинь аьр нышанын бозлап айтып, халк юрегине еткерген.

Хатынлар бозламасын деп моллалар кара туьндей намартлык эткенлер. Топырак болган куьн, бозлавыга отган коьйлек кийдирип, яханемге элтееклер деп хабар яйганлар. «Арам батар, алал калкар» дегенге усап, арамлык баткан. Хатынлар буьгуьнге дейим бозлайдылар. Соьз шеберлигин, тувра тенълестируьвин, ишки дуьня сезимлигин бозлавларда коьремиз. Канатлы куслардай йыллар оздылар. 1978-нши йыл 30 июнь. Анайлардын ак тастарлары кара болдылар. Агайлардын юзи суьвук бузга айландылар.

Каты топтынъ ярасынынъ авырлыгыннан мунъаймаган, 80 ясына еткен Кожакмет Муллаев аяздай хабардан коьньили дертленди:

... Йылан увыннан да бесбетер хабар

Яй йиберген оклай тийди юрекке.

Кимлер экен нас колларын коьтерген

Шоьлде оьскен Кызйибекке...

Кадриядынъ тенъи Нарбийке Муталлапова, яркын куванышын йойган коьзлериннен канлы яс куйып:

... Коьп тиллерде, эллерде

Айтылган сенинъ атынъ.

Бийикке ымтылган кус,

Неге сынды канатынъ?... - деп бозлаган.

Халкымыздынъ уллы шаирлери Сыбыра, Парыздактынъ дунияга энген йылы белгили, ама олардынъ оьлген куьни, йылы эл авызында сакланмаган, неге десенъ оларга оьлим йок. Солардынъ сырасына Кадрия да киреди.

Темир ирийди, болат майысады, Кадриядынъ йыр китаблерининъ алалыгы темирдей ирмес, болатка усап майыспас. Онынъ ятлав сыдыраларынынъ кызувы яшав куванышы ман куьйдирип шилле куьн булытка, боранлы куьн саьвлеге айланадылар. «Куьн саьвлесинде тувган, эркин шоьлдинъ кызы» акында «Советская Хакасия» деген газетада Лариса Катаева «Онынъ саклаган юлдызлары» деген макаласында булай язады: «Колларымда «Совет язувшы» баспасында 1979 йыл баспаланган «Копирлер» деген книгады алганман. Суьвретте Кадрия. Ол куьлемсирейди. Ол меним эсимде солай болып калады эм онынъ сакланган юлдызлары ер юзинде аьдемлерге узак заман саьвле берип турадылар». Бек тувра сенимлигине таянып айтылган соьз. Оьмир-оьмирге шоьлдинъ зейинли кызы халкынынъ юрегинде яшар.

Соьз устасы Магомед Киримовтынъ соьзлери ога шайыт:

... Ногайымда болмас оны билмеген,

Билген аьр ким эсте саклар, мутпаяк

Ол халкына коьптен оьзин суьйдирген,

Дайым онынъ юрегинде яшаяк.

1980 йыл.

КОЬНЪИЛДИНЪ КУСЫ

Ногай халктынъ бурынгы йырларын эсинде саклаган кыскааяклы Патимат Узаировадынъ атын эситпеген аьдем районьымызда табылмас.

Ол 1913 йыл Шоьытлы авылда, Эсберген Сейдибатовтынъ аьелинде тувган. Онынъ атасы сол заманга коьре билимли, уста хабаршы, авызын ашканда кырк такпаклы соьз айткан аьдем деп белгили эди. Эсберген-атай «Эдиге», «Эр-Таргын», «Мамай», «Кызйибек», «Ногайдынъ кырк баьтири» деген йырларды толгайтаган болган.

- Ол туврашылыкты суьетаган аьдем эди, - деп хабарлайды онынъ кызы Патимат-абай. - Ол кажынмай, аькимлердинъ коьзлерине карап «этимнинъ кыйын ашаманъыз, иршивет /карын алув/ алманъыз, аьдилликти таптаманъыз» деп айтатаганлардынъ бириси болган. Сонынъ ушин де арабша ярты-юрты билген моллалар оны суьймегенлер. Эсберген Сейидбатов болса арабша язып та, окыганын коьширип те билген. Авыр аьлде тоьгерегиндеги сондай терисликлер мен ялгыз оьзи куьрес юритип, саьлыгын да йойып, Э. Сейидбатов 30 ясында дуныядан тайган. Атасы оьлгеннен сонъ, Патимат алты айлык болып анасынынъ колында калады. Анасы Ажар орта бойлы, суьйдимли, туьз ниетли эм бек бавырмалы аьдем эди. Эсберген Сейидбатовтынъ аьели ийт корлыгын коьрмесин деген ниет пен Ажардынъ басын онынъ кайнагасы Коьшербай байлайды.

Соьйтип йыллар да йылга суьындай агып барадылар. Патимат-абай Шоьытлы авылдынъ мектебининъ доьрт классын да уьстинликли кутарады.

Соннан сонъ да йыллар озды. Патимат та асыл болды. Тек яны яшавдынъ таза коьгин кара булыт каплап, халкка кан юттырып кайгы аькелген согыс йылларынынъ алавы аздадай шапшып, янаса берди...

Согыс кутылды. Енъуьв куьни етти. Ама Патиматтынъ агасы, Коьшербайдынъ алдынгы хатынынынъ улы Асан согыстан каты яраланып кайтып, коьп узакламай дуныядан тайды.

Ата бир аданасынынъ оьлуьви Патиматтынъ янына бек оьткир эм авыр тийди. Сол куьн ол биринчи кере бозлады. Онда ол аьдемнинъ коьньилине еткен, коьз ясларын шыбырткан мунавай соьзлер айтып бозлайды:

... Аданас деген ашшы экен,
 Ашшы ердинъ оты экен,
 Аш киндиктинъ туъби экен,
 Кос буйректинъ сабы экен.
 Олейим десем ян таътли,
 Кирейим десем ер каты...
 Атадан эки болмас ты,
 Анадан эки тувмас ты...

Соннан сонъ Патимат энъ де суъйикли аъдеми – анасыннан да айырылды. Ажар 85 ясына келип оълсе де, Патимат онынъ, аър бир бала анасыннынъ дайым да яшайтаганына ынамын йоймагандай, яшавы уъзилуъвине разы болмай, деп айткан: «Анам, коътерип алмадым-ав, кешелеп бакпадым-ав, тез авырып, тез ян бермеге турсынъ, алпыс эки тамырынънан ийип берген суътинъди, тогыз ай, тогыз куън карынынъда коътерген кыйынынъды кайтармадым. Атам олып мен бебелей калганда, куъндес уъстине, меним уъшин басынъа кор болып, баргансынъ. Бир кыйынынъды да кайтарып болмадым-ав», деген.

-Айхай, кызым-ав, сага разыман. Алал болсын кыйыным. Мен дуныядан кешингенде, булай толгарсынъ:

Акшадан акша шаптырттым,
 Ак даърейге ораттым
 Разы болшы сен мага,
 Разыман мен сага –
 деп Патимат-абайдынъ анасы ян берген.

Меним не себепген йолга шыкканымды билген сонъ, ак тастарын шешип, ийнине илип, бас тарткышын тартып хабарлайды. - Кулан шашлы кой коъзли хатыннынъ эри тез-тез авырыйтаган эди. Конъысы хатын: «Сен бозлав уъйрен, байынъ оълсе не этерсинъ?» – деп маслагат берген.

Ол хатын, бир кустабак бийдай берип, бозлавлар уъйренеди. Яман куън тувып куъеви оъледи, хатын отка туъседи, янады, терге батады, коъзиннен йылгалай ясы агады, уъйренген бозлавлары эсине туъспейди. Амалсыздан бозлайды:

-Текене, текене бийдайым
 Тегин кеткен экен де,
 Бозлав деген шамланса,
 Оъзи келеди экен де, - деп.

Бозлав, ашувланмаса, оъзи-оъзиннен бозланмайтаганын сездирди. Патимат Узаирова халктынъ авызлама бозлавларын, эсинде саклап эм оъзи де яныннан шыгарады. Онынъ Кадрияга багыслаган бозлавында, биз яслай кеткен йыравымыздынъ баалы келпетин, авыр аълде калган ата-анасын, халкымыздынъ каты кайгырувын коъремиз.

«... Атын айтып йоклайык
 Кадрия атлы ол аърувъ
 Туъсин айтып йоклайык
 Алма бетли, нур юзли
 Айтпаса кыскааяклы болса да,
 Айтпасам да болмаяк,
 Аър нышанын мен оъзим
 Айтпасам яным тынмаяк.
 Йыйылып йоклаган аърувълер,
 Мине онынъ тойында,
 Тойы тувыл экенше,
 Кан куйылган ясында,
 Карыс суъем сандыктынъ
 Капкашы тувылма эди.
 Доърт куъп Караногай халкынынъ
 Йыравшы тувылма эди...»

Биз уъйкен уъйдинъ орта боълмесининъ ногой кийизлер тоъселген тоъринде олтырмыз. Агаш сандыкты ашып, Патимат-абай шепкен эм тоъс туъймеси мен капталды, кусак шыгарып коърсетти.

-Кийиз басувды, шепкен эм каптал тигуъвди кол оънерине анам Ажардан уъйрендим, кийиздинъ оювларын табияттынъ, ян-януварлардынъ коъринислериннен аламан, - дейди Патимат-абай. Сонъ кийиздинъ кошкар муъйиз оювына коъз салып булай шынълайды:

Кошкар муъйиз, кол сандык,
 Козга толтыр, дияр,
 Ак манълайынъ яркырап
 Шынълап олтыр, дияр.

Ногой халктынъ эртегилерин, Эдигединъ эм Мамай ман Орактынъ хабарын, «Кызылгуъл эм Карайдар» деген халкымыздынъ йыр эстелигин яттан билетаган Патимат-абай,

оларды оьнерли йырлап биледи. Соьзге усталыгы акында, ол бир такпак айткан аьдемге алты-ети такпак пан яваплайды.

Эри Сарсей Узаиров оьлгенли кыйлы заман оьтти. Патимат-абай бес баладынь анасы. Тунгыш кызы Аьсирет Дагестаннынь медицина институтын кутарып, Терекли-Мектебте врач болып ислейди. Увылбийке Дагпединститутты битирип, Куьнбатар орта школасында оқытувшы, увылы Яхья шофер кесписин алган эм аьли «Сельхозтехника» район биригуьвинде куллык этеди. Экинши аьвлетти Тахир Совет Аьскерининь сырасында, энъ кишкейи, уьй балтасы Асан етинши класста оқыйды.

-Аталардан калган соьзлер акыл береди, хабарлары, эртегилери тербиялайды, йырлары тил байытады. Мен йырлайман, неге десе ногай халкымнынъ йырлары тил байытады. Мен йырлайман, неге десе ногай халкымнынъ йырлары конъилимининъ кусы, - дейди Патимат-абай.

1981 йыл.

ОБРМЕТЛИ ЫЗ

Алал ниетли, таза коьнйилли Сейдахмет Копуштай улы Рахмедов кеше-куьндиз халк культурасынынъ оьсуьви акында ойлап эм культурады оьрлендируьвине яркын нурларын севиپ, оьз уьлисин коскан йигитлердинъ бириси.

Мине сегизинши йыл ол Ногай районнынъ «Шоьллик маягы» газетасынынъ редакторы. Оьнерли журналист, белсен ямагатшы Сейдахмет Копуштай улы куьшин, билимин берип яныннан аьзиз исине оьмир суьреди. Халкымыздынъ хайратлы йигитине культура-ярыкландырув эм журналист аьрекетине 30 эм тувганлы 50 йыл толды. Сол себептен мен эдаплы, ак юрекли Сейдахмет Копуштай улынынъ акында уьйкен куваныш пан язаман.

Онынъ яланъ аяк, яланъ бас балалыгы Шоьбытлы йылгадынъ бойында орынласкан берекетли Арсланбек авылында оьткен. Атасы соьзшен Копуштай ногай даньылында туьзилген колхоздынъ биринши председатели болган. Ол увылы Сейдахмет биринши класска барганда: - Уьйкен атанъ Рахмет бойшанъ эр эди. Оннан артык орысша соьйлейтаган, сувда юзийтаган, домбырады уста

шергетаган аьдем авылда болмаган, - деп хабарын баслайды. - Сары шешекей оьленлердинъ арасында саргайып ашылганда, куьн коьзи коьгерген коькте илинген кесек алтынга усап яркыраган шакта конак болып келген алыстагы кудасы Эрадилди ол йолга салыпты экен. Коньысы авылдынъ куьл тоьбеси коьрингенде, ювыклар бир-бирине «яхшы йол» йорап айырыладылар. Оьгиз-Тоьбединъ туьбиндеги шоқырактынъ касында уьйкен атанъа анъсыздан, акылыннан авысып юрген боьри ябысады. Ол боьри мен каарланып айкасып, кутырган айванды бугындырады. Боьри онынъ бас бармагын шайнайды, каны каты кайнаганнан тура ол оны сезбейди.

Ярдамласпага кешигип келген койшыдынъ пышагы ман боьридинъ терисин сыдырады. Териди савдегерге берип, шепкеннинъ этегин кампет пен калашка толтырып авыл балаларына пайлайды. Боьридинъ ув маразыннан уьйкен атанъ ян береди. Уьйкен атанъа уса, оьмир бойынша эскиликтинъ калдыклары ман каты куьрес, халкымыздынъ эрши аьдетлерин туьп тамырыннан тайдырып, туьн тувган культурамызга куьн тувдыр, - деп оны ийгиликке атасы насихатлайды. Сол тувылма, бала заманыннан алып халкынынъ культурасын коьтермеге Сейдахмет Копуштай улы мырат эткен.

1953 йыл ол Терекли-Мектеб авылынынъ орта школасын уьстинликли битирип, Ногай районнынъ культура уьйининъ инструкторы болып куллык этеди. Сонъ Рахмедов эл алдында оьрметли борышын аьскер сырасында намыслы кепте толтырып, район культура боьлигининъ заведующийи болып, ялкып куллык этпей, янып ислейди. Сонынъ арасында шынты коммунист Сейдахмет элимиздинъ бас каласындагы оькимет культура институтын да кутарган.

-Мен ислеп баслаганда 4-5 клуб, бир неше библиотека бар эди, олар кара керпиштен, тоьбеси камыс пан ябылган уьйлерде ерлескен эдилер, - деп эскереди С. Рахмедов.

Ерли артистлер авыл кыйыншыларга арба ман баратаган болган. Клуб яде библиотека ягыннан билимли ясларды эм кызларды эмге деп излеп табув кыйын эди. Бугуьнлерде болса районымызда «ДАССР-дынъ культурасынынъ ат казанган куллыкшысы» З. Зинеев, СССР художниклер Союзынынъ члени С. Батыров, З. Махсутов, К. Шокаев, У. Ваисов, аьптели-синълиги Байгазиевалар уьстинлик пен ислейдилер.

1950 йылдан алып алып кайратлы Сейдахмет Рахмедов «Шоеллик маягы» район газетасынын бетинде терен ойлы аьжейипли макалалар, очерклер, завькы хабарлар, юмсак сезимли ятлавлар баспалаган. Солай ок ол газета бетинде халкымыздынь культурасынынь акында оьткир, кызыклы соравларын коьтерген. Онынь юйрик каьлемининь астыннан шыккан затлар «Дагыстан правдасы», «Ленин йолы», «Дагыстаннынь комсомолы», «Кызлар правдасы», «Тань» деген газеталар бетлеринде баспаланып эм республикалык радиодан берилген.

Ногай районнынь культура уьйининь художестволы самодетельностининь оьнерин коьтеруьв уьшин, халк театрын туьзуьв уьшин ол аз куьш, кыйын салмаган. Сценада оьзи ойнап калмай, драматургия ман каьр шегип «Кыз айттырув», «Суьювдинь ялынында», «Ант этемен» пьесалар дуняга эндиьрген. Театрда ортакшылык этпеге М. Саллыбаевады, К. Абубекеровты, К. Мурзаевти эм коьплеген баскаларды тарткан.

Театрдынь репертуарын байытув уьшин орыс, кумык тиллериннен коьшиьрген. Сол йылларда район культура уьйининь коллективи Кызлар, Тарумовка, Бабаюрт районларында, Шешен-Ингуш АССР-дынь Шелков районларында, Ставрополь крайнынь Нефтекум районуна барып, аьдемлердинь юреклеринде мутылмастай ыз калдырганлар. 1974 йыл болса, узак йолды ювык этиц, биринши кере С. Рахмедовтынь етекшилиги мен оьнерли артистлеримиз Кобан ногайларда конакта болдылар.

Сол заманда Карашай-Шеркеш илми-актарув институтынинь илми куллыкшысы Ашим Имам-Мазем улы Сикалиев булай айткан: «Сизинь оьнериньизди коьрип юмырык юрегимиз эки кабат оьсти. Сиз салган сокпак уьйкен йолга айлансын».

Культура боьлигининь етекшисининь коьп йыллык куллык юритуьви аркасында районда музыкалык, художестволык школалар ашылдылар. 1972 йыл Дагыстан халклардынь фольклор байрамында район коллективи экинши орынга тийисли боьлп, диплом ман савгаланды. Сол йыл ок Ростов каласында оьткерилген художестволы самодетельность коллективлерининь Савлай россиялык зоналык каравында 30 аьдемнен туьзилген ногай хоры лауреат деген атак алган эм ортакшылык эткенлердинь ишинде Рахмедов та боьлп, лауреат белгилери тапшырылган. 1967 йыл ДАССР-дынь Оьр Советининь Президиумынынь Указы бойынша культура-ярыкландырув исин куьннен-куьнге куьшлендириш.

кыйыншылардынь коьнбилини оьстирип, ясларды тербиялав бойынша отлы арекетлиги уьшин Сейдахмет Копуштай улына «ДАССР-дынь культурасынынь ат казанган куллыкшысы» деген ат берилген.

Ногай РК члени, халк депутатлар район Советининь депутаты, ДАССР-дынь ВООПИК Ногай район боьликтинь председатели эм ДАССР журналистлер Союзынынь правленийсининь члени, «Билим» обществодынь район боьлигининь лекторы боьлп ямагат куллыкта белсен катнасады.

Онынь кень омыравында «Ис йигитлиги уьшин», «В.И. Ленин тувганлы 100 йыллыктынь сыйына», «Социалист базластынь еньюьвшиси», «Баспадынь отличниги», «Савлайсоюзлык каравдынь лауреаты» деген белгилер яркырайдылар.

Эл ишинде сый казанган Сейдахмет Рахмедов халктынь тил казнасы ман да кызыксынады. «Алдын болганма ногайларда музыка», «В.И. Лениннинь келпети ногай халк яратувшылыгында», «Уллы Аталык согыс акында йырлар» деген илми негизинде язылган макалалар «Тувган ер», «Ярык як» деген йыйынтыкларда баспаланган.

Копуштай улы Сейдахмет 1976 йыл Алма-Атада оьткен экинши Савлай союзлык тюркологлар конференциясында делегат болган эм онда

А-Х.Ш. Джанибековтынь яратувшылыгынынь акында илми куллыгын оқыган.

Ол революциядан алдын Терекли-Мектебте ислеген украин язувшысы Ф.О. Капельгородскийдинь акында коьп материаллар йыйнаган эм 1982 йыл онынь 100 йыллык юбилейине багысланган Киев каласында эм А. Фадеев атындагы СССР язувшылар Союзынынь Орталык уьйинде оьткен шатлыклы йыйында ортакшылык эткен эм шыгып соьйлеген.

Копуштай улы Сейдахмет наьсилли таьтли аьелдинь басы. Онынь тунгыш улы Балманбет Махачкаладагы пединституттынь художество - графиялык факультетин битирип, оқытувшы боьлп ислеиди эм заочно Ставропольдеги авыл хозяйство институтында оқыды. Увылы Каирбек болса Дагыстан ВЛКСМ обкомынинь инструкторы, Ставропольде авыл хозяйство иститутында оқыды. Кызы Гульнара Махачкалада Гасанов атындагы музыкалык училищесин кутарады. Авьлетлерининь анасы тань юзли Кумисхан

Салимсолтановна балаларына ийги тербия берип, район эмлев биригувинде мине 25 йылдан артык куллык этеди.

Ногай халктынъ культурасын коьтеруь уьшин йигерин салып, талап этип, исти туьбине еткерип, оьрметли ыз калдырып, яшав бойынша ясларга коьрим болып Сейдахмет Копуштай улы оьмирин суьреди.

1985 йыл.

Тавысы юрекке балдай.

Куьз. Саргайган япыраклар терек бутакларыннан ерге туьседилер, енъил эскен ел оларды айландырып, ер уьстиннен йылыстырып, узакка аькетеди. Авада турналардынъ куванып пан, кайгы ман араласкан сеслери эситиледилер, олар йылы якка катар-катар болып ушадылар.

Тыньлайман мен олардынъ сеслерин эм олар Гамзат Аджигельдиевтинъ «Куслар кайдан келесиз?» деген ятлавынынъ сыдыраларын эсиме туьсиредилер.

... Сонъ коьремен куслар ушты йогарда,

Токтамады канатларын талдырып.

Тек йыйылды ойлар мага сол шакта,

Куслар кетти, мени мунда калдырып...

... Сиз ушканда мага яра бересиз,

Яньырмасын, кери муннан кайтпанъыз

Аьруьв сыдыралар, енъил оқыладылар, аьдемди ойландырадылар. Бу ятлавга ушкынлы анъды Яхья Кудайбердиев язган. Ал энди йырды халк юрегине еткермеге оьнерли йыравшы керек эди.

-Ногай шоьлинде оьз давазлары ман йыр йырлаганда аьдемлерди сукландырып: - Машалла, коьз тиймесин, деп айгтыртатаган йыравлар аз тувыллар, тек бу йырды биринши керек халк алдына шыгып Асанбий Анвар улы Алиев йырлайды.

Ол эш биревге де усамайтаган, ай савьлесиндей таза, юрекке балдай ягымлы тавысы ман йырлады, неге десе бу йыр, онынъ касиетине, ойына, ниетине келеседи. Онынъ касиети – эл арасында ийги тербия ман суьйимлик тувдырув, ойы-халкка ийгилик сагынув, ниети – аьдемлердинъ биткен яраларыннан кан тамдырмав болады.

Асанбий Алиевтинъ акында соьз баславым босына тувыл, онынъ 50 ясына толувуна эм 35 йыл район маданият уьйинде оьнершилик самодеятельностьтинъ коллективинде ортакшылык этуьви мен байланыслы йыр кешлиги озгарылды. Орамга шыгуьымнынъ себеби сол йыр кешликке барув эди. Район маданият уьйине аьдем кирип болмайды, сыппа-сык, кыл туьскендей ер де йок. Фойдеги аьдемлер Асанбий Анвар улынынъ йыр оьнер йолы ман байланыслы болган суьвретлер мен, дурбатлар ман, коьп санлы сый грамоталары ман танысадылар.

Мине саргайган кишкей суьврет – Асанбий Алиев он бес ясында болар - болмас сценада, тагы бир туманласкан суьврет-Асанбий Анвар улы Махачкалада озгарылган Дагестан халкларынынъ спартакиадасында. Тагы да бир суьврет – А. Алиев ис, согыс эм партия ветеранлары ман кенъесип туры, туврасын айтсак, аьр бир суьвреттинъ акында айырым макала язбага боляк.

Кешликти Ногай районнынъ администрациясынынъ маданият боьлигининъ етекшиси Нарбике Арслановна Муталлапова юргистти. Ол Асанбий Анвар улы Алиевтинъ яшав эм яратувшылык йолы акында кыскаша айтты, неге десенъ йыр кешлиги болган сонъ, бу кешликте соьз аз болып, йыр коьп болмага керек эди. Солай да болды: уш сабат бойында ногай эм орыс композиторлардынъ 25 артык йырлары йырландылар.

Асанбий Алиевтинъ йырлаган аьр бир йырыннан сонъ йыйылганлар оны гуьрилдеген кол согувлар ман йолыктылар, ога шешекейлер байламларын, эстеликли савгалар бердилер. Боьтен де халкка Кадриядынъ, Гамзат Аджигельдиевтинъ, Бийке Кулунчаковадынъ, Гуьлжамал Мурзаевадынъ соьзлерине язылган йырлары ярадылар, коьп орыс тилиндеги йырларды да хош коьрип йолыктылар.

Асанбий Анвар улынынъ йигерлиги, сабырлыгы, юмартлыгы юрегимде мунавдай ойлар тувдырдылар.

Куьннинъ коьзи эм булыт коьк куьмпезине калай ярасадылар. Куьннинъ коьзи ерге нур береди, булыт явын себеди, ерде берекет тувады. Йигерлик эм сабырлык аьдемге калай келеседи. Йигерлик куьн коьзиндей коькиректи йылытады, сабырлык явындай тазалайды коьнъилди, юрек-ердей юмарт болады, юмарт юректен тоьгилеп йыр шыгады.

Асанбий Алиев 1944 йылда Минераловод районнынъ Канглы авылында тувган. Саьбий доьрт ясына толмай, атасы Анвар, анасы

Апиба ман Ногай шольине коьшедилер. Соннан бери Асанбийдинь яшавы Ногай шольлиги мен байланыслы. Ол 1952 йылда Терекли-Мектеб авыл орта школасынынъ 1-нши классынынъ босагасыннан абытлайды.

1956 йылда А.Алиев духовой саз алатлар оркестрининъ туьркиминде катнасып баслайды. Школада окыйтаган йылларында художестволы самодеятельность коллективинде ортакшылык этеди.

Асанбий Алиев школады кутылып, 1962 йылда Дагестан медициналык институтына окумага туьседди. Сол йылларда йогары билимли ясларды аскер сыдырасына алатаган эдилер. Сол себептен Асанбий Алиев 1963-1966 йылларда Молдавия ериндеги мажа аскер кесегинде эл борышын намыслы кепте толтырды.

1972 йылда ол медициналык институтты битирип, Терекли-Мектеб авылында врач-рентгенолог болып ислеп баслайды. 1977 йылда А.Алиев Нарва каласында яслардынъ халклар ара орталыгына тыншаймага кетеди.

Ол оңда «Пламя» деген эстрада ансамблининъ етекшиси Александр Морозов пан, солай ок Виктор Гин мен, эстон кино юлдызы Киви мен, кыскаша айтканда, йыр оьнершилери мен танысады...

Кешликтинъ ызы ювыклаганда, сценага коьтерилип Асанбий Анвар улы ман бирге школада окыган Мадина Янкуватовна Алимова, институт йылларын эслерине алып, Арслан Аджиев, Зейнадин Османов шыгып соьйледилер эм яслык шакларында йырларын йырлайдылар.

Ногай район больницасынынъ бас врачы, медицина илмилерининъ кандидаты Зармуханбет Кумараш улы Бальгишиев булай айтты:

-Асанбий Анвар улы терен билимли, сабыр кылыклы, ашык юреккли аьдем, оны ман ислемеге бек енйил. Ол аьдемлерди тек дарман ман тувыл, соьз бен де эмлейди. Мысал уьшин, А.Алиев авыр тыныс алатаганларга енйил тыныс алдыртады, сеними соьнген аьдемге, сенимлигин кайтарады. Эне сонынъ уьшин де онынъ абырайы тек бизим тыпак коллективте тувыл, район яшавшыларынынъ арасында да оьлшемсиз... Сонъ сценага оьнерли шайыр Эльмира Кожасева шыгып Асанбий Алиевке багыслап мундай ятлав окыды:

... Куьн уянтып таньда йигит йырласа,
Коьнйил кызыл шешкейдей ашылар.
Ногаймнынъ ал коьнйили ашылса,
Аьр уяга оьрден яхшылык конар.
Шоьл давазлы Анвар-улы йырласа,
Ашыклардынъ яралары ябылар.
Ашыклардынъ яралары ябылса,
Соннан уйкен наьсип барма дуньяда!

Энь ызында Асанбий Анвар улы карындасы Тавжан ман тоьгерек биевин бийиди. Йыр кешлигинде «Тулпар», «Коьк боьри» деген саз ансамбльери эм «Айланай» деген фольклор-этнографиялык ансамбли катнастылар.

Асанбий Анвар улы Алиев арыксымал, басында кырав туьскен сыйдам шашлары коьбейип бараяткан орта бойлы киси. Шымдай кара, юйрик коьзлерининъ уьстиндеги калын каслары, туьз бурыны эм ярасык мыйыгы бетин суьйдимли этип коьрсетедилер, коьзлериндеги йылы йыптынлары онынъ ашык юреккли, ак ниетли, яныплы аьдем экенин билдиредилер. Онынъ турысы, соьйлеви, юриси сондай эр йигит, эмлевши, йыршы ногай ер юзинде болганына, яшаганына оьктем сезимин юректе тувдырады.

Зейинли йыравга янасып бир неше соравга явап беруьвди тиледик.

-Аьдемнинъ кайсы кылыгын яратпайсынъыз?

-Кисидинъ артыннан соьйлеп, соьз кувып юретаган аьдемлердинъ кылыгын суьймеймен.

-Аьдемнинъ кайсы кылыгын яратасынъыз?

-Оьз халкынынъ ийги атын шыгармага шалысатаганлардынъ кылыгын суьемен.

-Яшавдагы куванышты ким мен боьлисесинъыз?

-Анам ман.

-Аньсыздан кыйынлык басынъызга туьссе, кимди ярдамга шакырарсынъыз?

-Анамды.

-Бос заманъызда кайдай ногай язувшылардынъ китапларын окыйсынъыз.

-Фазиль Абдулжалиловтынъ, Кельдихан Кумратовадынъ, Иса Капаевтинъ китапларын окыйман, «Кыпшак айы» деген журнал ман, «Ногай давысы» газетасы ман бек оьктемсиймен.

-Сизинь суыйикли ногай айтувынъыз?

-Яхшылыкка яхшылык,

Аыр аьдемнинь исидир.

Яманлыкка яхшылык,

Эр аьдемнинь исидир.

-Бизим яс несилге не зат йорайсынъыз?

-Анамнан эситкен эртегиди айтпай болмайман. Бир ногай хан Йиренше-Шешенди сынаиды, ол оны шақырып, ат туягындай алтын берип: - Сен кой сатып ал, соны сойып аша, арам этин мага аькелерсинь эм туягындай алтынымды кери ызына кайтарарсынъ, дейди.

Ханнынъ буйрыгы ногайдынъ айтылган улы Йиренше-Шешенди каты ойландырады, неге десе буйрыкты толтырмавдан эсе ога, оьлгени артык. Бир куьнинъ бир куьнинде ол йолга шыгады. Йолда Йиренше-Шешенге бир карт йолыгады. Олар бири-бири мен саламласып, уьндемей юредилер, сонъ биткен тарыга расадылар: - Бу тары ашалганма яде ашалмаганма экен? - деп Йиренше-Шешен карттан сорайды. Карт явап кайтармайды, тек авызын томпайгады. Тагы бир кесек заман кеткен сонъ, Йиренше-Шешен картка карап: - Аттынъ авызын алайык, агаш казан кайнатайык, - дейди. Баягы кепте карт, явап кайтармага, авызын да кыймылдатпага ойламайды. Олар юредилер, уьндемей юредилер, эки айыргыш, йолга карсы боладылар: - сол яктагы йол айлангыш болса да, туьз, - дейди Йиренше-Шешен картка.

Карт уьндемей туьз болса да айлангыш йолга атын басып бурып туьседи. Йол батпаклы, шандаклы экен. Карт терлеп-пислеп авыл йолына шыгады. Карайды, Йиренше-Шешен оннан алдын келип, уьллесин толтырып туры. Олар баягы кепте уьндемей авылга етедилер. Карт уьйине келгенде, кызына:

-Бир акмак ногай мага карсы болды, ол тарыды коьрип ашалганма яде ашалмаганма, деди. Бир кесек йол оьткен сонъ, аттынъ авызын алайык, агаш казан кайнатайык, деди. Эки айыргыш йолда коьргенде, мунав онъ беттеги йол туьз болса да айлангыш, сол яктагы йол айлангыш болса да туьз деди. Эки-меки ондай аьдем мен Алла-таала эки йолыктырмасын. Басымды босына авыртты-ав, - дейди.

-«Атай, ол акмак тувыл, ашалганма яде ашалмаганма деп тарыды айтувы, тарыдынъ иеси борышланып яшайма экен яде аслыктынъ хайырын коьреме экен дегени. Аттынъ авызын алайык,

агаш казан кайнатайык - деп айтувы, атларга ял алдырайык дегени, мунав йол туьз болса айлангыш, анав йол айлангыш болса да туьз деп айтувы, туьз йол батпаклы дегени - деп сыншы кыз, атасына Йиренше-Шешеннинъ юмак соьзлерининъ маьнелерин аьнлатады. Карт оьз терислигин аьнлап, Йиренше-Шешенди уьйине шақырып конак этип алады. Йиренше-Шешен карттынъ кызынынъ турмысыннан, коьз каравыннан сыншы экенин билип, ханнынъ буйрыгын айтканда, сонда кыз алтынга кой сатып алдырады, юннен ювыркан этип, соны сатып алтынды кери кайтарып алады. Койды сойдырып, этин астырып ашап, тислердинъ арасына капкан этин йыйып ханга бердиреди. Йиренше-Шешен буйрыкты толтырганга хан суьйинип, оннынъ атын эл ишинде мукаят та арттырады.

Айтувымнынъ маьнеси: бизим кызлар нызамлы, куллыкшы, сыншы болмага кереклер, ясларымыз тербиялы, шешен тилли, куллыксуьер болмага тийислилер. Сондай касиет пен яслар кызлардынъ ийги атын шыгарарлар, кызлар яслардынъ атын даньклаттырарлар, халк ишинде татым, коьримли, берекетли аьеллер коьп боларлар, ясларымыз буьгуьнги авыр яшавдынъ авыр аьллерининъ юмакларын шешип болар, - деп ол йылы куьлемсиреп соьзин кутылды.

-Асанбий, Асанбий! - деп тень досларынынъ куьезли сеслери тоьгеректе эситиледилер.

Район маданият уьйиннен орамга шыкканда, коькте куслар айланып, бири-бирине сес берип, тизилишип уша эдилер. Олар авада канатларын сынаидылар, коьктинъ кеньлигин оьлшейдилер. Куслар елден коркып, артка кайтпайдылар, кеште йолдан адаспайдылар.

Куслардынъ йылы яklarга кетуьвлерининъ маьнеси, белки, олар яздынъ йылы куьнлерин йойгылары келмейдилер.

Болжалы еткенде, аьдемлер де дуьнядан кешедилер, тек аьдемлер йылы яктан сувык якка кетедилер. Аьдемлердинъ кетуьвин бирев де токтатпаяк, кеткенлерди бирев де кайтарып та болмак. Аьдемлердинъ сувык якка кетуьви, эсте эскеруьвлерди калдырув тувылма экен?

Асанбий Анвар улы Алиевтинъ йыр кешлиги, авыл яшавшылардынъ эсинде йылы сезимди калдырган кешлигининъ бириси тувылма?

Дурыслай да, бу кешлик А.Алиевтинъ халк эсинде ярык ыз калдырган йыр кешлигининъ бириси болды.

Асанбий Алиев шынты коммунист, авыл яшавшылары оны район Йыйынына депутат этип сайлаганлар.

1984 йыл.

НОГАЙ КОЙШЫ

О шоьллитим, суьйген ногай шоьллитим,
Шалысаман сени йырга салмага.
Коьрсетпеге кайдай сенинъ кеньлигинъ,
Кень талаплы ногай койшы бар мага.

Г. Аджигельдиев. «Шолпан юлдыз»/

Шоьллитинъ ашшы ювсан ийисин он эки муьшесине синъдирип, кень оьристе увлы ел мен айкасып, янып-куьйип ис битирип, ымтылып мырадына еткен, айтылган уста койшылар шоьллитимизде аз тувыл. Сондайлардынъ бириси Шешен-Ингуш АССР-дынъ Шелков районнынъ «Шелков» оькимет заводынынъ бас койшысы, берк сынлы, толы билекли, айбатлы Наурди Акват улы Эсмухамбетов.

Арык койды этлендирип, маразлы койды сав этип, мал уьшин янынъ узип берип, оьмир суьрген, атасынынъ ырымлап берген ыргак таягы юрек ярыгы болган Наурди Акват-улынынъ акында собзимди оьктемлик пен бардыраман.

Атасы Акват оьмирин малшылыкка багыслаган аьдем эди. Сол себептен Наурди бала заманнан алып елге тийип, куьнге куьйип койшы таяк пан досласкан Акват-агай байлардынъ колында аягын ат этип, колын камшы этип, аязда уьсип, шиллелерде-каралай янып, коьп корлыкты, зорлыкты басыннан оьткерген. Тек Совет власти туьзилген сонъ онынъ бактысына берекетли, завыклы яшавдынъ нуры энген...

Зейинли койшы Акват талаплы Наурди увылын шынты ногай кесписининъ сыр-сыбырына уьйреткен. Акват-агай айдынъ юзуьвине, юлдыздынъ ярыгына, куьннинъ кыздырувына, койдынъ отлавына, аттынъ тебинуьвине, куьстынъ ушуьвине, ийттинъ авнавына карап йй айдынъ явынлы, кыс айдынъ боранлы болаягын айтаган эди.

Мергин Акват увылына анъшылыктынъ «сырларын» аста акырын ашып беретан болган.

-Боьридинъ арт аякларынынъ табаныннан алды аякларынынъ табаны уьйкен, боьридинъ тырнагы ишке кайткан, ийттинъ тырнагы шетке яйылган-деп ол Наурдиге туьсиндиретан эди. Акват-агай боьридинъ ызына коьз салып, боьридинъ токлыгын, аштыгын да билетаган болган.

1937-нши йылда орта бойлы, куватлы Наурди атасынынъ койшы бригадасында ярдамшы болып ислеиди. Аталык согыс йылларда явлардан малды аман саклав уьшин Наурдиге атасы ман бирге койларды Азербайджанга айдамага туьседи.

1943 йыл ата топырагына кайтып келип, медевли Акват темир баслы, телетин яклы ийт йьрткышлардынъ азув тисин бузып кан куьстыраж болып, Аьскер сыдырасына кетеди.

Кетеектен алдын бас койшы болып калган увылы Наурдиге: - Койшы таягымды берк ысла, увылым! Куватсыз кол канатсыз куьстай. Эр оьнери исте коьринер дегенлей, атыньды ис пен даньклат. Алдыга ымтылуьв-мырат, - деп койшы таягын тапшырды.

Шалыскыр Наурди атасынынъ хайырлы йолына туьсип, койшылык кесписинде навасыз ислеиди, козыды номай алуьв уьшин, атасынынъ ялынлы соьзлерин аklar уьшин янъы коьсымша мырсатлар таймай излеиди. Ян косагы Абидат Орта-Тоьбе авылыннан. Олар бирге ер казбаларда туьрып, янъы тувган тоьлди ток, кувнак аьлде асырайдылар.

1947-нши йылдан алып 1951-нши йылга дейим Наурди аьскер сыдырасында эл алдында эр борышын намыслы толтырады. Аьскер сыдырасына оны ман бирге айтылган домбрашы Каирбек Межитов та болган. Аьскерден кайтып келгенлей ок Наурди койшылык пан каьр шегеди. Ата-бабаларымыздынъ суьйикли кесписининъ алды сыдырасында барып, асыл йыныслы койлардынъ йогары сапатлы юнин болдырган уьшин Наурди Акват улына 1963 йыл СССР Оьр Советининъ Президиумынынъ Указы ман Социалист Истинъ Баьтири аты берилген. Кайратлы йигиттинъ омыравында эки Ленин ордени, Октябрь Революция ордени, Ис Кызыл Байрак ордени, СССР ВДНХ-дынъ биринши алтын, куьмис, ез медальлери яркын яркырайдылар. «Социалист базластынъ енъуьвшиси» деген оьрметли белгиси ога 1972 йылдан узилмей бериледи. Наурди Акват улы 1961 йылдан алып КПСС Шелков райкомынынъ бюро члени, КПСС-тинъ Шешен-Ингуш обкомынынъ члени, 1961

йылдан ол Шешен-Ингуш АССР-дынъ Оър Советининъ депутаты, Шешен-Ингуш АССР-дынъ Оър Совет Президиумынынъ члени, РСФСР-дынъ Оър Советине 1970-1974 йылларында депутат этилип сайланган. Наурди Акват улы КПСС-тинъ XXII съездине делегат болган. СССР-динъ Оър Советининъ Президиумынынъ Указы бойынша, бизим элде энъ биринши болып ога 1982 йыл «СССР-динъ авыл хозяйствосынынъ сый казанган куллыкшысы» деген ат тагылган. Наурди авыл хозяйство техникумын кызыл диплом ман битирген.

Кадрли Наурди Акват улынынъ ис усталыгын, оьнерин эм ис сулыбын кенъ яов уьшин коьп санлы плакатлар, брошюралар шыгарылган. Коьп йыллардан бери Наурдидинъ келини Салиметтинъ басшылыгы ман алдышы сулыптынъ республикалык школасы ислейди. 500-ден артык аьдем йыл сайын кенъесип, ис сулыпларына уйренип, ис йорыкларына туьсинип, коьпийилери коьк тавдай болып кетедилер.

Онынъ тыпак коьллективи он биринши бесйыллыктынъ тапшырмаларын доьрт йылдынъ ишинде етимисли толгырган. Бу йыл аьр юз ана койдан 110 козы орнына 141 козы увга етискен, аьр койдан 5,9 килограмм юн орнына 9,5 килограмм сайлам юн алган. Бригададынъ членлери-увылы Куруптурсуң, агасы Абдулладынъ увылы Нурмагомет, казаншы Сакинат Оьтегенова арувды талувды билмей куллык этетаганын ис бийиклевлери шайытлайды.

-Койды 6 саьаттен алып кешки 8 саьатке дейим багамыз. Оьз заманында сувгарамыз, отлакта туз, бор салып коямыз, авырув болмас уьшин санитарлык тазалыгын тутамыз. Койларды этген туьсирмес уьшин канды-янды кызганмай куллык этемиз. «Осал койдан осал козы тувар» дейди ногайда. Соны уьшин де, кой кашувга эм кашувдан сонъ да койлар кувнак аьлде болмага керек. Иш таслав болмас уьшин койлардынъ астын куры саклаймыз, тобан тоьсеймиз. Аш курсак пан оьриске койды шыгармаймыз, пишен ашатамыз. Аксак-токсакларды отардан айырып, ем ашатамыз, айырым эс берип караймыз.

Елли куьн койларды елге карап багамыз. Куьндизгисинде кой айравыкты, ажырыкты, аксам мезгилинде эрке коькти, ийзенди, елмусавды, мияды, курткашашты эм сондай баска оьленлерди суьйип ашайды. Яхшы карав аз малды коьп этер, яман карав коьп малды йок этер дегенге усап, малга ийги карав керек. Ис сулыбынынъ акында коьп язылган – деди ол, мыйыгынынъ

астыннан куьезли куьлжисин ясырмай. – Мен «Ишкишиликти эм алкоголизмди йок этувъ бойынша шаралар акында» КПСС ЦК эм СССР Министрлер Советининъ токтасын, СССР, РСФСР Оьр Советлерининъ Президиумларынынъ Указларын бек макул коьрермен. Указларды оқып, суьйиништен коьзим йырттылып кеткендей болды. Ишки дав йигитлерди быламык этеди, татым аьелге тавдай азап шектиреди. Инсанды аздырады, тоздырады, замансыз басына кырав туьсиреди, басынынъ сыйын тайдырады. Ишкишиликти коьптен тысавламага керек эди. Атайлардан калган булай йыр бар.

Аьвел баслап ишкенше,
Туьспес кесе авасы.
Экинши аяк ишкенде,
Бир аншак коьпийл хошы.
Уьшинши аяк ишкенде
Йигиттинъ марданасы,
Доьртинши аяк ишкенде,
Кутлайыпты баласы,
Бесинши аяк ишкенде,
Аьдем болмас йолдасы,
Алтыншы аяк ишкенде,
Шайтан болар йолдасы.
Аьдем мен деген инсанга.

Коьрсетпесин бу асты, - деп толгап, елге куьйген манълайын сыйпап соьзин кутарады. Наурди Акват улы наьсипли, татым аьелдинъ басы деп те коьрим болады. Рысбийке-оқытувшы, Наташа-медсестра, Куруптурсун-автоюллык техникумын кутарган, Айшат-савда куллыкшы, Курган-веттехник, заочно Орджоникидзе авыл хозяйство институтында оқыйды. Нур юзли сылувлыгын йоймаган, яс юрекли Абидат оьрметли тыншаювда.

Алал ниетли, аты, данькы шыккан койшыдынъ ис оьнерине уйренип, аьли оьзлери де бас койшы болганлар, айтпага, Социалист Истинъ Баьтири Оьмирзак Амитов, Ленин орденининъ, Ис Кызыл Байрак орденининъ, Октябрь Революция орденининъ иеси Эльмурза Хамидов, Ленин орденининъ, Ис Кызыл Байрак орденининъ иеси Исмаил Шатемиров эм баскалар.

Наурди Акват улы бос заманларында анъшыламага, матшылык пан байланыслы книга оқымага суьеди.

Биз келген куьн Наурди Акват улы Шешен-Ингуш АССР-дынъ радио беруьвининъ эм телевидениесининъ Председатели И.М.С. Лагутинди туьркими мен куьтип туры эди. Олар айтылган койшыдынъ исте коьрсеткен йогары уьстинликлери акында телевизионлык фильм алаяклар.

«Элге юн мен эт, койшыга оьрмет» деп атайлардынъ айтканы эсиме тык деп туьсти сонда.

1985 йыл.

МАКАЛАЛАР

Ярага эм, денге дем

-Куллыктан келип, китабти оқып баслаганлай, арыганым мойнымнан авыр юктей туьсти, шатлыгым коьккирегиме сыймай юректи телезитти, - деп коньысым, «Тал теректинъ бутаклары тиеди меним бетиме» деген Иса Капаевтинъ йылтыравык кагытты оралган китабин колыма йылы ыслатты.

Мен де онынъ ишиндеги бир неше хабарды кайта-кайта оқыдым. Йыйынтык пан танысувумда меним юрегимде ойлар тувды. Сонынъ уьшинде ногай язувшыдынъ юмарт атлы янъа китаби акында соьз бардыраман. Иса Капаевтинъ акында язувшынты намысынъ ман айтканда, енбил тувыл, неге десенъ ол оьзининъ шыгармалары ман тек ногайларга тувыл, Савлай Союз окувшыларга да ийги белгиле.

Ол Москвада Адабиятлык институтта окыйтаган заманда «Юность» журналында «Тандырга алалык» деген хабары баспалап, оьзине эс эттирген. Журналдынъ баргысына тийисли болган сол хабар венгер тилине де авдарылып баспаланган. Соны 1978 йылда «Бар сондай яслар» деген повести уьшин Иса Капаев Н.Островский атлы Савлай Союзлык конкурстынъ дипломаты болады.

СССР Илми Академиясынынъ, тарих, тил эм адабият институтынынъ Дагестан филиалынынъ аспиранты И. Капаевтинъ «Тал теректинъ бутаклары тиеди меним бетиме» деген китаби ногай тилинде доьртинши йыйынтыгы болады. Онда бир повесть алты хабар киргистилген. Автор оьз шыгармасын суьйтип неге

атаган «Язувшыдан» деген кирис соьзде анълатылады. Ол онда ногай халкымнынъ эртегисин кулланып, тал терек пен ногай халктынъ яшавы тар байланыслыгын айтады. Язувшыдынъ юзине тал теректинъ бутаклары тийген сайын, ян тамырыннан шыккан, тав басына еткеретаган ойларын сезбей болмайсынъ.

Китабке «Сынтаслы акында толгав» деген повесть кирген. Повестьте И.Капаев тил шеберлиги мен Теньгиздинъ келбетин ярык суьвретлейди. Алал юрекли, ис суьер, ястынъ язувшы келбетин йигерли ымтылувын, онынъ суьйими акында И.Капаев усташа хабарлайды. «Сынтаслы акында толгав» повестинде И.Капаев халк аьдетлерин, ырымларын, авыл яшавын терен билгени мен эм аьдемлердинъ ишки дуньясын, юрек сезимлерин ашык коьрсетуьви мен бизди суьйиндирип, мыратларымызды канатландырады.

Янбыларда шыккан «Ставрополь» альманахынынъ экинши номеринде И.Капаевтинъ «Карт Амет» деген хабары баспаланган. Орыс аьлими Л.Егорова, ногай язувшыдынъ яратувшылык йолын тергей келип, «Сынтаслы акында толгав» повестинде айырым токтады. И.Капаевтинъ бу повести терен ойлы соравларды коьтеруьви мен бизим адабиятта белгиленди. Филология илмилерининъ докторы Людмила Егоровадынъ ногай язувшы Иса Капаевтинъ орыс тилине авдарылган повести акында, сондай белги беруьв бизди суьйиндиреди.

Биз де, онынъ язганларын тувган тилде оқыганлар оьзимиздинъ йылы соьзлеримизди айтпага ниет этемиз. «Сынтаслы акында толгав» деген повесть суьвретлев яктан алып караганда, усташа язылган. Бу шыгармада биз ана тилдинъ байлыгын, онынъ оьрленип тар сокпактан кенъ йолга шыга беруьвин коьремиз. Язувшы оьзининъ повестин эм хабарларын асыл соьзлер мен, ногай халктынъ эртегилери мен, йырлары ман байытады. Сонынъ уьшин И.Капаевтинъ язганлары, окувшылардынъ юреклерине етип, куьез давазын коьнйиллерде бил-бил кустай заньыратады.

Бизде, коьп аьдемлер тарих пан байланыслы болган китаблерди сагынадылар. «Ногай» деген хабар бизим адабиятта тарих пен байланыслы болган биринши хабар болады. Он биринши оьмирликте болатан затлар миллетимиздинъ кепленетаган заманы эм язувшыдынъ бу заманды тергеп алганы бизим адабиятка сезимли косым. Бу китабке И.Капаевтинъ «Болмаган сабантой» деген хабары айырым орынды тутады. Мунда Коьшеннинъ келбетинде шынты ногай кылыклы аьдемди коьремиз. Картынъ

таза мыратлы яшавы завыклы эм мыньлы хабарлар ман суьвретленеди. «Зейнаб», «Карт Амет», Аясаньыз карт Актуякты деген хабарларда биз коьремиз шыктай таза суьйимини тазалыгын, суык ойлар тувдырган аьдемсизликти. Ййги кылыкты аьдемлер уьшин ян авырувлык, яманлык этип юргенлерге ашувлык тувдырады язувшыдынъ шыгармалары.

И.Капаев ак ниетлиги мен, терен ойлары ман, соьз шеберлиги мен коькиректи исси кувантып эм яшавда раскан яманлык оравлык этпеге шакрыады.

Китабтинъ келбакланувы да айлак келисли болып шыккан деп санайман. Салпыраган ясыл тал бутаклардынъ эм наьзын япырактардынъ арасыннан кызыл алмадай куьннинъ коьзи коьринеди. Куьннинъ тувувы ман яшав басланады. Алаалыгын билдирип, уьмитликтинъ куватына сендирип, тал теректинъ бутаклары тиеди язувшыдынъ бетине.

«Аьдемнинъ колында бес бармак, а кол бирев,-дейдилер авылдаслар. – Бармактар-аьдемлер, а кол-яшав. Аьдем-аьр дайым да аьлемет, неге десенъ аьр бир аьдем оьзинше сейирли. Бир бирине усаган аьдемлер йок эм болган да йок. Яшав да сынъар, ол да аьлемет. Аьр бир аьдемге бериледи яшав. Баска биревдикине усамаган яшав. Узьнма, кыскама, наьсиплиме, тынышсызба – ол онынъ сынъар яшавы.» - дейди язувшы. «Сынтаслы акында толгава деген повестинде сол «сынъар яшавды» кагытка туьсирип дуньята билдируьви, меним ойымда, автордынъ баалы эм алал ниети. Неге десенъ повестьте тагы да сосындай сыдыралар бар. «...Олар да бир заманларда сап-сав аьдемлер болганлар. Ким айтар бизге олардынъ акында? Ким айтар?! Биревге айтпага керек болгантта! Ким? Би кеткенде ша?» Сондай терен ойлы соравлар коьтереди язувшы. Аьдемнинъ яшавы ызсыз калмасын, онынъ буьгуьнги ислери, ойлары мутылмасын деген ой. Бу китабтинъ де бас ойы сол болады. Ярага эм денге дем берген, айлак та алал ой!

1981 йыл.

ИЙИСЛИ ЕМИС

Бозторгай – шоьлдинъ сыйлы, ногай халкынынъ суьйикти, алал кусы. Ак сакаллы агайлар, домбыраларын алып, ети кабат коьк уьстиннен соьз излеп, аьжепли торгайга мактавлы йьрлайдылар.

коьньиллерин ясартып, кулак салганлардынъ юрек майын иритедилер.

Ак тастарлы анайлар десенъ, маьлиек юрекли бозторгайдынъ акында кызыклы хабарлар айтып, Мамай тоьбединъ касына еткендей болып, тыньлавшыларды сукландырып, тынысларын боьлдиредилер.

Аьне сол аьлемет кустынъ атын, оьзининъ уьшинши китабине ногай язувшы Бекбийке Кулунчакова берген. Ол китаб Махачкалада басаланып шыккан.

Б. Кулунчакова ногай адабиятында сыйлы орынды тутады эм ногай язувшылардынъ арасында куьшлилердинъ, зейинлилердинъ бириси болады. Онынъ «Бир аьелде», «Казбек» деп аталган йьйынтыктарын окувшылар йьлы йолыкканлар. Язувшыдынъ ногай халк эртегисининъ негизинде язылган «Шоьлдинъ сылув кызы» деген пьесасы элимиздинъ туьрли-туьрли калалардынъ оькиметлик кувыршак театрларында салынып, яс каравшылардынъ ян-суьйимин таптырган.

Бекбийке Кулунчакова СССР язувшылар Союзынынъ члени /муьшеси/ болады.

Язувшыдынъ «Бозторгай» деген йьйынтыгынынъ ишине сондай атлы повесть эм хабарлар киргенлер.

«Откир кара коьзли, юка юзли» алты яслык Зайрат шынты кыймаслык уьшин, эстеликке савга этип, аьлеметше соьылган кол явлыкты «толы бетли, саргылт шашлы, кыйык коьзли» Емисханга тутады. Емисхан таньдагы таза шыктай коьньили мен этиндеги коьйлегиннен такатып, ак темир туьйревишин тенъине берип, оьмир бойынша яннан таьтли кыймас болаяктарына бири-бирине алал ант этип, юреклерин кувнатадылар. Аьне соьйтип басланады «Боз торгай» деген повесть. Тек повестьтинъ толы маьнеси балалардынъ акында тувыл, а Емисханнынъ атасы Динислам эм Зайраттынъ анасы Айсылувдынъ энъ баслапкы алал суьйимлери эм яшавлары акында. Динисламнынъ атасы Бекболат, бир тойда «шекеге салып», тенъи Калишке улын онынъ кызы Оьтебийкеге уьйлендирмеге деп соьз береді. Динислам Айсылувды коьрген сонъ, таьтли уйкысын йойып, атасынынъ соьзине кулагын да аспайды.

Айсылув эм Динислам бас коспага ойлайдылар, тек не пайда, кан тоьгисли кавга басланады. Енъуьв куьннинъ таньы атып, Динислам тувган ногай элине кайтып, яслай ярынынъ тазалыгын

зор маң, куыш пен кирленгени, тотланганы акында сузык хабар эситип, каты каарланады. Каарланувдын ахыры ийги болмайды. Айсылувдын юрегине кетпес дерт салынады. Соьйтип ашыгынын огырсыз Элгайгар ман бас косувына йол ашады. Ашуу келип, акыл кетип эткен яньылысы Динисламга юрек марат тувдырады. Айсылувдын яшав куезининь кол етпес салкын булыгы болады.

Повесть акында айткан бир неше авыз соьздинь оьзи де онынь коьтерген соравынынь кызыклыгын эм маьнелигин коьрсетип туру. Каьлем оьнери мен аьеллик катнастар усташа суьвретенди, эдаплык соравлары табиат пан байланыстырылып ортага салынып каралады. Сонынь уьшин «Боз торгай» деген повестти окып басласань, сонгына дейим узьбей, боьлмьей етпеге асыгасынь.

«Боз торгай» шыгармадынь тили де яман тувыл. Ама язувшыга айтпага суьйген йоравларым бар. Повестьте ногай аьдемлерининь келбетлери, авыл яшавы суьвретендилер. Солай болганда, ногай халтынь тавесилмес булактай авызлама яратувшылыгы келискенше кулланылган болса, калай ийги болажк эди. Бу зат шыгармадынь тилин байытпага, аьдемлердинь ишкни дуньясын теренлетпеге амал берер эди. Хабар язув енйиллерден тувыл экени белгили. Айтып озайык, Бекбийке Кулунчаковадынь яратувшылык куьши хабарларда да ийги коьринеди. «Ногайдынь бириси мен тувылма?» деген хабарда эскиликтинь эрши аьдети яшавды ярасыкландырмайтаганын коьремиз. Татым, коьримли аьел курув уьшин ясларга уьй муьлки керек тувыл, энь де бас деп эки яс бири мен суьйим тил ташпага кереги акында, язувшы ялынть юрегининь йылувы ман соьз бардырады.

«Тувган куьн» деген хабарды да уьйкен куваныш пан окыймыз, неге десе Б. Кулунчакова арам тамактынь келбетин, онынь тыйыслы неписсин усталык пан суьвретлейди.

Эрте узилген емистинь увдай ашшылыгы, даьмсизлиги тилге алганлай ок сезиледи. Пискен шагында емис колга алынса, балдай сувы ман, гоьзел ийиси мен аьдемнинь басын енйил айландырады.

Бекбийке Кулунчаковадынь «Боз торгай» деген китаьби ногай адабият майданында терек туьбине писип туьскен гоьзел ийисли емиске усайды.

1981 йыл.

ЮМСАК АНЬЛЫ, ЮМАРТ УЬНЛИ

Янга таьтли сыдыралы ятлавлар, канды исси юздирип, юректи соктырады, аьдемди ойландырып, иш дуньясын байытады.

Сондай ялынть сыдыралы, коьркем соьзли ятлавларды ногай адабиятында эндиригенлердинь бириси, йибек юнли топырактынь шаири Магомет Кожаев.

Ол школада окыйтаган заманлардан алып ятлавлар язган, «Шоьллик маягы», «Ленин йолы» газеталардынь бетлеринде баспаланган, онынь язганлары Махачкалада шыккан «Соьнмес ялын» /1970й./ «Шоьл шешекейлери» /1971й./ деген йыйынтыкларга кирген. «Магомет адабиятка оьзининь сокпагын тапты эм сол ийги сокпагыннан айырылмай барар деп сенемен» деп язган шаир А. Култаев, «Магометтинь сокпагы», /«Шоьллик маягы» /10 уьт айы 1972й./

Акыйкатлай да яс шаир оьз сокпагыннан кери баспай, уйкынава йойып, ятлав язувдынь оьнерин, сулыбын куьннен куьнге оьстирип, йигерли алдыга адымлайды. Онынь оьткир соьзли, ширин тилли ятлавлары, хабарлары, очерклери йыл сайын шыгатаган ногай язувшылардынь ортак йыйынтыкларында баспаланады.

«Ярык яктар» /1978й./ деп аталып Черкесскте дуньяга энген китапке яс шаирдинь кирген ятлавы акында язувшы Иса Капаев булай язган: «Яслыгым» деген ятлавында оьзининь ойларын, сезимин аьлемет теньлестируьвлер, эпитетлер тавып, канатлы соьзлерге орап биледи.

«Сезимли косым», «Шоьллик маягы» 5 карагыс айы 1978й./ Сондай йылы соьзлер яс шаир калем йолдасларынынь юрек туьбиннен тувдырганы бизди суьйиндиреди.

«Ян майданда» деп аталган биринши китаби Махачкалада баспадан шыкты. Йыйынтыкта 36 ятлав эм «Яшав» деген поэмадан узник оьрметли орынласкан. «Ян майданда» деген ятлав ман ашылады.

...Ян майданда солдат больп куьреске
Туьбек этип-калемимди алганман.
Яманлык пан согыспага туьбекке
Куьлле этип соьзлеримди салганман.
Ян майданда яхшылыктынь ягы ман
Аьдемлерди аьруьвликке шакырып,

Ян майданда тазалыктынъ тагы ман
Юреклерге суьйим сырлар ясырып...

Ятлавдынъ сыдыраларыннан аян коьринеди ниетининъ
тазалыгы, ойынынъ ярыгы, яманлыктынъ касы, яхшылыктынъ ягы
болув- Магомет Кожаевтинъ яшав маьнеси эм наьсиби экени
«Аьруьвликке якласып» деген ятлавында шаир кыр эшкилер мен
сукланады, оьктемсиди.

Калай наьсип тоьгиледи коьнъилге,
Коьрген шакта шоьл мен шапкан эшкиди.
Калай олар ярасады шоьлликке,
Калай олар кувантады юректи.

Тек аьруьвликтин намарт, куванышын боьлип, юрегине терен
дерттинъ ярасын салады.

... Непси корлар, шоьлди тенълеп оьликке,
Атадылар сескендирип кенъликти...
Калай олар кайгыртады юректи...!

Ата ерине, ана суьйимине, азиз саьбийлерге алаллыгы
«Шоьллигим», «Анама», «Адасымнынъ кызына» деген
ятлавларында коьринеди.

Бас орында китапте суьйимге багысланган ятлавлар
аладылар. «Суьйсенъ мени» деген ятлав тынышсыз юректинъ
суьюв сезимлерининъ толкынышларынан яратылган.

... Суьемен деп эгер айтсанъ сен мага,
Оьзим танъдай болып атар эдим мен.

М. Кожаевтинъ ян суьйигенине ашыклыгы, табиатты юреги
мен сезуьви, ойынынъ теренлиги, кол шеберлиги «Куьз йар»,
«Келмединъ», «Айырылыста», «Алма бавым», «Ер юзинде юрген
аьр бир аьдемге», «Йойылдыма экен йолак йолларым» деген
ятлавларында кувандырады.

Шаирдинъ «Ойлап карасақ» деген ятлавында терен эм тоьль
булактай маьне бар. Коьзел дунияда бир кере яшайтаган себетте
атайлар «Куьни еткен тувар, ажалы еткен оьлер» деп айткан. Сога
коьре усап вакыт келгенде баьримиз де дуныядан тайып, кара ерт
коьмилеекпиз.

Сол мезгилде аьдемнинъ оьмир суьргени не зат шайытлаягынынъ
шаир октан да туьз явап береди.

... Яшап, яшап аьдем оьлсе не калар?
Дуныяга ол эндиьрген ис калар.
Халк ишинде сол аьдемнинъ акында,

Яхшы деген, яман деген эс калар...

Магомет Кожаевтинъ «Ян майданда» деген китабининъ
ятлавларынынъ юмсақ анъы, юмарт уьни, куьшке куьз косып,
куьезге куьез аькелип, юректинъ шынты суьйимлик сезимлериннен
язылганына шайыт.

1983 йыл.

ЯШАВДЫНЪ ЯЛЫНЫНДА

Яз айларында туьрли шешкейлер шоьл адырларын
бийлейдилер. Солардынъ арасында куба шанъ тийген, кой аягы
астында эзилген, аьруьв ийис шыгарып яйнаган шешкейлер де
коьзге илинедилер.

Бизим язувшыларымыздынъ шыгармаларын да сосы
шешкейлер мен тенълестирмеге болады. Айтпага, язувшы Валерий
Казаковтынъ шыгармалары ногай адабият майданында хайырлы
шешкейлерине айланганлар, неге десе онынъ хабарлары эм
повестълері коьнъил коьтерген ийиси мен, коьз кувандырган туьси
мен, мараз эмлеген куьши мен окувшылардынъ юзлеринде танъ
юлдызларынынъ ярыгын ойнатадылар.

В. Казаков 1983 йылда ногай тилинде «Тоьыз каптал» деп
аталган йыйынтыгын шыгарды, сонъ ол Москвада «Бабай юлдыз»
деген китабин орыс тилинде баспалады. Ол китаб ой ягыннан терен
эм кенъ, тил беттен бай эм шебер эди, сога коьре де язувшы
Валерий Казаков яс язувшылардынъ ийги китаби уьшин озгарылган
Максим Горький атлы Савлай союзлык адабиятлык конкурсынынъ
баргысына тийисли болады.

«Уьйимнинъ босагасында» деген В. Казаковтынъ янъы китаби
Карткешуьв авыл Советининъ председатели Арсланбек
Магомедович Алимовтынъ куьнделик эм аьвелги яшавынынъ
тептериндеги хабарлардан туьзилген. Совет председателининъ
тептеринде булай язув бар... «Август айына ногайлар сары тамбыз
дегенлериннен баска болып, авыс айы деп те айтадылар. Эне-мине
яз куьз бен авыспага туры. Меним аьлим де сондай. Мени де
кайдай авысувлар саклайдылар экен» Коммунист Арсланбек

Магомедовичтинъ яшав толкынында раскан авысувларынынъ акында язувшы В. Казаков уйкен усталык пан соьз бардырады.

«Куьн бырыгып баслаган, ел куьнбатардан коьтерилип, терек басларын шайкап туры. Туншык авады совхоздынъ мал асырайтаган базасыннан шыккан ийис тагы да бек авырландырып, Карткешуьв авылынынъ шыбынларына тагы да кара шыбын косады».

Мине сосындай куьнлердинъ биринде Советтинъ председатели Куьлсим-абай уйине келеди.

Куьлсим-абай бизим буьгуьнги яшав уьшин яслыгын, куьшин бергенлердинъ бириси. Дуныя завкына коьмилген кайбир инсанлар, тоьсек тартып, карувсыз яткан, ялгызлык пан куьнин-туьнин озгаратаган анайларды мутканлар. Арсланбек Магомедовичти Куьлсим-абай коьргенде, уй котырын касып, мекан курмага ер излеп юрген киси деп ойлайды.

Авыл Советтинъ янъы басшысы экенин билген соьн, Куьлсим-абай он йыл артта председатель болып куллык эткен оқытувшы кызды эсине алады. Оннан соьн бир неше аьдемнинъ авысканын да билмейди экен. Бу йолыгыстан соьн Куьлсим Имамовнага школадынъ окувшылары келедилер, уьйиннинъ наслыгын тазалайдылар, абайдынъ коьнъилин коьк тавдан да бийик этедилер.

Советтен кагыт туьзетип пансионатка йиберуьвдинъ акында Арсланбек Магомедовичтинъ авызыннан Куьлсим-абай эситкенде, онынъ юзине коркыныштынъ уьлерткиси энеди.

Коркыныш бизге аньлавлы, картлык келгенде ата топырагын, тувганларынынъ камырын карт анай таслап болама? Оьзек те, таслап болмайды, сога коьре де Куьлсим-абай пансионатта яшаган ша, тувган еринде «Коьмирдинъ курымы сасыйтаган уьйинде» оьмир суьруьвин артык коьреди.

Язувшы В. Казаков «Поьпен» деп аталаган хабарында табиат, экология маьселесин коьтере турып, коьнъил экологиясынынъ соравларын да козгайды. Куьлсим-абай оьз яшавынынъ энъ соьн таньын ата топырагында йолыгаяк болады. Яваплы аьдемлер самолет пан ер семирткиш шаштырып, сол топыракты заялайдылар.

Бу ис Янбулат, Бекмурза, Ильяс агайлардынъ ишин оттай ягып ашувына тиеди, неге десе олар келеекте бу юртта яшак яслардынъ акында ойлайдылар.

«Аьдем ялгыз бир оьзи дуныяда тек оьз курсагын ойлап юрсе, коьнъили онынъ азаяды, юреги бузлайды» - деп Янбулат агайдынъ Алимовка айткан соьзинде уйкен маьне бар, неге десе «Юреги бузлаган» аьдемниси тура, шешекей ийис тувыл, тамырында курып калган оьлен-шоьптинъ ийиси авады бийлеген. Ава наслыгыннан тынысын каты алып, канатын авыр кагады, йогарга коьтерилген кус аьдемнинъ кулагына ногайлардынъ суьйикли кусынынъ мунълы сарнавы сийрек шальнады. Бозторгайдынъ мунълы сарнавында курт-кумырскандынъ оьксиз калган уясы эм ер семирткиш татыган булак сувы ашык сезиледи.

Язувшы, табиат пан байланыслы эртегиди де кулланып, «Поьпен» деп аталган хабарын бек кызыклы этеди. Бири-бирине ашык болган яс пан кызды намарт юрекли аьдемлер айырган экенлер. Кышпак ырувлы Айсехан, увлы йыландай сыбырткыды сызгыртып, ботасыннан айырылган туьедей найман ырувлы Сазаганды излейди. Оьпкесин ягып Сазаган Айсеханды табалмайды. Айсехан эм Сазаган суьйим етимлигининъ азабын шегип юредилер экен.

Коьнъил тазалыгын кирлеген аьдемлер, табиатка суьйинип оьмир суьрмейдилер. Заман етпей ер картайса, янъы туваяк балалардынъ алдында ол битпес ярамыз. Ата топырагында биз яхшы ис пен атымызды даньклатпасак, балалар оьктемлик пен бизди эске алмас деген аьруьв ойды язувшы ортага салады. «Эгер биз ата-бабаларымыздынъ яшавын, халкымыздынъ уьмитин, мырадын, аьвелги ойларын, йырларын билмесек, биз тувар кимик айван санына кирмеге болаякпыз» деген ойлар Алимовты тынышсызландырадылар.

В. Казаков халкымыздынъ авызлама казнасында аьдемнинъ ян азыгын, коьнъил байлыгын коьреди.

Аьвелги яшав ман байланыслы онынъ хабарлары соьнинъ уьшин де кызыксынып окыйсынъ. Куьшлий-абайдынъ хабары аьдемнинъ ишки дуныясын байытады. Шорадынъ намартлыгы-пысып янган оттай. Ол нас юрекли аьдем. Шора Карашайдан ногай элине уьш мазаллы йигитти куьрестиреек болып аькелген экен, ама ат басындай юреги, атан йилигиндей билеги болган Арслан эм Каплан деген ага-инили эки яс, оларды маскарага калдырып, авылдынъ данькын арттырадылар.

Колхоз куралатаган йылларда Орал тавын ойткен, Ока сувын болып ислеген экен. Онынъ келбети эсиме «Нурлы тостакай» деген ногай эртегиди салды. Хан етпис ясына еткенлерди олтирмеге буйрык береди. Бир яс атасын кобан сандыкта ясырады. Коль уьстине алтын нур кайдан шыкканы акында эш бирев эбин тавып болмайды. Йигерли яс, атасынынъ маслагаты ман пайдаланып, терек басыннан нурлы тостакайды ханга алып береди. Соннан бери «Картка рассанъ, акыл ал», - дейди ногайда, Арсланбек Магомедович Айдар-агайдынъ туьз кенъеси мен пайдаланып оза исин яландырады.

«Кырда» деген хабарда таьтли уйкысын боьлип, иске коьньилин берип куллык этетаган «темир ат» айдавшылардынъ ниетлери бийдайдан тартылган ак ундай экенин ашык сезесинъ. Олар, Алимовтынъ ярдамы ман ырыя Дадоевтинъ аягы астыннан таявын тайдырып, оны оьртенге туьскен оьрмекшиге усатадылар.

«Яхшылыкка яхшылык-аьр аьдемнинъ иси. Яманлыкка яхшылык - эр аьдемнинъ иси», - деп атайлар айтканлар. Бу соьздинъ ойы «Филипп» деген хабарда аядай болып коьринеди. Берли Али, этикши Филипп-ак юрекли, таза коьньилли аьдемлер. Эгер олар биревге ийгилик этпеселер, ишкен аслары ас болмайды.

Авыр йылларда Ибрайдынъ эткен яманлыгын Али муткан. Аьжели етип турган Ибрайга ол, этик тиктиреек болып, Филипп-атайдан уьмгитин уьзбей тилейди.

Суьргинге алып бараятыганда, Филипптинъ аягына ногайлар коьн шарык кийдиргенлер. Яшавынъ тар вакытында этилген яхшылыкты этикши мутып болмайды. Авылдынъ аьр бир аьдемине бирер сыдыра этик кийдирмеге Филипп ант этеди. Ол бавырмалы халктынъ арасында ийги ыз калдырмага шалысады.

Язушы Валерий Казаков яшавдынъ ялынына туьскен, сога коьре ол авылдынъ куьнделик яшавын эм аьвелгисин оьнч куьдрети мен, таза сезими мен, сап-сары куьздинъ ярасыклыгы ман оьткин суьвретлейди. Онынъ бу шыгармасы заманнынъ талабына бек келиседи, кайбир ерлери кара ятлав ман язылган, сьнш оқылады.

Китабке кирген хабарлар эм новеллалар ийгиликке, хайырлы иске ымтылдырады, аьдемлерди тыпакластырып, эсин йийдырады. ана тилине суьйимлик коьндиреди эм табиятты якламага, ата топырагын аявламага, картларды сыйламага борышландырады.

Валерий Казаковтынъ «Уьйимнинъ босагасында» деген китабин оқып оьлшемсиз уйкен шатлык алдым. Кара булыт болып алдыма кайгы келе калса, шатлыгы ман сол булытты орар эдим, булыт курым туьсин йойып ак мамыктай булытында ап-аппак болар эди. Сондай шатлык окувшылардынъ юрегинде тувагына шекленмеймен.

1989 йыл.

Шоьл гуьли

-Шоьл гуьли, неге куьн коьзинде яйнайсынъ? Шоьл гуьли, неге елде басынъды сьнил булгайсынъ?

-Шоьл тоьсине мен бир кере битемен, эки битеспен. Мен, соьлыгышай, авадан нас ийисти тайдырарман, мен шоьл юзин коьркендирермен.

Балшыбын коьнп меним канымды сорыса, ол меним битпес ярам болар. Ян-янувардынъ туягы тийип, мен эзилсем, ол меним кетпес дертим болар. Юмарт кол мени уьзип суьйгенине созса, ол меним завькы шагым болар. Аяз урып мен соьлысам, ол меним оьмирим болар.

Йибек нурлар астында, яйнамай, айтшы, не этейим? Ел эскенде, басымды булгамай, айтшы, не этейим?

Намарттынъ тилиннен тувыл ма?

-Тынык куьн терек шийкенип, япыраклар елсиз дирилдерме?

-Тынык куьн терек шийкенип, япыраклар елсиз дирилдесе, намарттынъ тилиннен тувыл ма?

-Куьлте ушкынсыз янып, кара туьтин мен туншыктырар ма?

-Куьлте ушкынсыз янса, кара туьтин мен туншыктырса, намарттынъ тилиннен тувыл ма?

-Кевде теректей шийкенип, юрек япырактай дирилдер ме?

-Кевде теректей шийкенсе, юрек япырактай дирилдесе, намарттынъ тилиннен тувыл ма?

-Коьньил куьлтедей ушкынсыз янып, кара туьтин мен туншыгар ма?

-Кобньил куьлтедей ушкынсыз янса, кара туьтин мен туншыкса, намарттынъ тилиннен тувыл ма?

Обз ниети келсин

Уйде тuzдам еп, орамга шыгып яманлаган достан Алла безсин. Козге карап, аруув соьйлеп, юрегинде арамлык ойлаган достан Алла сакласын. Куьнди туьн этип, туьнди коьр эткен достан Алла безсин. Халк арасында соьз юритип, сыйды кем эткен достан Алла сакласын.

Эки тилли дослардынъ увлы соьзлериннен, кус болып коьккеш ушып, балык болып сув туьбине кетип, ясырынып болмаспан. Аьжел этип кабырга туьссем де, бийт коьзли, питне соьзден, басты куткармаспан. «Аьр аьдемге обз ниети келсин, обзине келмесе, баласына етсин» деп атайлар айткан соьзде алаллыкты коьремен.

Алыстагы юлдыз ярыгындай

Меним коькирегимде юрегим урмайды, тамырымда каным юзимейди, неге десем сувук кевдем-камырда, сынтасым басымда. Мен де сиздей болып, баскалардынъ яны шыкканын коьргенмен. Меним яным шыккан куьнди сиз коьргенсиз. Тек меним эткен исим, юрек урувымды эске салса, язган затларым кан исиллимди сездирсе, сонда мен келермен сизинъ аранъызга, алыстагы юлдыз ярыгындай болып, эткен исимнинъ яны шыкпаганына суьйинип.

Кобньил азыгы

Халкымыздынъ асыл соьзлери ана суьтиндей таьтли, шоьл ювсанындай ашшы, коьньилдинъ куьдирет эндирген азыгы болады. Ногайлардынъ асыл соьзлерининъ коьплигин, япанда куйып явган ямгырдынъ тамшылары ман да тенълестирип болмассынъ.

Тек азлыктан

Артык еген авырьйды. Артык соьйлеген куьеди. Артык ишкен йобнькийди. Халк авызлама оратувшылыгы ман каьр шеккен, артыклыкка йолыкпас, тек азлыктан ол куьер, авырыр, йобнькир.

Симсир ямгыр

Симсир ямгыр явып, бездирип, савлай тоьгеректи шандак пан батпакка айландырады. Бос соьзли увак хабарлар, коьньилимди симсир ямгырлы куьнге усатады.

Мен аваз коьтеремен

Меним ювыгымнынъ шыбын яны алкамына келип, кырылдап, ушып кетти.

Козь каравымды да, сыпатымды да туьрлендирип, мен аваз коьтеремен, давысым тамагымнан бир дирилдеп, бир тоьменленип, бир куьшленип шыгады.

Меним ювыгым куьн нурын коьрмеегин, юлдыз ярыгын сезбеегин, ел эскенин билмеегин, торгай сарнавын эситпеегин, авыр топырак астында ятаягын мен авазым ман билдиремен.

Мен билемен, авазы ман ювыгымды аьне дуьнядан кайтарып болмаягымды.

Мен авазым ман, алыс кеткенлерге биз де энди куьннен-куьнге оларга ювык болатоганымызды эске саламан.

Мен авазым ман, бос соьзди коювга, авыз бирликке кан кардашларымды, суьек алыскан ювыкларымды, балдан таьтли тенълеримди шақыраман.

Мен авазым ман, ювыгымды сонъгы йолга саламан, калганларга бас савлыкты, ызы ярасувды йорайман. «Козге куьлле тийсе, коьз шыксын, кан аксын, коьз ясы шыкпасын», «Оьлиде коьз яс шыкканнан, коьзи шыкканы артык» деп ети аталар айтканлай, коьз ясымды тоькпей, мен аваз коьтеремен.

Мага коьре

Мага коьре куьннинь коьзи батаятырганда, ногай арбадын тегершигиндей айланып, тоьбе артына кетип, кызарган коьмирлердинь увак кесеклериндей боьлинип, коьк куьмпезини пашырап, юлдызларга айланадылар. Аьр бир юлдыз ярык берип, караньады тайдыра алмайды, йылувы ерге ете алмайды.

Мага коьре ай куьн коьзининь боьлинмей калган, аядай ийги кесеги. Сол себептен ай боьлингенине уялып, агарып, йогардан а суьттей ярыгын тоьгеди.

Тань атаякта, юлдызлар аспаннан биревлеп кетип, ай касында йыйылып, косылып, тагыда куьн коьзи кебинде тувадылар. Ер юзине ярык, йылув энип, караньа таяды...

Халк боьлинип, неге, не затка етисип болар? «Боьлингенин боьри ер, айырылганды аюв ер», - дейдилер ногайда.

СССР бузылды, эндигиси, мага коьре, боьлинген халк, кызарган коьмирлердинь увак кесеклериндей болып, коьк куьмпезинде пашыраган юлдызларга усайды.

Янмаганынды аньладым

Туншык куьнинде сага мен салкын елемик болып эсейим. Ашык куьнинде ак коьгершин болып ийнинье конайым. Караньа туьнде сага мен Аьжи йол болып кол созайым. Тек сен менин яркын уьмитимди билмединь. Туьсиме булак болып эндинь, тек сувынды ишип болмадым, сувын тузлы эди.

Сонь, коькке коьтерилип, юлдызга айландынь, ярыгын юрегиме ийне болып кадалды. Сонь, терек болып алдым, ййнадынь, ерге ийилген емисинь авызыма увлы болып тийди. Сонь, тагы да йогарга коьтерилип, булыт болып юздинь, тек менин кум баскан йолыма ямгыр болып тоьгилмединь.

Кирпик кагып уянганда, мендей болып янмаганынды аньладым.

Сазаганым

Сазаганым меним, сен ердинь шаньын шыгарасын. Сазаганым меним, Куьмидинь толкынын коьбейтесинь. Сазаганым меним, камбакты адырга тыгасын. Сазаганым меним, теректинь

тамырын сувырасын. Сазаганым меним, сен куватлысын, кайратлысын.

Сазаганым меним, намартлардынь шаньын шыгарып, теректей этип алыска аькетип, кавмактай этип ькка тыгып, Сазаганым меним, сенин куватын, кайратын намарттын тилин тьйдырып боларма экен?

Шоьлдинь коькирегинде

Тань кызарып, шоьлдинь коькирегине ярык энгенин коьргенмен. Куьн коьзи аявсыз нурлары ман шоьлдинь кень коькирегинде оьлен-шоьпти курытканын коьргенмен.

Ай савьлесин шоьлдинь кень коькирегине караньа туьнде тоьккенин коьргенмен.

Шоьл увыллары эм кызлары таньдай алаллыкты, нурдай суьйимди, ай савьлесиндей тазалыкты юреклеринде халкына сакламаганын, шоьлдинь кень коькирегинде коьрмегенмен.

Эки коьзим юмылганша...

Тамырларын терен йиберип шоьл топырагында тереклер оьседилер, авада куваныш сеслерин шыгарып, торгайлар да коькте саркадылар. Тереклердинь уьстиннен торгайлар ушадылар, бийикте айланадылар, ял алмага деп тереклердинь бутакларына конадылар.

Куьн коьзининь алтын нурлары астында эргенин шык япыракларда йылтырайды, туншык куьнде енйил ел япыраклар ман сыбырдасады, куьезли ямгырда япыраклардынь шаньын суьртеди, неге десе яй айларында тереклердинь ясылланган, ясарган, ййнаган шагы...

Яй артыннан куьз де келмей болмас, келсе япырак саргаяр, еликкен ел япыракты уьзип, терек туьбине былактырып таслар. Куьн коьзининь алтын нурлары ялын оттай болып, япыракка тиер, ямгырдынь аьр бир тамшысы оьткир мыктай болып япыракка кадалар.

Тек ай ярыгы ерге энгенде, япырак терек бутагынын коьзиннен тыгырып туьскен коьз ясына усар.

Япырак тамырсыз, тамырсыз зат болар карувсыз. Яшав куьнлеримди терек япыраклары ман тенълестиремен. Яшавымнынъ кайбир куьнлери туьси мен де, ийиси мен де япырак пан келисит келеди.

Япырак артыннан япырак туьсер, куьн артыннан куьн кетер. Терек япыраклары азаймаса, коьбеймес, яшав куьнлерим куьннен куьнге кемимесе, арттырылмас. Куьн кетип йылга айланар, оьткен куьним юректе ыз калдырар, оьткен йылым ажалымды ювыкландырар.

Энъ ызгы куьним-япырагым саргайып, курып тайганша, эки коьзим оьмирге юмылганша, ногайыма куллык этермен, сондай яшавда мырадыма етермен.

Тил бирликке етиспесек

Ана тилин байытпасак, ата топырагын ясылландырмасак, эл аьдетин сакламасақ, яс несилге коьрим болмасак. Тил бирликке етиспесек, ногай шоьллигинде янъы эл туьзбесек...

Шыбын янымыз алкамга еткенде, саьвлели уьмитимиз толды деп айтып болармызба?

Шыбын янымыз кыркылдап шыкканда, кабырда паракхат ятып болармызба?

Атаклары оьлмес

Атаклы тоьрелер, байлар, кадылар, Ногай шоьллигинде коьп эди. Олар оьлгенде, олар ман бирге атаклары да оьлгенлер.

Атаклы йыравлар, домбырашылар, хабаршылар, Ногай шоьллигинде аз тувыл эди. Олар оьлгенде, олар ман бирге атаклары оьлмегенлер.

Туьн кетип куьн келер

«Куьн кетип туьн болар, туьн кетип куьн болар» деп айткан аьвелдегилер.

Ногай эли туьзилген куьн кайсы оьмирде болар? - деп сорап салады буюьнгилер.

Суьювимнинъ ярыгы

Мен Казтувганнынъ юртынъа йол алып шыкканда, суьйимге толган эки коьзинъди эске аламан, енъил ел терек япыраклары ман сыбырдасканда, ийниме салган эки колынъды эске аламан.

Орамда кызлар касымнан оьткенде, балдай эрининъди эске аламан, Кызыл-ярднъ ясыл тогайларында аяк басып юргенде, Ногай шоьллигиннинъ тыныклыгында бирге юргенимди эске аламан, аспанда юлдызларды коьргенде, айдай юзинъди эске аламан.

Тынысым битип, йолда йыгылсам, тек ялгыз сени эске аларман, неге десе бирге йолыккан танъларымынъ ярыклары, юрегимде суьювимнинъ ярыгына айланган.

Ийдириим

Сыйырдынъ ийип берген суьти ийдириим дейди ногайда, оьзгелей айтсак ийдириим сыйыр елиннен тамган суьттин энъ ызгы тамшылары боладылар. Бизим халк авызында дестанлардынъ, йырлардынъ узиклери йырланады, эртегилердинъ кесеклери айтыладылар, мине бу затлар халк авызлама яратувшылыгында ийдириимге усайды...

Курай-йырав Лукмановтынъ деп айтканын эситкенмен: «Ашим Сикалиев мени йырдынъ бежени деген. Йыр бежени мен тувылман, э-э-э, бар эди ногайда суьек йыравлар халкымыздынъ дестанларын бир неше айлап йырлап, йыйылганлардынъ авызын ашып тынълатканлар! Бала заманларында атаклы Аьжи-Молла йыравдынъ, туьпсиз карт Саьлемей йыравдынъ йырлаганларын кулак салып тынълаганман. Эситкенимди йыйып алганман. Сыйыр яде буга берип атам меним йыр кесписине уйретпеген. Тойларда йыравлар йырлаганда термединъ касына барып тынълайман, мени кувадылар, тагы да келип тынысымды боьлмей тынълайтаган эдим. Аьне соьйтип, йырларды алганман, сога коьре айтатаганым, мен йыравлардынъ балапаны ман». Кертисинде де Курай-йырав бу куьнлерде ногай топырагында энъ де куьшли, абырайлы йыравлардынъ бириси, тек ол оьзин балапанман тенълестирди. Тенълестируьви бослай да тувыл, ол алты-ети ногай дестанларын басыннан алып ызына дейим бир неше саьат йырлайды, эби

болмаган себептен язып, окып уйренмеген, сол саялы йырларды толысынша алмаганына ян кыйналувы болады.

Айхай сени, эгер Курай-атайды бирев дестанларга уйреткен болса, Курай-атай, соьзсиз де, бурынгы атаклы йыравлардай болып, ногай дестанларын юмалап йырлаягына шек те йок эди. Курай йыравдан сонъгы йыравлардынъ йырлаган дестанлардынъ кесеклерин ийдириimmen тенълестирмеге болады.

Ийги шак

Бир кере мен шоьлдинъ энъ ийги язлык шагында йолдасым ман адырларды кезип юри эдим.

Токсан туьрли оьлен, боьригоьз басларын коьтерип, елде елпилдеп, ер юзин ясылландырады. Торгай, кус сарнавы ман, куьпелек, конъгыз ушувы ман авады куванышка орайды.

-Куван, шатлан, суьйин, шоьлдинъ энъ ийги шагы язлыкта-деди йолдасым.

-Яй айында шилле келеегин мен билемен. Шилледе куьн коьзи аявсыз нурлары ман, шоьл тоьсиндеги оьлен-шоьпти туншыктырып, мунълы туьсин табиятка эндиреди.

Куьз айында куьезли явынлар тагы да, шоьл кенълигин тирилпеге шалысаягын да билемен. Йолдасым, тек мен табияттынъ энъ ийги шагы язлыкта куванып, шатланып, суьйинип болмайман, неге десе замансыз дуньядан тайган шайирлер Гамзат Аджигельдиев, Кадрия Темирбулатова, Солтанбек Аджииков, йыравлар Кошманбет Зарманбетов, Зухра Шандиева, суьвретиши Сражди Батыров, йыр бежени Курай, язушы Курыптурсын Оразбаев мага етиспейди.

Бу куьнлердеги шаирлер Мурат Авезов, Магомед Кожаев, Магомед-Али Ханов, Салимет Майлыбаева оьмир суьргенлейин, шилле айы ногай адабият бавын мунълы туьске орамаягын билемен, олардынъ асарлары куьзги явындай болып, ногай адабияттынъ бав юзин, шоьлдинъ энъ ийги шагы язлыкка усатып тураягына сенемен, сол затка куванмай, суьйинмей, шатланмай болмайман...

Юрек урувыннан...

Шоьлге мунълы туьс яйдырмас ушин шоьлге гуьллер битеди. Шоьлди ак шанъга бастырмас ушин, танъда гуьл япыраklarына шыклар туьседи. Куьн нурларына гуьллерди бойсындырмас ушин эркин ел салкынлык береди. Яшавды таьтли этер ушин шоьл гуьлли авага юмарт ийисин яды. Аьр бир ногайдынъ юрегиннинъ аьр бир урувы гуьллерге явын тамшысындай болады. Шоьлде гуьллердинъ сольмаганы, ногайлардынъ юрек урувыннан тувыл ма экен?

Яшамага бир куьн калса

Эгер мага яшамага бир куьн калса, мен аргымакка иер салып, шоьлди кезермен. Мезар тоьгерегин айланып шыгарман, ниетимди шоьл куйыларына тасларман, канымнынъ аьр бир тамшысын юлдызларга берермен, юрек иссилигин куьн нурларына созарман, коьз ярыгымды айга синъдирермен.

Душанымма ашувымды янтакларга ярман, толмаган уьмитлеримди елге айландырарман, аьжелимди аргымак уьстинде карсы аларман. Кевдем кара ерге коьмилер, бас казык камырыма салынар. Кыс куьнлеринде аяз коьлди калын буз бан каплайды, шоьл юзинде яшаганлар эткен исимди сондай буз бан каплатпаса, яным меним авада парахат саркар.

Эсте йьлув

Куьзде турналар коькке коьтерилип, айланып, бири-бирине сес берип, тизилисип ушып кетедилер. Олар авада канатларын сынайдылар, коьктинъ кенълигин оьлшейдилер.

Турналар елден коркып артка кайтпайдылар, кеште йолдан адаспайдылар. Турналардынъ йылы якка кетуьви кыста йьлувды эске салувы тувылма экен?

Болжалы еткенде аьдемлер де дуньядан кешедилер, тек аьдемлер йылы яктан сувук якка кетедилер. Аьдемлердинъ кетуьвин бирев де токтатпаяк, кеткенлерди бирев де кайтарып та болмак.

Аьдемлердинъ сувук якка кетуьви эсте йьлувды калдырувы тувыл ма экен?

Озган йыллар

Кайирбек-тоьбе касында, оьткен меним балалыгым. Коьп затларды мен эсиме аламан. Абытымды аста алып, тоьбеге минемен. Коькте булытлар юзийдилер. Авада торгайлар саркадылар, тоьгерегимде ел эседи. Койлар оьристен кайтадылар. Мине куьн коьзи кызарган. Коьктинь бир шети, кып-кызыл сувлы йылгага усайды. Кызыл толкынлар арасында Кап тавлардынь суьлдери туье оьркешиндей коьзиме коьринеди. Мен сол Кап тавларга аргымагым ман етер мен, ок атсам кылдай тав оьсимлигин экиге боьлермен. Тек мен коьзиме коьринип туратаган озып кеткен балалык йылларымды аргымак пан куьып кайтара алмаспан, ок атып олардынь коьз алдымнан кетуьвин токтатып болмаспан.

Суьйим эсленмес

Коьктен ак кар туьседи, авада айланып ерге тоьселеди. Ак карда ызлар калдырып, мен сени мен колтыкласып, юректеги саьвлели сезимлерди айтып юремегенмен. Мен сенинь касында сезимсиздей, йигерсиздей, тилсиздей эдим. Тек сен меним туьслеримнен таймай эдинь, сен уьшин мен ян бермеге аьзир эдим... Яслык озды. Озган йыллар кери ызына кайтпайды. Энди биз эсли болганмыз, тек юректеги суьйим эсленмейди. Сенинь атынды эш бир инсан билмеек, яным алкамыма еткенде ызгы соьзим сенинь атынь болаяк.

Айланшы кар, айланшы, айланып авады бийлеши.

Айланшы кар, айланшы, айланып юрегимди юбантшы. Энди биз кыс куьнинде коьрисиц, исси сезимлердинь куьезине коьмилейик. Коьзлеримизге йылы карап, ак карда ызларымызды калдырайык.

Аьруьв соьзлер

Шоьлим меним, адырларыньды кезгенде мен аьруьв соьзлер излеймен ойларымды, юрек сезимлеримди сол аьруьв соьзлерге синьдиргендей, тек аьруьв соьзлер табалмай, янып-куьйип, терге, шаньга батып юремен. Алыс ерлерде, бийик тавларды кезгенде, кара теньздинь коьк толкынларынынь ак коьпиршигин коьргенде, шоьлим меним, коьз алдымнан таймайсынь, шоьл тоьсинде излеп

табалмаган аьруьв соьзлер юрек сезимлериме, ойларыма эгиллип, оьзи-оьзиннен, боркыраган казандай тоьгиллип келедилер.

Дениме куьш коьсып

Куьн коьзиннинь алтын йиплери, авага иссилик синьдирип, оьсимликлердинь сылуьвлыгын йойдырып, шоьл тоьсине муньлы, боьз туьсин яды. Еньил канатлы ел, аруьвсиз эсип, коьшпели кум юрисин куьшлендирип, ян-януварлардын куьезине шань кондыртып, явын аькелетаган булытларды эрекке аькетеди. Табиаттын кара куьшине мен бойсынман, Куьми мен, Шоьбытлы, Терик сувлары ман шоьлди ясартарман, кум юрисин иркип, орман йолаклар олтырарман, ата тоьпырагыма алалыгымды эткен иси мен билдирермен, неге десе каты урысларда ян берген ногайлардынь, юреклери коькке коьтерилип юлдызларга айланганлар, олар ушкынлары ман яны куьннинь таньын ягадылар, ниетимди, ойымды яшавга шыгармага дениме куват коьсадылар.

Уьйкен юрекли ногайым

«Кишкей ногайым» деп кайбиревлердинь айтканларын эситкенмен.

«Кишкей ногайым» деп аз санлы болганга айтадылар. Айтатаганлар, не айтканларын ойламайдылар, тек ондай ой ман мен разы тувылман. Сол ойга карсы турган увьлман. Аз санлы ногайым болса да, юреги уьйкен эм кень.

Юреги уьйкен халк, баьримен де тень, эш биревдинь алдында сьйын кем этпес. «Аз санлы, ер юзиндей уьйкен юрекли, ногайым» - деп оьмир суьрмеге керекпиз.

Шабьирдинь орамы

Коьнбилимди кайгылы ой басса, юрегим ян тамырымнан сызласа, мен коьл ягасына бараман, терек баьвин кезип, Гамзат Аджигельдиевтинь ятлавларын эске алып, шаьйирдинь аты аталган орамына йол аламан. Мине Гамзат Юсуп улы яшаган орам. Бу орамда ол кол язбаларын колтыгына кысып юрген, биринши китаби дуьня юзине энгенде, басы коькке етип, аягын ерге тийдирмей

абыг алган, бу орамнан Гамзат эл алдында эр борышын толтырмага кеткен, бу орамнан ол йогары билим алмага Моексеге йол алган. Бу орамнан Гамзат ян суйгени мен коьриспеге, юрек телезуьви мен алгасаган, таьтли йолыгусудан сонь, ол сезимлерин, ойларын ятлавлардын сыдыраларына екпеге шалыскан.

Бу орамда мен де абыт алып юргенде, эсиме туьскен онынь ятлавларыннынь толкынлары, коьньюлимди кайгылы ойдан босатып, ян тамырымнынь сызлавын тойдырып, енйил тыныс алдырып, кол язувларыма, куйындай ымтылыс сезимлерин юрегимде тувдырады.

Мольлаьли-аьжи мезарында

Айланасына шелтек-шелтек тел тартылган, мезар аьруьв этип кораланган. Ян-якта туьрли-туьрли сынтастар. Мольлаьли-аьжи мезарында, тар камырларда коьп аьдемлер ятыр.

Меним агам Аьжи-Акай да мунда, парохат ятыр ак шешекейлер астында, мермер тасы да басында. Атамнынь тоьгерегинде тоьреши Зейнадин, йырав Курай, агам Истамали, анышы Муса, хабаршы Таньатар, нагашакам Копуштай, мезарга темир капы салдырган, карналык Ажибайрам, анамнынь анасы Эр-Аьдил аьпенди кызы Аьжибийке....

Баьрин эскермеге санда етпес, аьли де нешегге мезарда камыр казылак. Ажал этип, мен оьлсем, Мольлаьли-аьжи мезарына йол алдырарман, тек эткен иси мен Ногай шоьллимде айтыларман.

Шекленмеймен

Мен авыл-авылды кезип такпак-айтувлар язып алганда: «Эски созлерде ялганлык йок, ата-бабаларымыз яшавдан алып, туьптен ойлап, асыл созлерди дуьняга эндиргенлер» - деп ясы уйкенлердинь тамаша болып айтканларын эситкенмен. Акыйкатлайын да, асыл созлерде терен ой бар, аьдемлердинь юрегине тиетаган, сога коьре ата-бабаларымыз, бас деп балаларды тыньлавлы, тербиявлы эсип асырамага шалысканлар, асыл созлерге тийисли эс эттиркенлер, балалар асыл созлерден халкымыздынь ырымын, кылыгын, таза ниетин билгенлер.

Асыл созлер неше оьмирлер артта такпаклар, айтувлар кебинде яратылганлар, кайбир асыл созлерде Парыздактынь, Сыбырадынь, Шал-Кийгиздинь, Асан-Кайгылыдынь йырларынынь сыдыралары да расадылар, неге десе ол сыдыралар такпакларга, айтувларга айланып халк авызында сакланганлар. Шайирлер Амзатхан Аджигельдиевтинь, Кадриядынь, Магомед Кожаявтинь, Мурат Авезовтынь, Салимет Майлыбасадынь, Магомед-Али Хановтынь, Кельдихан Кумратовадынь, Фарида Сейдахметовадынь эм сондай баскалардынь ятлавлары йырларга айланып буьгуьнлерде халк авызында йырланадылар, мине сол йырлардынь сыдыралары, асыл созлердинь агымына синйип, асыл созлердинь оьмирлерин узайтып, келеек оьмирлерде такпаклар, айтувлар кебинде айтылып юрегине шекленмеймен.

Асыл создинь ямгырындай

Куьн коьзи батып, каранья туьссе, коьк кумбезинде, ай касында юлдызлар да биревлеп янса, ел эпкини мен коьл толкынларын коьвиртса, терек япыраклары ман сыбырдаса, тыныклык таьтлиги ер юзине яйылса, тыныклык таьтлиги мен сукланув, аьдемнин юрек согувыннан тувылма экен? Коьк кумбезинде ай онынь касындагы юлдызлар бирден соьнсе, ел каты уйкласа, терек тамырыннан курыса, сув коьлде бузласа, каранья тыныклык сувыгы ман ер юзин ораса, тыныклык сувыгына йолыгув аьдемнинь юреги токтавыннан тувыл ма экен?

Тек ногай адабият бавында язувшылардынь, шайирлердинь, йыравлардынь, юрек урувлары токтамайды, каранья тынык сувыгы бир де эньмейди.

Ногай адабият бавында Асан Кайгылыдынь, Шал-Кийгиздинь эм сондай коьплеген баскалардынь ятлавлары, ай ярыгындай болып, бир неше оьмирлерден бери коьринедилер.

Ногай адабият бавында Фазиль Абдулжалиловтынь, Амзатханнынь, Кадриядынь, Сраждин Батыровтынь, Солтанбек Аджикувтынь яратувшылыгыннынь юлдызлары оьлимсиз ярыгын тоьгедилер.

Ногай адабият бавында Куруптурсын Оразбаевтинь шебер тилли асарлары, туншык куьн салкын елемиктей болып эседилер.

Ногай адабият бавында Кошманбет Зарманбетовтынь тавысы бозторгай йырындай болып кулакка шалынады.

Ногай адабият бавында, Джалалдин Шихмурзаевтинъ илимий макалаларына топырагынынъ семирткиши, куыши, азыгы болып турадылар.

Ногай адабият бавында Абдул-Хамит Джанибековтынъ халк авызыннан язып алган айтувлары, такпаклары шырқыраган шилледе асыл совзлердинъ ямгырындай болып явадылар.

Мен коьргенмен

Шоьл тоьсинде мен коьргенмен адыр-будырларды, энъгил-ойкылларды, ак кум бойларды. Шоьл тоьсинде мен коьргенмен оьксиз калган куьл тоьбелерди, тасланган юртлардынъ орынларын, мал салган сокпакларды. Шоьл тоьсинде мен коьргенмен куьн коьзине, елге, явынга бойсынмаган сын таслы тоьбелерди, салкын сувлы куйыларды, оьктем ушкан карагусларды.

Шоьл тоьсинде, бир неше оьмирлер артта, мынълаган яв атлардынъ дуьбирдеви эситилген, от янган, туьтин яйылган, кан тоьгилген, тек яв мырадына етпеген.

Сол затка шайыт шоьл тоьсинде мен коьрген адыр-будырлар, энъгил-ойкыллар, ак кум бойлары. Сонынъ уьшин шоьлди дайым да данъклатпага керекпиз эм куьн коьзине, елге, явынга бойсынмаган сынтаслы тоьбелердинъ алдында бас иймеге тийислимиз.

Йолга аькет, таза ниет

Мен алыс йолга шыкпага уьмит эткенде Эдиге-Тоьбеден:

-Шоьлден не алайым? – деп сорадым.

-Куьн коьзининъ шырқыраган шагында, кенъ шоьлликтинъ коьк тогай ели, салкынлык берер. Алыс йолда ялган совздинъ ялынына туьскенде, ниет тазалыгынъ юрегинъе тынышлык эндирер. Увылым, ниет тазалыгынъ ман йолга аягынъды бас, дейди Эдиге-тоьбе, коькирегин керип.

Тоьбединъ коьк от туьсли шепкен этегиннен увыс топыраг алып, ниет тазалыгы ман эки шыбык йолга туьстим.

Ойымнан тайман

Ногай шоьллиги уьш кесекке боьлингени юрек тамырыма мараз эндиреди. Маразым эркин тыныс алдырмайды, кешелерде бал уйкы таптырмайды.

Мен шоьл ели болмага разыман, боьлинген Ногай шоьллиги кайтадан бирикти деген суьйинишли хабар аькелген.

Мен куьн коьзи болмага разыман, халкымнынъ биригуьв йолында сынтас болып турган межеди аявсыз нурлар ман куьйдирген.

Мен гуьл болмага разыман, туьзилген янъы ногай элинде авага таьтли ийис синъдирген.

Тек мен халкым ман боьлинип, оьмир суьрмеге бир де разы болман, уьшке боьлинген Ногай шоьллигинде ногай элин кайтадан туьзбеге алал ойымнан-оьлсем де тайман.

Тамбызда шоьлге энгенмен

Тамбыз айында мен шоьл тоьсине энгенмен, анам мени ногай бесикке боьлеген. Анамнынъ йьры ман бесигим сыкырдаган, атам куванышы коькирегине сыймаган.

Шоьлим меним тар сокпакларынъ ман юрип, балалыгымда адырларынъды кезгенмен. Табанларымды исси кумга кыздырып, карамькты шоьплегенмен.

Шоьлим меним, елге тийип, куьнге куьйип, танъ ярыгында танъ шыгы ман бет-колымды ювганман. Турналардынъ биковлерин коьрип, оьленлерде авнаганман.

Шоьлим меним, Каирбек-тоьбе этегинен боьригоьзлерди кушагыма йьйнаганман. Бийдай эгинлериннен тал шыбык пан каргаларды кувганман.

Шоьлим меним, сагынлы кенълигинъде аргымакка иер салып шапканман. Бияладай юзли, сербет сувлы коьлдеринде завькланып шомылганман.

Шоьлим меним, ак кумлы терен энъгиллерде ак юнли койларды бакканман. Куьзет шыгып, юлдызлы туьнлерде атайлардын йьрларын тынълаганман.

Шоолим меним, эл алдында эр борышын толтырганда, дайым да туьсиме энгенсинь, билим уьшин узак калага йол алганда, коьз алдымнан бир куьн де кетпегенсинь.

Шоолим меним, энди мен туьрли эллерде болсам да, баска эллерди эркелеген увылга усамайман, колыма каьлем алып, язсам да, шоьл увылы деген атты акламага шалысаман.

Шоьл ийиси

Ногай шоьллигин бир кере мен кезгенде, койшы ошагынынь коьк туьтинининь ийисин елден сездим. Ол ьрызгыдынь, татымлыктынь, юмартлыктынь ийиси эди.

Сонь ел Кап тавларыннан эскендей коьринди, бурныма тав йылгасынынь каты сувьк агынынь ийиси сезилгендей болды.

Бирден ел туьрленип, мага коьре, мышыгыз топырагынан эскендей коьринди, бурныма сисликтинь эм туьбек оттынь ийиси тийгендей эди.

Сонь ел тагы бир туьрленип, Ставрополь майданларынан эскендей коьринди, бурныма алтын массактынь ийиси сезилгендей болды.

Уьш туьрли ийис шоьлигиме акьелген ел - 1957-нши йылдынь кара токтасын эсима туьсирди 1957-нши йыл Ногай шоьллиги уьш кесекке боьлинген йыл. Ногай шоьлдинь ели сол ягыннан эскен йыл.

Халкым меним, бир ниеттен болсак, куйындай эсип, 1957-нши йылдынь токтасын шайтан тойдай этип айландырып, ушыртып, кара шаньга былгасак, тек сол заманда ат шаптырган ногай элинде ювсан ман тезек туьтини араласкан шынты шоьл ийисин шоьлдинь онь ягыннан эскен ели аьр аьдемнинь юрегине бир туьрлендирувьсиз сездирер эди.

Себепсиз болмас

Уьйде туншык, туьн ортасында мен азбарга шыктым. Коьктэ оратылган кара йыландай кесек булыт, яйрап яткан кызыл туьймедей, увак юлдызлар.

Бирден ел эсти, оьлен коьгалды, терекке сувьк синьгендей, япырактар дирилдедилер.

Ел эсуьви мен булыт ушып кетти, булыт кетуьви мен ел тынды, ер юзине тыныклыктынь таьтليلиги мен сукландырып, сербет сувьндай ай ярыгы тоьгилди. Ай юзи Камьс коьлдинь толкынларында калкты, апан куйы да коьринди.

Белкиси, мундай кеше «Ай айланасы такьр», «Ай йолдасы темир казык», «Ай тувар айы ман» деген такпаклар халк авьзында тувгандырлар. Белки, мундай кеше эр бала тувганда Айгазы, Айдемир, Айтувган, кыз бала тувганда Айшат, Айгуьл, Айганат деген атлар аталгандырлар.

Белкиси, мундай кеше «Сувда калка, куьмис алка» «Алкар-малкар, сув уьстинде сары табак калкар», «Тоьбе басында ярты калакай» деген ай акында юмактар, дунья юзине энип, елдей эсип, аьдем юреклериннен муньлыкты кара булыттай этип, узакка акьетип, бетлерине юманшыктынь юмсак шыкларын себелегендирлер.

«Бир затка бир себеп болар» деп айткан атайлар, ялган дуньяда себепсиз бир зат та болмайды экен.

Бел бувдым

Яй айында мен алыска кетпеге ой кылып, шоьлликти кездим. Шоьл тоьсинде коьшпели кумлар коьбейгенлей, оьлен-шоьл саргайгандай коьринди.

-Неге коьшпели кумлар коьбееди, неге оьлен-шоьпте ясылланаяк орнына саргаяды? – деп шоьлден сорадым.

-Э, увылым, меним тоьсимдеги коьшпели кумлар, меним юрегимнен шыккан пашман ойларым. Юрек ярамнынь ялыныннан оьлен-шоьбим саргаяды, яй айдынь мине деген шагында саргаювды, топырагымнынь юмарт йьлувы, ямгырдынь аьлемет куьши, елдинь саткын тынысы да токтатып болмаяк.

Меним юрек дертим, тоьсимде ногай эли туьзилсе экен. Сол ойды яшавга эндируьв уьшин камьрда ятканлардынь леслери де коьтерилип шыкпага аьзирлер, неге десе, олардынь кевделер топырак ямылса да, янлары ногай шоьлде, ногай элин янььдан курувда. Колына калем алганлар, калемин оьткир этсинлер, колына савьт-садак алганлар, савьт-садагын аьзир тутсынлар.

«Элсиздинъ куъни каранъа» депти ногайлар, Келеек яслар элсиз болса, олар аяк басып юрсе де, кевделери шоьлде, янлары коьрде болар, - деди шоьллик куьрсинип.

Мен алыска кете алмадым, соннан бери шоьллимнинъ юрек ярасына ювык болып, кайгысын шегуьвине бел бувдым.

Тийисли баа берилсе...

Юлдызлы туьн ай ярыгы астында, Камыс коьлдинъ ягасында шаншкы алып юргенмен. Булытлы куьн ямгыр тамшыларында, терек ыгында анышылар ман ял алганман. Куьн иссилигинде, туьн сувыклыгында колтыгыма тептер кысып, авыл-авылды кезгенмен.

Куьнлер оьтип, туьнлер етип, йыл токсаны болып, йыл токсаны йылларга айланып, балалыгымды, яслыгымды алып кетти, «кирпик кагып, коьз ашканша» ясым отызга етти.

Юлдызлы туьн ме, булытлы куьн ме, ай ярыгын да ма, куьн коьзининъ нурын да ма айтып болмайман, тек табияттынъ сосындай бир шагында мага ажал етер, бас казыгымнынъ касына кумлар уйилер, оьликте ятканлардынъ баьриси мен де тень боларман.

Ялган яшавдынъ ялганлыгы ман кыздыра берип, дуныядынъ тентек тенъершиги айланып турар. Ай ман куьннинъ арасында, ер юзинде яшаганлардынъ куьни-туьни оьтерлер.

Мен оьмир суьрген заманымда, туьздаьмим биткенше, эткен исиме шоьл тоьсинде япайтаганлар оьз заманларына, билимлерине, анълавларына коьре баа берерлер, тийисли баа берилсе, эткен исимнинъ туьздаьми битпес.

Камырдынъ касында

-Атам, мен сенинъ камырынъдаман. Сувык сынтасынъды йылы коькирегиме сыгаман. Салынган ырув тамгадан коьзимди айырмай, сынтастагы язувларды колым ман сыйпайман.

-Атам, мен алмадым сенинъ разылыгынъды, эситпедим сонъгы соьзинъди, туьзетпедим ястыгынъды, яппадым коьзинъди. Мен алыста эдим, мен алгасадым, мен етпедим.

Сен эсиктен уьзбединъ коьзинъди, сен сувытпай турдынъ умитинъди. Мен кешиктим.

-Атам, сенинъ согыста алган эки яранънан эсе де, меним кешигип келген ярам бес бетер авыр ды. Атам, мен эситпесем де сонъгы соьзинъди, мен билемен сенинъ оьмир суьрген йолынъды. Сол йоддан мен аларман уьлгиди. Эгер мен сенинъ атынъды яман соьз бен эскертсем, камыр да каздыртпаспан касынънан, сонъгы соьзинъди эситпеге тийисли тувыл увылга тень боларман.

Эдиге-Тоьбединъ дерти

-Кайдай кайгы кабак-касынъды туьйдирди? - деп мен Эдиге-Тоьбеден сораганда, ол булай деди:

-Алтын шашлы куьн коьзи коькирегимдеги оьлен-шоьпти курытады. Исси ел эпкини мен топырагымды увыслап алыска аькетеди.

Меним шоьллимде куьннен - куьнге тоьбелер коьбеймейдилер. Меним шоьллимде туьннен-туьнге тоьбелер кемийдилер. Меним шоьллимде тоьбелер бийик коьгерилмейдилер, олар туьннен-туьнге шоьгедилер. Меним шоьллимде тоьбелердинъ сырлары шешилмейдилер, оларга тийисли маьне берилмейди.

Эгер касымдагы тоьбелер меним бийиклимнен бир суьем артык коьтерилселер, оннан артык мага куьез кайда ды? Эгер меним шоьллимде, тил бирлик бир суьемге оьссе, халкым меним, тоьбе баста йыйылып, «Боьлинген эл азар, бириккен эл озар», «Халк бириксе-эл туьзилер» дегенлей, кень коьсилген тогайда уьшке боьлинген ногайлардынъ кайгысын коьрмеспе эди.

Айтшы, атай.

-Айтшы, атай, сары туьс шоьлге неден яйылган?

-Балам, каты урысларда ногайлар тоьккен канлардан шоьл юзи саргайган.

-Айтшы, атай, ак туьсли оьсимликке не уьшин курткаш деп атаганлар?

-Балам, анадынъ коьз ясыннан оьсимлик туьсин йойган, замансыз агарган ана шашынынъ туьсине усаган, сонынъ уьшин де курткаш деп оьсимликке ат атаган.

-----//-----//-----//-----

-Айтшы, атай, неге шоьлде коьп кавмаклар тыгырадылар?

-Балам, ол намартлардынъ юреклери кавмакларга айланганлар. Намартлар юрексиз калып, оьлен астыннан соьз юритип, халк юрегине увлы шоькирлерин кадайдылар.

-Айтшы, атай, неге шоьл тоьсинде кум тартыкка усаиды?

-Бир заманлар шоьлдинъ кумлы ерлеринде де оьсимликлер оьскенлер. Согыс йылларындагы ялынлы отлардан ердинъ аналыгы куьйди, куьл топырак пан араласты, соннан тувыл ма, увылым, шоьл тоьсинде кум тартыкка усаганы.

-----//-----//-----//-----

-Айтшы, атай, озгарылатаган курылтайлардан пайда болама?

-Куьннен - куьнге яшав аьли авырлыгы ман аьдемлерди яньшады. «Бай турар кекирип, халк турар бугалай оькирип» дейди ногайда. Халктынъ талшыккан ян тавысын аькимлер эситпес, неге десе олар халктынъ кайгы-каьсуьветине санъ-ырав болганлар. Аьр аьдем бир-бирине як болып, йолгысларда коьньил дертлерин шоьл аькимлердинъ коьзлерине айтса, олардынъ санъ-ырав кулагына увлы биз кадалгандай болар. «Йигерсиз-юрексиз» депти атайлар, курылтайларда тилден оьзге, арслан юрек аьр аьдемге керек.

-----//-----//-----//-----

-Айтшы, атай, неге шоьл тоьсин, коьшпели кумлар бийлегенлер?

-Шоьл юзин коьшпели кумлар бийлегени, каты урысларда тоьгилген, ногай каныннан тувыл ма экен?

-Айтшы, атай, неге ызгы йылларда, шоьлдинъ коьп ерин кумлар басканлар?

-Увылым, ол табиат кумлар тувыл, ол сумырай аькимлердинъ намыслары кумларга айланганлар. Кумлар сумырай аькимлердинъ

намысларыннынъ мезары. Ызгы йылларда сумырай коьбейген ди, сол тувыл ма олардынъ намысларыннынъ мезары шоьлде кенъейгени.

-Айтшы, атай, неге ногайлар, кылышты кансыз кынына салмаганлар?

-Увылым, ногайлар кылышты ниетлеп шыгарадылар, ниетине етпей кынына салмайдылар.

-----//-----//-----//-----

-Айтшы, атай, айтшы,

Тоьбе басына казлар конса не болар?

-Тоьбе басына казлар конса,

Тоьбе касына коьшкен авыл онъар.

-----//-----//-----//-----

-Айтшы, атай, неге ногайлар шоьлде, коьнп-коьшп юргенлер?

-Балам, ногайлар шоьл кенълигин, яшав эркинлигин суьйгенлер.

-Айтшы, атай, неге шоьлде, тоьбелер коьбейгенлер?

-Балам, шоьлде явдан ясырынгандай ярлар да йок, явды алды артыннан урып йыккандай таслар да йок. Ногайлар явга карсы тавдай турып, канларын йылга сувындай тоьккенлер, урысларда янын берген дав йигитлер, шоьл тоьсинде ятар коьрин таьш, тоьбелерди коьбейткенлер.

-----//-----//-----//-----

-Айтшы, атай, неге бизим басшыларымыздынъ арасында боьридейлер коьбейгенге усаиды?

-Бизим аькимлер оьрдегилерге ырыясувыннан ийнедей иинип, йиптей синъип, оьз орынларын ойлап, авыз соьз айтпага ийменип, тоьменнен алып, йогарга берип, куьнин аткарадылар.

Халк басында боьридей аькимлер болганлай, халктынъ ийги атагы шыгып боларма?

Халк кыйынын ашаган аькимлер, ата-топырагына алал болмас, «койдай ювас халк» деген атакты арттырларлар.

Боъри басында карга болса,
 Боъри юрген ер кок болар.
 Карга басында туълки болса,
 Карга конган ер кушына болар.
 Кой басында арслан болса,
 Кой мырадына етер.
 Арслан басында кой болса,
 Арслан уятка калар.
 Кой басында боъри болса,
 Койдан не калар, депти атайлар.

Сога коьре халк басында боъридей аькимлер болганлай
 «арсландай куьшли, йигерли халк» деп атак шыгып болмас.
 Арсландай куьшли халк боъридейлерге арба телбегесин бермес,
 «Ногайлардынъ юрегинде арслан ятагы бар» депти атайлар.

Шоьлдинъ аьр бир яшавшысына атайлардынъ асыл соьзин
 акламага борыш деп ойлайман.

-----//-----//-----//-----

-Айтшы, атай, неге шоьлде йылгынлар коьбейгенлер?

-Балам, ата-бабаларымыз шоьлде коьшип юргенлер, явынлар
 сийрек явган, куьн коьзи де аявсыз эди. Еллер коьшпели кумларды
 юьырттып, шанъды боратып, кавмакларды тыгыртканлар. Шоьл
 оьсимликлери тамырларын терен йиберип, ерден дымкыл алып,
 куьн коьзине, елге бойсынмаганлар. Аталарымыз кум юриси мен
 айкасып, куйылар казганлар яйлакларында эмен, кайыь,
 карагай, емис, тал тереклерин эм баскаларын олтыртканлар.
 Тереклер мен бирге йылгынлар да шоьл юзин ыспайлаган.

Шоьлде оьткен авыр казалардан, кан тоьгисли урыслардан,
 туьскен оттан оьсимликлер куйгенлер, тереклер янганлар,
 калганлары сув танъкылыктан курыганлар. Тек йылгынлар отка
 берилмей, туьтинде туншыкпай, куьн коьзине бойсынмай, адыр
 будырда коькиреклерин кенъ яйып, кум юрисин иркип калганлар.

-----//-----//-----//-----

-Айтшы, атай неге ногайлар бирге-бир шыкса, анай аражы
 болса, кылышын ерге урганлар?

-Анай тастарын белине байлап, эки йигитке аражы болар. Эки
 йигит кылышларын ерге урып, кансыз кынына салар, - деп бизим
 халкта айтылган.

-Увылым, олай дегени, ногайлар бирге-бир шыкса, ак шашлы
 анай, ак тастарын белине байлап, кан тоьгисти койдыраак болып,
 яланъ бас ортага кирсе, ата аьдет бойынша эки йигит кылышларын
 ялпак ягы ман ерге урып, кансыз кынына салганлар.

Сынтастынъ йылувы

Повесть

ЯЗУВШЫДАН

Шоьлдинъ адырларында, энъиллеринде, оьскен оьсимликлер, тоьбе касындагы боьригоьзлер мени дайым да сукландырадылар. Оьлен-шоьшлердинъ шиллелерге даянувлары ман, еллерге шыдамлыгы ман кайтип сукланмасынъ?

Ата-бабаларымыз шоьлдинъ кенълигинде коьшип-коьшп юргенлер. Эски авыллардынъ, кой сарайлардынъ орынлары, ашшы такырлардынъ коьркисизлиги, тоьбелердинъ мунълыгы, юрегимде ойлар тувдырадылар.

Куьл тоьбелердинъ оьксизлиги, шоьл тоьбелердинъ уьнсизлиги кайтип ойлар тувдырмасынъ?

Боьтен де мени Сылув-Тоьбе кызыксындыратаган эди. Тоьбеге не уьшин Сылувдынъ аты аталган экен? Арсланбийди неге ата-бабаларынынъ касына элтемегенлер. Сылувды тоьбеге неге коьмгенлер? Ол затка не зат себеп болган экен?

Бу соравларга явап береек болып, мен авыл-авылды кезип, Сылув-Тоьбе мен байланыслы болган хабарларды коьпни коьрген агайлардан, коьп яшаган анайлардан тынъладым, табаклары саргайган тептерлер актардым, халк авызыннан йырлар да язып алганман.

Сылув-Тоьбе авылыннан шыккан аьлим Солтан Багат увылы Аджиманбетовтан мыназдай эртеги эситкенмен. Эртегиди ога Сылув-Тоьбе авылыннынъ азув ярганы Кокан Манапов айткан экен.

...Йин соккан курткадынъ бели бир увыс, эрини багдай таьтли ялгыз кызы болган экен. Курткадынъ ялгыз кызын кеделер яратса да, тек янаспайтаган эдилер. Неге десе онынъ туьссиз, туьпсиз куйыдай эки коьзиннен тартынганлар. Кайтип тартынмасынлар, эгер кыздынъ аш карыскырдынъ коьзиндей коьзлериннен суьектен сувык оьткерип ел эскендей эди.

Ай да кетеди, йыл да кетеди, кызды айттырып бирев де келмейди. Бир куьннинъ бир куннинде йин соккан курткадынъ кызы етим баспакшыды яратады экен. Кеде кыздынъ коьз каравыннан карувсыз калып, акылыннан саспага аз калады.

Курткадынъ кызы баспакшы кедеди ойлап асын да, сувын да ишпей, куьн сайын азады экен. Кыз баспакшыды коьре калса, бетине нур энгендей болады, тек баспакшыдынъ карувы тая береди.

Баспакшы кеде атына минип, йин соккан курткадынъ ялгъз кызынынъ айлели суьйминнен кашып кутылаяк болады.

Йин соккан курткадынъ кызы ол затты сезеди экен. Кеде авылдынъ шетине шыкканлай ок, ызыннан урынып-суьринип келетирган кызды коьреди.

Куьннинъ коьзи торгай коьтерилетаган бийикликке еткен шақта, Алладан амир болып, баспакшы кеде юйрик аты ман сагынга, кыз канлы коьз ясы ман боьригоьзге айланады.

Явапсыз калган суьйим акында кайдай ыспайы, кайгылы эртегиди ата-бабаларымыз айлап шыгарыпты экен.

Арсланбий мен Сылувдынъ оьксиз суьймининъ акында дертли хабарларды ата-бабаларымыз ойлап шыгармаган. Арсланбий дуньядан тайганы коьп йыллар болады. Йыллар оьмирлерге айланадылар. Арсланбийдинъ сынтасы туьсин йойганы, эгитилген, шоьккен эм янтайган. Мен Сылув-Тобьединъ басына минип, сынтасты аям ман сыйпап, коькирегиме сыгаман, сынтастынъ юмарт йылувын сезбей болмайман.

Арсланбий мен Сылувдынъ бири-бирине заьр болувары ман, юка сезимлери мен, таза ымтылыслары ман сынтастынъ юмарт йылувы байланыслы эди. Солай ок, Арслабийдинъ сынтасы курып калган куйылардынъ толып турган йылларынынъ, такыры шыккан коьллердинъ йылтырап аккан шакларынынъ, ылав атларынынъ дубьирдеп шабуварынынъ, озып кеткен Камайдынъ, Альгисидинъ, Бавтир-кадыдынъ ялган дуньядагы яшав куьнлерининъ йылуварын да саклаган.

Яшавдынъ авыр аьллериннен йигерли оьтпеге, каьпилистен келген баьле-казады басыннан кеширмеге, дениме ябыскан авырувды енъмеге сынтастынъ юмарт йылувы каркырама куып эндиргендей эди. Сога коьре, мен Арсланбий мен Сылувдынъ кайгылы-каьсуьветли яшавы акында кара соьз бен язып «Сынтастынъ йылувы» деп атагадым.

Шоьл. Таза ава, бийик булытлар. Шоьл тоьсинде эркин отлаган маллар, тынык сувлы коьллер, пыскырып юрген аргымаклар, дыгырган кавмаклар, калын камыслар, коьштели кумлар, ювсанлы яйлаклар. «Мага тийме, мен сага тиймен, мага тийсенъ, меннен яман таппасынъ» деп, онда-мунда коьнып турган термели ногай авыллар. Мине сондай авыллардынъ бириси. Коьккоьз-аьжи авылы да эди. Ол авыл Коьк-Коьлдинъ кубыла агындагы Коьк-Айгыр Тобьединъ янында орынласкан эди. Авылда

энь де коьп деген йырма бес казан терме болса ярайды. Коьккоьз-аьжи авылдынъ мине деген байы болган. Аьжиликке де эки кере барып келген, сол саялы авылга онынъ аты аталган эди. Коьккоьз-аьжидинъ кыс яйлагы – Ораз бойы, Коьккоьз-Коьлдинъ бойы болса онынъ яз яйлагы эди.

1805-нши саьне. Коьккоьз – аьжи доьрт туьлик малы ман, куькувы ман, яз яйлагына коьшип келгени эки куьннен артпайды.

Камай Кутлыккай улы да Коьккоьз-аьжи авылы ман коьнып-коьшип юреди. Тек бу йол ол авылдан бир шақырымдай ерде, Коьк-Коьлдинъ ягасында термесин курады. Онынъ себеби-хатыны Каслыдынъ мараз-сыркавы ман байланыслы эди. Камай тоьсек тартып яткан Каслыдынъ янында ялгъз кызы Сылувды калдырады да, оьзи авлак тоьгерегин кезеди. Ол аягын енъил алып, табанын каты басып, тезек куьлиндей туьсли ийдершик терекке янасады. Терек туьбинде балшыбынлардынъ уясы бар экен, балшыбынлар сап-сары булытка усап, вызылдап ушып туры эдилер.

Бойшанъ, ийинли, калын елкели, оьктем шоьл куьсуна усаган сыпатлы, кырк ясындагы Камай Кутлыккай улы ава исцитигиннен манълайынынъ тыртыкларын ййгырып, бийик адырга карап абытлайды. Ол адырдынъ басына минеди де, коьзлерининъ туьплериндеги йолакларын бармагы ман ысып, энъгилде ййылып отлап яткан куйрыклы койларга назарын салады. «Кене аягым сыбав туьвил, бармакларымды котыр басаяк эди» - деди Камай, ишиннен, сонъ терден этине ябысып калган, коьйлегининъ туьймелерин агытып, манълайынынъ терин суьртеди. Камайдынъ бурнына ишибойдынъ балдай даьмли ийиси сезилмей болмады. Ол кыякты узип, ерге тоьсеп, коькирегин керип, елге карсы олтырып, касындагы ишибойды аясы ман сыйпап:

-Ишибой, ишибой

Ийисинъ янга якындыр.

Ишибой, ишибой,

Суьтинъ канга толкындыр

-деп, эрнине аясын тийдиреди, неге десе ишибой ногайлардынъ суьйикли, дарманлы оьленлерининъ бириси эди. Авыр аякты хатынынъ аягы енъилленген сонъ, Эвия анай ишибойды кымызга яде ювыртка яде суьтке эгип иширтеди. Алла-тааладынъ алдына яхшы ийисин яйып барсын деген ниет пен, шыбын яны шыккан аьдемнинъ мейитин камырга салакта ишибойды уьстине себедилер.

Ишибойдын акында халк арасында мундай эртеги де сакланган. Найман куьптин бир бийи Сакай карттын кызын айттырып алады. Соьзсиз де, найман бийдин алгыншагы бек акыллы хатын эди. Сол саялы онын гоьзеллигинин, сыншылыгыннын, юмартлыгыннын акында коньысы бийликлерине де етеди. Бир намарт коньысы аньсыздан согыс баслап, найман куьптин бийин оьтиреди. Намарт коньысы онын ян косагын, оьзинин алдына аькелдиреди. Кертиси мен еннет куьсындай ыспайы хатын эди.

-Сен энди оьзинин кожайынын ман косылып болмаяксын. Ол баьтирше согысып оьлди. Канга былганып яткан аьдемен, такта олтырган мен артык тувыл ма? - дейди ол, оьктемсип. Хатын хожайынын касына барады. Кожайыны эссиз, тувьсиз ятыр, ярасыннан каны агып оьленнин уьстинде йылысып туру эди.

-Суьйикли эрим тири заманда яшавым алтын нурлы куьндей эди. Эрим оьлген куьн, яшавым кара булытлы туьннен бетер болды. Сени коьз алдымда коьруввим оьлим азабымнан да бетер - деп, Сакай карттын кызы намарт коньысынын бетине айтып, оьзинин коькирегине пышак сугып оьледи. Пишединь ярасыннан аккан исси каны ер уьстиннен йылысып эрининь каны ман косылып араласканда, аьлемет ийис шыгады, балшыбынлар да вызылдап ййылып каладылар. Таьнгирдинь языгы ийип, эки таза янлы аьдеминь тоьгилген канларын ишибойга айландырган дейдилер...

Кум баскан адырлардын ак йолактары, сынтаслы тоьбелер, тизге дейим еткен ювсанлар, кавмакты адырлар, туье ясырган камыслар Камайдын коьз алдында эди. Каргалардын какылдавы онын кулагына шалынады. «Ув наьлет куслар, арамды шокып, как-как демеге уялмайсыз» - деп, Камай каргалардан коьзин айырады. Коькте шымшыктар, кызгышлар, карашаьвкелер, увак шыбынлар, снйил куьпелектелер авада айланадылар саркадылар. Коьк, ак, сары шешкейлер, туье шоькир, кырк туьрли оьленлер басларын коьтерип, куьн коьзининь алтын йиплерине бойсынмаганын билдирмеге шалысадылар.

Алпыс абыттай ерде болса ярайды, Камайдын коьзине боьри коьринеди. Боьри мойнын алдыга созып, бурнынын терисин ййырып, танавын кеньсьтеди. Аьдем ийиси карыскырдынь юрегине коркыныш эндиригенге усайды.

Боьри ак адырга минип, коьзлерин онда-мунда юьвртады, онын сак кулактарына Камайдын аяк сеслери эситиледи. Боьри, ат белине дейим коьтерилген бетегединь арасына кирип кетип, ясырынады. Ногайда ырым бойынша боьриге «боьри» деп айтпага ярамайды. Боьриге «боьри» десе, боьри ашувлы болады дейдилер. Сога коьре боьриге «карыскыр» яде «ийткус» яде «сис кулак» деп айтпага керек болады.

Ногай шоьлгинде, ырымларды баьри ногайлар да тутпайдылар, тек юректери сынагаган ырымлы аьдемлер тутадылар. Камай ырымлы аьдем болмаса да, ногайлардын ата-бабаларыннан калган кайбир ырымларына эс беретпаган эди. Боьри онын коьзине коьрингенде, ол бала йылларында атасы Кутлыкайдан эситкен мынавдай хабар эсине туьсти. Акыр заман юьвклаганда, алатопан ел эсер, кара ер асты-уьстиннен авар, куслар, айванлар, курт-кумыскалар баьри де кырыларлар. Тек доьрт те аягына таянып, оьткир тырнактары ман ерге тирелип боьри турар. Боьридинь териси басыннан алып сыдырылып, канаттай болып елпидеп ушып кетер. Сонда боьри: - «Э, куьшимди алдын билген болсам экен. Ер юзинде коьрсеткен болар эдим куьжырды» - деп айтпак дейдилер.

«Боьридей акыллы, йигерли, шыдамлы айваннын акында халк неди болса, соны ойлап шыгарады» - дейди ол, ишиннен. Аньшы юриси мен ийткус турган ерге келгенин де билмей калады. Камай бетине салкынлык берген кийгиз боьркин шешип, терлеген тап-такыр басын аясы ман сыйпайды. Ак аркадын тоьсинде, коьнъзлардын, кумырскалардын, юмыранлардын, сасык-коьзеннинь ызлары коьринип туру эди. Сол ызлардын арасында боьридинь ызы беп-белгили. Боьридинь тырнагы иш бетине кайткан, алды аяктарынын табаны уйкенлигиннен кумга кирген болган. Карыскырдын аьдем юрегине усап келген ызларыннан Камай коьзин айырмай, «Ызларына коьре боьри ток тувыл экен» - деп, оьзи-оьзине айтып, адырдын басына коьтериледи.

«Э, бу карыскырдын ювук ерде ини бар усайды. Ининнен эрек аькетесек болады-ав» - деп ол, туспарлап кери ызына кайтады да, янтайып оьскен эки йылгыннын арасында боьридинь инин табады. Иннин тоьгеригинде айванлардын суьектери, койлардын терилери, сыйырлардын коьнлери йьрылган кебинде ййрап ятыр эди. Камай инге камысты йибередиде, боьридинь буьлдириктери бар экенин биледи. Ол пышагынын бадагыннан

ыслап иннинъ авызын бузып, коьзи ашылмаган доьрт боьри буьлдирикти шыгарып, коьл ягасына йобнейди. Камай термесине келеди де, эски шелекти казыктынъ басына мыклайды. Доьрт буьлдирикти мыялы шелекке салады да, казыкты ерге кагады.

- Ата яде ана карыскыр буьлдириклерининъ сеслерин эсите калса, эш те келмей болмас. Келе калса оьлтирермен. Оьлтирсем, сага кызым, тон ягалык болартагы, - деди Камай, маьметекеди бурыш пан араластырып аьвекке салып, туьйип турган кызы Сылуга...

Коккоьз-аьжи тоьмен бойлы, туьз бурынлы, бадырак коьзли эди. Онынъ сакалы акында авылдаслары, эшкидинъ сакалы ман тенълестирип, йыр да шыгарган экенлер. Коккоьз-аьжи Сарайшыктынъ топырагынынъ туьсиндей, кенъ шалбырынынъ балакларын, шорабынынъ ишине киргизип, ак байлавыш пан байлап, аягына сактыян баьпиш кийипти эди. Ол салтыншаклы куьмис белбав ман, камасын салпыратып йиберилген тоьс кисели боьз коьйлегин белиннен алып бувыпты эди. Басындагы тоьгерек ясыл туьсли топтайы, оны кырк бес ясыннан яс этип коьрсетеди. Коккоьз-аьжи термесиннен бир неше аьдемлер мен шыгады да, бирем-сирем агарган сийрек сакалын сыйпайды. Коккоьз-аьжидинъ касындагы аьдемлер Беккуват кудасыннан келген экенлер. Ол конакларын йолга салып, аягын манъ-манъ басып, коьк кумбезинде юзип турган юп-юка мысык тырнакларына усаган буьлтларга коьз карасын таслайды. Шандакта эки буга туьйисип туры эди. Аксак самбаклы койдынъ аркасына конган карга, мойнын коьтерип, куйрыгын созып ян-ягына каранады. Сонъ ер уьстиннен тоьмен ушып Коьк-Айгыр тоьбединъ басыннан айлана берип ушып кетеди. Аксак кой десе аягына шоьгип, кырт-кырт деп оьленди шайнайды. Келес касындагы борадынъ аркасындагы ялакка кара шыбынлар йыйылып туры эдилер. Уьйилген тезектинъ салкынында, иер ювенли айгыр ерде яткан матханнынъ эм булкынынъ уьстине касана эди.

Бугыдынъ саргайып яткан кабыргысына йылан оратылып туры эди. Коянынъ йыртылган териси, увак маллардынъ суьеклери, тезеклердинъ кесеклери, юмырткалардынъ кабыклары Куьлтоьбединъ этегинде ййрап ятыр эди.

Ногайлардынъ аьр бир аьелдинъ ошагыннан шыккан Куьл-тоьбеси болады. Термединъ босагасыннан алып, Куьл-тоьбеге дейим сокпак созылады. Келиншеклер, кызлар сув куйып, куьлди

таптайдылар. Куьл басылады, катады, соьйтип, олар Куьл-тоьбеге миндершик те этедилер. Коккоьз-аьжидинъ Куьл-тоьбесининъ басында балалар бузылган кабалардынъ, шынъ-аяклардынъ кесеклери мен дама ойнап туры эдилер. Коьннинъ кесегин кайзап, куйрыгын былгап, ак айрандай самыр ийт Коккоьз-аьжидинъ янына янасады:

-Ий, сени, кет муннан, - деди ол, туьйилмеспе экен деп, яман коьзи мен анышы ийтке карайды.

Кавмак шырдынъ бир ягында кенъ ийинли, куьшли коллы, караборан, арыксымал, коркув деген не зат экенин билмейтаган юйрик коьзли Арсланбий, экинши ягында бети ялпак, шырайы кызыл, колы узун, аягы кыска Союн туры эди. Онынъ турысына коьре ойлаяксынъ «ат уьстинде тувар ногай, ат уьстинде оьлер ногай» деген соьз керти экен деп. Кеделер тенълес эди. Ол доьрт ясларында болса ярайды. Олар бузавды коьтерип бири-бирине атып таслап, ойнап ятыр эдилер.

-«Эриккен ийт сувгарар» - дегенлей, сиз эригип турсызба?» Коьргенсизлер. Бузавды йиберинъиз, тез барып атларды сувгарынъыз, - деп, Коккоьз-аьжи кеделерге екиринеди.

Шанълы ел онынъ бетине урады, кеделер ювырып кетедилер.

Коккоьз-аьжи мен Беккуват тенълеслер эди. Бир йыл ок, экевининъ де хатынлары авыраяклы боладылар. Сол саялы эки тенъ-дослардынъ арасында, кызлар тувса, кыймас туттырармыз, увыллар тувса, дос эттирермиз, биревимизде увыл яде биревимизде кыз тувса, куда болармыз деген соьз болыпты экен. Коккоьз-аьжи увыллы, Беккуват кызлы болады. Бала бесикте ятканда, кудалык соьйленсе бесик кудалар боладылар, эгер бала анасыннан дунья юзине энмей кудалык соьйленсе, бел кудалар деп ногайда айтылады. Мине олар бел кудалы болганлы, он алты йылга шыгады. Барыс-катыс болмаса, балалар ят болып калмага болады. Олар бир-бирине барысып, катнасып, балаларды йолгыстырып турадылар. Коккоьз-аьжидинъ атасы Куьнтувган бес ясыннан алып, уьйкен тойы болганша Коккоьздинъ анасы Мынькойлык пан коьрисип туратаган эди. Сондай йолгыслардан бала да туватаган болган. Айтпага, Куьнтувганнынъ тойы болятырган куьн, Куьйме мен Мынькойлыкты узатып алып келеятырганда, олардынъ алдына атлылар шыгып, явлык тилегенлер. Еньге болып олтырган Окашанц, дымалак бетли, ак балады колына коьтерип (ол бала Коккоьз-аьжи эди): - Куьез аькелемиз, куьез - деп,

куванышлы кышкырады. Атлы ногай йигитлер явлык алмай йол бергенлер.

Кобккобз-аьжи ялгыз увылы Арсланбийди Беккуваттынъ кызы Кускуйрык пан йолгыстыраяк болып аьзирлигин коьрип туры эди. Конаклардынъ келеек куьнин де белгилеген болган. Ызгы йолгысты Беккуват ийги кепте аткарган эди. Ол йолгыска терек казаклар да аьселлери мен конакка келген эдилер. Конак кызлар шоьлден шешекейлер йыйып, оьрип басларына кийип. Юмагиси ушырткан бавындырыкка сукланып карап, олар ман бирге ногай кеделер эм кызлар да шеньилшек тептилер, ай ярыгы астында ак суьек ойнын ойнадылар, ялынлы оттынъ тоьгеригинде бийидилер. Кусшы Кельдимурат лашыны ман аньшылап йыйылганларды юбандырды. Куьресте, байрак акашув да, атшабыс та болды. Койды оьриске шыгарганда, аргымакка иер салганда, ялгыз теректинъ салкынында, шырдынъ ыгында, коьк отлы шоьлдинъ тыныклыгында ак коьпиршикли коьлдинъ ясыл ягасында, дунья юзине яратылгын ногай йырлары да занъырадылар. Коьрген аьдемлер ол йолгысты айтып кутаралмайдылар. Булак сувындай таза юзли, эрини дымкыллы ердинъ отындай даьмли, куьлкиси бийе суьтиндей эмли Сылув ман бирге Арсланбийдинъ балдай таьтли балалыгы озады. Коьрген туьслери мен де Арсланбий суьйгени мен боьлисетаган эди. Солай ок, ол бузык эски Сакай юрттынъ топырагында тавып алган кантаслы уьйсин юзикти де сылувга савкат этип берген болган. «Сылувым меним, мырадым меним» - деп Арсланбий дайым да айтатаган эди.

Сылув ман бирге яланъ аяк, ямгыр сувы толган сары энъилдинъ ишине туьскен куьнлерин Арсланбий бир де мутып болмайды. Сога коьре де ол, ак айрандай юзли, шашларына куьзги япыраklarдынъ туьси ялатылган, онъ колына маржан таслы юзик салынган, сол колыннынъ тырнакларына кына ягылган Беккуваттынъ аьзиз кызы Кускуйрыкты коьргиси де келмейди.

Арсланбийдинъ Сылувга аваслыгын Кобккобз-аьжи де коьптен бери сезген эди. — Камайдынъ кызы ман бир аз юмансын. Мен турган шаклы Сылувды ким ога алдыртып болар экен — деп ол, оьзин парахатландыратаган эди...

Арсланбий досы Союн мен, коьл ягасында орынласкан Камайдынъ термесине, атларды сувгараяк болып онълап айдады. Сылув ошактан куьлди алып, койдынъ майы ман араластырып

кувырып, кара-коькшил сабын этип, коьл ягада кир ювып олтыры эди. Арсланбий аттынъ уьстинде:

Ак таз ийтим ас тилейди.

Берсене кыз.

Ак шал атым ем тилейди,

Урсана кыз.

Танъ йырылып куьн тувады,

Турсана кыз.

Танъ шык пан бет-колынъды,

Ювсана кыз-деп йырлайды.

Йыр канат кагып кетеди. Арсланбийдинъ йыры ман бозторгай да сукланады. Йыр авада атлардынъ тер ийисин де сездирмейди. Йырды толкынлар камысларга еткереди, камыслардынъ басы сувсылдап шайкалып йырга келисли аньдай боладылар. Елемик ел йырды кавмак пан дыньгыртып, алыска аькетеди, йырдынъ соьзлери Сылувдынъ кулагына да шалынадылар. Арсланбий кешке таман йолгыспага келеегин йыры ман Сылувга билдиреди.

Туьннинъ ортасында Сылув ийтлерге суьек таслайды, Арсланбийдинъ юьригине ем алып шыгады. Олар бир-бирининъ колларын ыслап, юлдызларга карап, танъ шагы ерге туьскенше сыр сыбырдасып турадылар. Танъ йырылып келеятырганда Арсланбий Сылув ман аманласады да, юьригине атланып, авыл йолына туьседи. Алдыда ярык коьринмейди. Аттынъ дубьбириннен «ырт» деп торгайлар йогарга коьтериледилер. Артта калган коьлдеги бакалардынъ бакылдавлары, Кобккобз-аьжи авылдынъ ийтлерининъ аплавлары, сыйырлардынъ пысылдавлары, авырган койлардынъ йоьткируьвлери тыныклыкта эситиледилер.

Арсланбий авылга киргенде, ялгыз теректинъ бутагына уьш туьсли мысык тармасып мингенин коьреди. Сол мысыкка карап бир неше куьшик шанъкилдеп уьрип туры эдилер. Коразлар уянып, канат кагып, танъ ярыгын конъыравлы сеслери мен йолгып ятыр эдилер. Танъда, не аьлемет ти кораз сеслери. Бир кораз кышкырса, экиншиси сес береди, аьне соьйтип, авылдынъ иши куванышлы, таьтли таза кораз сеслерине толады. Авылдынъ келиншеклери термелердинъ серпигин ашып корадан койларды шыгарып, базга барып, сыйырларды савмага кирисип туры эдилер. Арсланбий

аттан туьсип, куйрыгын былгап, яйсанълап янаскан агала тоьбеттинъ мойнынъ касып, аркасын сыйпап:

-Мен сени суьйгенлей де, Кускуйрыкты суьйип болмайман - деди, каты куьрсинип...

-Аьзизим, турыпты экен - деди Каслы кызы Сьлуды коьрип.

-Биз яракшыга барамыз, - сен озинъ баьри затка да бас - коьз боларсынъ.

-Аьруьв, авара болма, айтканынъды этермен, аман барып сав болып кайтшы - дейди Сьлуд анасына.

Каслыдынъ коьк шешекейли шыт коьйлегининъ этегин, аягынынъ тобыгына дейим етеди, кенъ егини бармакларынынъ тырнагына дейим эди. Тик ягасы кармакка капгырылып, мойнынъ енйил кыса эди. Коьйлегининъ уьстиндеги зарбаб капталынынъ омыравында такта туьймеси бар эди. Онынъ кабыргасында алтын сув берилген тоьс туьймеси, онынъ кырына кус куйрык тигилген. Ийнинде ийнилиги коньыравлы аягы ман салынган экен. Капталдынъ этегине этек такта, айландырып асылган, егининъ ярык калакайы туьрилген эди. Каслыдынъ яланъ кабат, кыйык узун тастары ерге тиер тиймес эди. Ол тастарынынъ бир ушын онъ ийнинине таслап, бир ушын сол ийнинине таслап, арбага минип олтырады. Кумда терен ыз калдырып, кадалак арба сыкырдайды. Камайдынъ эсине, «Орта йолда атынъ оьлмесин, орта ясыньда хатынынъ оьлмесин» деген асыл соьз туьседи. Не аьлемет ти атайлардынъ соьзи, яшавдан алынган, юректен шыккан, сыналган теньлестируьв мен айтылган - деп ол, терен пикирли Асан Кайгылыдынъ суьрген оьмириннен, калган асыл соьз бен сукланып, телбегесин бек тутып, арбады коьл ягасы ман айдады.

Арбадынъ артында олтырган Каслыга Камай бурылып карады да, соьзин булай баслады: - Казый юртында Тотай деген бир яракшы яшапты экен. Сол яракшы анай авырыйды, каркырасынынъ карувы куьн сайын тая, береди. Тотай оьлеегин сезеди. Яракшы ажалы еткен куьн, яткан тактеметтен турады. Ол аяк уьстинде шайкала берип, термединъ алдындагы Куьл-Тоьбеди айлана берип, яралы сув бугадай болып, оькирип-оькирип баслайды. Шыбын яны шыкканда, ерге йыгылады. «Каны тайса да, бетине ак туьс яйылмайды» дейди коьргенлер. Шынты яракшы озининъ шыбын янын аяк уьстинде турып шыгармага керек. Ырым бойынша, олай болмаса, ак дуьняда яракшыдынъ яны тыньш рахат таппас болмас дейдилер. Ялган дуьнядан кеткен аьдемнинъ шыбын яны, шынты

дуьнядынъ ялын ярыгында тазаланады, аспаьда енйил саркады, ялган дуьняга кайткысы да келмейди - деп те айтадылар - дейди Камай.

-Алла-таала оззи биледи, солай болса да ярайды. Ол зат та кудайдынъ бир керемети, яракшылардынъ маньлайына яьылган - деди Каслы.

Танъ атып, куьн коьзи тувып, коьтерилип баслады. Коьлдинъ сувы тап-таза, толкынлардынъ уьстинде куьнинъ алтын нурлары йылтырайдылар. Бакалардынъ бездиргиш баркылдавлары кулакка шалынадылар. Коьлдинъ сайы еринде, узун егинли, боз коьйлекли ногай, сувды шашыратып шанышкысын камыс туьплерине сугып туры эди. Коьлдинъ пусы уьлледен шыккан туьтиндей болып коькке яйылады. Ак кувлар, кара баьпийлер, кайгысыз турналар, ыспайы ийталагазлар коьзге илинмей болмайдылар. Тоьгерек якта йылгынлар, камыслар, маллардынъ суьеклери, муьйизлери, янып соьнген отлардынъ сувык куьллери, коьшкен авылдынъ орыны карсы болып турадылар. Курт-кумысларга эс бермей, карга коьлдинъ ягасында балыктынъ коьзин шукуп туры эди. Бир яктан ювырып шыккан арлан ийискеленип, арт аягын коьтерип, коьл ягасына онъ биткен ийт сийгектинъ уьстине энъ ызгы тамшысына дейим тамызып кетеди. Камай ийтти коьргенлей ок авылга ювыклаганын аньлайды. Ол ян косагы ман байланысты, юрегиндеги ойларын таркыратып, йырдынъ аньын арбадынъ сыкырдавына келистирип:

Асылы яхшы яман болмас,

Ясы етип караса.

Асылы яман яхшы болмас,

Басына алтын салынса.

Толы коьллер арам болмас,

Санъ мынъ ийтлер сарыса - деп, бурны астыннан йырайды.

Ошакларда янып турган тезеклердинъ ийиси авада оькир сезиле эди. Ошактан шыккан куьлден миндершикли куьл тоьбе этетаган болганлар. Куьл-тоьбеге уьй несининъ байыр атын да атайтаган эдилер. Кир сувды куьл тоьбеге тоькпегенлер. Авыр малга касарткы ябыса калса, тезек куьли мен мойнынъ аркасын, кабыргасын ысканлар. Авырувынынъ эмин излеп, тавыкларда куьлде шомылганлар. Тереклерге кара шык туьскенде япырактарына куьл сепкенлер. Тезек куьлиннен таза зат йок деп те атайлар айтадылар. Ногайлар куьл мен ант эткенлер, эмлевчилер

ушыклайтаган болганлар. Оыш алаяк аьдем, тезектинь куьли мен кылышынын кынын ысатаган болган. Ошак куьлин алып, тойларда алгыс-соьзлер айтканлар. Ошак касында соьгинмегенлер, куьлге карап ок атпаганлар. Куьл-Тобеге куйы сув куйган кисидинь бир куьнаси кем болады деп те айтадылар.

Куьл-Тобеге куьл тоьккенде хатынлар:

Таьнгирдинь онь ели урсын,

Тил бирлик элде болсын.

Таьнгир берсин кудрет,

Берсе кудрет-болар даьвлет – дейдилер.

Кадири окувшым, куьл тоьбеди, яракшы анайды бир кесек заманга койып турайым, хабарымды Коьккоьз-аьжи авылыннан баслайым.

Арсланбийди байрамша кийиндирип, досы Союн мен бирге, Беккуваттынь кызы Кускуйрык пан йолыгыстыраяк болып, еньгеси Таньсылув алып бараятыр эди. Коьккоьз-аьжидинь ак термесинде домбыра шертилип, боза куйылып, конактар кейпленип туры эдилер. Конак хатынлар олтырган термеден Коьбен-йьравдын тавысы заньырап шыга эди. Ол уллы ногай йьравы Шал-Кийиз Тиленши улынынь «Алай яным» деген халк арасында суьйикли йьрын, йьрлап туры эди.

Туьневгиси уьйкен тойдынь ишинде,

Ал шымылдык, алай яным, курувлы.

Ал шымылдык, алай яным, ишинде,

Ат коьзиндей аруув коьзел, турувлы – э – э – э – э – эй...

Арсланбий термединь касыннан ойлана берип оьтеди. «Ат коьзиндей аруув коьзелден айырылып» шерли болып, навасыз, оньмай мен де юрмен, - дейди ол, юреги янып, ишиннен. Соь Арсланбий ажарлы, юка каслы, арыкай Таньсылувга муньлы каравын салады.

Ботлашыктай эрши суьели колын алдыга созып: - Амалым-ав. Аьне коьгершинлерге каратагы, - деди еньгеси Таньсылув Арсланбийге, тынышсызланувыннан болса ярайды, кирпиклерин тез-тез кагып алып.

Уьйилген тезектинь басында эки коьгершин бири-бирининь авызын оьбип, канат кагып, куьрлесип туры эди. Арсланбий аста юре берип: «Ыспайы коьгершинлер», - деди де, Союн досынынь ийинине колын салады. Курыган карагай теректинь басында карма олтырып, «как-как» деп туры эди. Ак, кува туьсли куьпелеклер

оьленлердинь уьстиннен ушып юри эдилер. Авада тезек туьтининь эм ювсаннынь ийиси оьткир сезиле эди. Эректен карагус канатларын кень яйып, оьктем кепте ушып кетеди. Арсланбийдинь эсине Союн досынынь соьзлери туьседи. Эгер биревдинь аьелинде бала курымайтаган болса, олай дегеним, тувган балалар оьлип турсалар, ногайлардынь бир эски ырымы бойынша карагусты ыслап, кептиредилер. Эгер бала тува калса, сол кепкен карагусты, тувган баладынь тили шыкканша, термеде тургыздылар. «Кайдай оьктем карагусты, хайьрсыз ырым бойынша оьлтиретаган болганлар», - деди ол, ишиннен, карагустан коьзин айырып, юрип бара береді. Балалар таяктарынынь басларына ясыл шубереклер байлаганлар. Олар таяктарына, аттай этип атлагандай болып, аьр бириси Туькли-Бабайдынь аьскершисине оьзлерин усатып, коьз алдыларында коьредилер. Балалар шыбырткыларын тарсылдатып оьлекшинди каты уьрдирип, ювырып кетедилер. Коьгершинлер силкинип ушадьлар.

-Атаньа наьлет, ыбырыслар, - деп Таньсылув, балалардынь артыннан кышкырып, соьзин бардырады. – Буьлкилдеген аьр бир янга аявлы уясы, балапаны. Мине карлыгашты алып каратагы. Бир карлыгаш шоьп аькелсе, баскасы уя оьреди. Амалым-ав, ошак алдына йылгын аькелип саларсынь. Кускуйрык казан салып, ас ассынтагы. Асты бир кустабактан ишиньиз, татым болынынь. Куьни етер, бала тувар, ол кимге усар экен. Ясы уьйкенлерди тыньларма экен, ата аьдетлерин тутарма экен? Амалым-ав, аьне соны ойланыштагы. Наьсибиньнен эрек кашпа, Кускуйрыктынь юрегин кара дерт пен баспа, - дейди. Карагус канатларын яйып, йылгынлардынь уьстиннен ушып, айланып эректе оьсетеган карагайлардынь энь де бийигине конады. Арсланбий карагустан коьзин айырмай тоьктайды.

- Не болды, амалым, айтканымды йьйнап алдыньма? – деп Таньсылув, оьзеленип сорайды.

«Кустынь оьзи де коьзине илинген тереклерге конмай, кайсы теректинь бутагын яратса, сога конады. Аьдем де соллай сайлайды, кимди яратса – сога тартылады», -деп Арсланбий айтпак болады да, алдыга абыт ала берип:

-Айтканынь дурыс усайды, тек мен баскалай ойлайман, - деди.

-Амалым, соьзиньди макул коьрмеймен, - дейди еньгеси Таньсылув эринин дорбайтып.

«Не объез хатын экен» - деп Арсланбий зияда болады. Термединь серпигине оьнгир куьмисли коньырав тигилген эди, эки канатлы агаш эсиктинь йогарына бес кесектен ясалган куьмисли кас салынган эди.

Олар келеди де термеге киредилер. Термединь ишинде аьдемнинь аяк басар ери, теп-тегис этип сыланган эди. Олай дегеним сазбалшыкка эшки майын косьп шире берилген экен. Таньсылув узун коьйлекли, капталларынынь егинлери кень салпыраган пишелер мен аманласады, кушакласады, аьл-куьнин сорасады.

Арсланбий Кускуйрыктынь ап-ак юзине карай калса, «Анасы айран толы шапшакка, кызын олтыртып, куьн коьзине тийдирмей саклайма экен» - деп, ишиннен ойлатаган болыпты. Кускуйрык Арсланбийдинь куьннинь алтын нурларында куьйген бетине коьзин сала калса, «Анасы ас кайнаатырган казанга кедесининь басын тыгып, бетин куьйдирген ме экен?» - деген ой онынь юрегин бийлеп, куьлкисин келтиретаган эди. Таньсылув Арсланбийге янасып, мойнын сыйпап:

-Мен сизге кайдай лашын аькелдим, - дейди.

-Бизим бавда лашынга тийисли тотыгус бар,- деди Беккуваттынь аьптеси, ортага шыгып бийип.

Арсланбий еньгеси Таньсылувдынь капталынынь егининнен билдирмей бир зат йибереді. Бир заманнан сонь Таньсылувдынь коьз каравы туьрленеди, маньлайы тыртаяды, шапай кагувы да койылады. Онынь колтыгында бир зат йыбырдайды, коьзгалады. Таньсылув амалсыздан юк уьйилген муьйиске барып, белиннен кусагын босатып, капталын шешкени де болады, шышкан ерге атылып туьседі де, куйрыгын былгап кашып кетеди.

-Астопыралла, ув-вай, оньмагыр, кайдан кирди-ав, - деди Таньсылув, юреги дирилдеп. Термединь ишиндеги хатын-кызлардынь карс урувлары да уьзиллип калдылар. Олар тамаша болып куьлип карап турадылар.

-Шышкан туьсти, шышкан - деп, Беккуваттынь юртынан келген балалар, завькланадылар.

-Аьне арыкай пишеди коьресиньме? - дейди, басында эки орайлы бир бала, туршы даьмли, акшыл туьсли куртты авызына салып, термеге кирип турган бир теньине.

-Коьрип турманша, - деп бала, басын ийзейди.

-Сол абайдан шышкан шыкты.

-Койтагы, мени алдамага суьесиз, - деди ол, теньине шексинип.

-Алла акында, алдамаймыз. Ынанмайсыньма?

-Ынанмай турман.

-Ынанмай болсань, барып сорап келши, - дейди теньи.

-Сорасам сорайымтагы, - деди де, бала, арыкай хатынга янасып: «Абай, сеннен шышкан шыктыма?» - деп, куртты кемире берип, алтын сув ялатылган кусакты, калтыраган коьлына алып, ашувыннан ярылмага турган Таньсылувдан сорайды.

-Тас болгыр, сенинь ланькань болгындыр, - деп Таньсылув, кирпичлерин дирилдетип, ашувын балага коьширеді. Бала эсик бетке кашады.

-Шышканлы еньгей, шышканлы еньгей - деп, баладынь теньлери шуьылдап, тым-тыракай болып, термеден шыгып кетедилер. Таньсылувдынь аькис аьлге туьскенине, суьингенин билдирмей.

-Юриньыз, тоьбединь басына минейик, - деди Союн.

-Барыньыз, барыньыз, - дейди пишелер бир тавыстан.

-Иншалла, энди сама баьри зат та ийги болар, - деди Таньсылув, юзин сыйпап.

-Ойнаньыз, юбаныньыз - деп пишелер, Кускуйрыкты кыймасы ман бирге шоьлге йибереді.

Арсланбий йолыгыс термесиннен кетип, нап булагына еткенде, ерден энькейип екенди уьзеди. Онынь ишиннен тарсақты шыгарып, эринлерине салып, уьпирип толтырады. Кубылама ал даьрей коьйлекли, октынь олыгындай туьрслы, бозторгайдай тавыслы, Кускуйрыктынь кыймасы янасып, Арсланбий не этеатырганын караяк болган эди. Сол шакта Арсланбий Кускуйрыктынь кыймасынынь басына тарсақты урып тарсылдатады.

-Калай яман экенсинь,-деди Кускуйрыктынь кыймасы, оьпкесин ясырмай.

Арсланбий йылмайып куьлип Кускуйрыктынь эм кыймасынынь араларынан оьгип, бир затлардынь акында ойланып баслайды. Кускуйрык Арсланбийдинь эткен затын яратпай, коьз каравын йогарга каратады, эринлерин томпайтады, онынь ап-ак юзинен доьгерекке суьыклык яйылгандай эди.

-Каткатка каратагы,- деди Кускуйрыктынь кыймасы, Союннинь шепкенин егиннен тартып.

«Кат-кат» деп, онынъ ызыннан коьп ювырганман. Кат-кат та, тажал катпайды, кумнынъ ишине киреди де кетеди. Каткат кумнынъ ишине неге киреди экен? – деп Союн сорайды.

– Каткат боьлен, каткат боьлен, – деп кышкырсань, каткат кашпайды. Ол бир ерде катып турады, ясыл кевдесин дирилдетип, аstackырын кумга коьмилип кетеди.

Куьн коьзинде кызган каркырасына салкынлык излеп, каткат кумнынъ ишине коьмилип кетеди, – дейди, Кускуйрыктынъ кыймасы.

Союн кыздынъ бетиннен эки коьзин айырмай тынълайды, сонъ, ол, энъкейип, ерден бакашанакты алып, бармаклары ман эзип: «Аьвелгилде бу ерде, тенъиз болган» – депти атайлар. Бизим ата-бабаларымыз, бу ерде бир коьзли давды енъген – дейдилер. – Каткаттынъ акында, бир коьзли давдынъ акында Сакнайман деген атамнан эситкенмен, – деп Кускуйрыктынъ кыймасы мактанып соьйлейди.

Союн кыздынъ мактанувына эс бермей, коьзине тийген елкетинъ касына барады. Ол елкетти сувырып алып, туьбин пышагы ман кыршыйды. Сонъ таьтли елкетти киртилдетип, кызларга янасады. – Ваьлелей, сеннен Сарайшыктынъ майдан ийисиндей, даьмли ийис шыгып, басымды енъил айландырады, – деди Кускуйрыктынъ кыймасы Союнге, коьзлерин суьйиништен йылтыратып. – Елкетинъ ийиси Сарайшык майданнынъ ийисин эске туьсиреди деп, аксакаллардынъ айтканларын мен бир неше керен эситкенмен, – деди Союн, кыздынъ соьзлерин йоьплеп.

Уьйкен энъгилдинъ уьстиннен карлыгашлар ушадылар, онда олардынъ уялары бар эди. Яслар энъгилдинъ ишине туьседилер. Карлыгашлар энъгилдинъ бавырында уяларын ойып эткенлер. Колынды суксанъ да, карлыгаштынъ балапанларын алып болмайсынъ. Сисединъ яде бияладынь кесеги мен, уяга шагаластырса, карлыгаштынъ балапанлары ярыкка алданып, йылысып, уьнып этилген уядынъ авызына келедилер. Соьйттип, олар карлыгаштынъ йылы балапанынъ колына алганда, Арсланбийдинъ эсине Сылувдынъ йып-йылы аясы туьседди. Туврасын айтса, Арсланбийдинъ юрегиннен Сылув эш бир такыйкага да тайматаган эди.

Бу энъгилде балталар, оклар, аьдемлердинъ леси, тот баскан кылышлар, шынъаяклар, атлардынъ суьеклери, карагайдынъ урлыгы ман, бийдай масагы ман, йылан коьзли октынъ ушлары ман

араласып толтырган кабалар табыладылар. Бурын заманда мунда каты согыс болган дейди, биревлер уьйкен сакай кала болган дейди, баскалар сакайлардынъ ял алатаган ери болган деп те коьсадылар. Не болганын ким биледи? Коьпти коьрген тоьбелер биледилер, тек олар да айтпаска ув ялап ант бергендей болып, сырларын терен ясырып турадылар.

Куьдир тоьбединъ басында ажырык уьстинде таз ийт, басын тоьмен салып, алды эм арт аяклары ман ийтелип солга-оньга авнай берип, касынып, тоьбединъ баврайына туьседди. Тоьбединъ баврайында юмыран ини бар эди. Уьйилген кумнынъ касында, тотланган билезик, юзик коьринеди, оларды юмыран ин казганда шыгарган экен.

Яслар Уллысумкум-Тоьбединъ басына минип, йылкышылардынъ атшабысына карап туры эдилер. Атлардынъ дубири, атлылардынъ кышкырувлары эректе эситиледилер. Сылув ман бирге сары кумларда табанларын кыздырып, юва излеген куьнлер Арсланбийдинъ эсине туьседди, туьнегуьн оьткен куьнлердей болып, коьзине коьринедилер. Сылувдынъ касында ол бир аьлемет йылув сезеди, сол йылув дуьняга энген таьтли куьнин де, ашшы аьжал етип оьлеегин де муттырады. Арсланбий Сылувдынъ куьлкисин коьргенде, занъыравык тавысын эситкенде, юмалап ас-сув ишпей, янында турмага да аьзир эди. Бирден ел, ашувына туьйилгендей болып, эседи, бир ерде уьйрип, шанъды коьтерип, коькшил туьсли сувыртпакты айландырып, ушыртып йогарга аькетеди.

– Шайтан той – дейди Союн, завыкланып, суьмбели туьсли шашлы, нур бетли, наьзик белли Кускуйрыктынъ кыймасына йылы коьзи мен карап.

– Аьйе – деди кызалак, коьтерилген шанънан кылыланган коьзлерин кыса берип.

Союн ювенди белине байлап, кырына шепкенин кийген болган эди. Сол ювенди Арсланбий досы Союннен алып, тоьбеден туьседди. Ол сыйырлар ман аралысып отлаьтырган атларага карап абытлайды.

Арсланбийдинъ ат кулагында ойнайтаган йнгитлик шагы, яслык. Не айтарсынъ! Ол ерде авнап яткан, ак боьз туьсли аттынъ уьстине атылып минеди де, эки кулагыннан сыгып ыслайды. Ылав ат ушып турады, тувлайды, пыскырып аягына шоьгеде де, Арсланбийди йыкпага азгалды. Ат атылып турып, юреги дирилдеп

пыскырады. Арсланбий аттынъ эки кулагыннан айырылмайды. Арсланбий ылав атка, басын эки алды тизине тыкпага эп бермейди. Ол атты ювенлеп, шоьлге аькетеек болган эди, сонъ ойлайды, «ат туягы юмыраннынъ яде аманбийкединъ инине туьсе калса, атты заяламага боламан» - деп, ак кум бойына карап, аттынъ басын бурып, дувлатады. Ак кум бойында ылав ат тизине дейим, доьрт те аягы ман исси кумга ойылады да, куйындай болып айланады. Тоьгеректе шанъ коьтериледи, кум борайды. Коьк куьмбезиннен куьн коьзи аявсыз нурлары ман авады кыздырады. Ат эки коьзин айландырып, куйрыгын былгай берип, арыганыннан яде талганыннан яде ашувыннан болса ярайды, пыскырады, кевдесиннен ямгыр сувындай болып, тер агады. Арсланбий, авызына кирген кумды тислери мен кыршылдатып, атты алдыга ылгатады.

-Ат шабысты коьрип, коьзи кызгандыр — деди Союн, кызлардынъ коьнуйлерин авламага шалысады да, ерде яткан бир неше туьсли бес бакашанакты алып: -Ойнайык па, -дейди.

Кускуйрык коьзлерининъ кыльйыннан Союнге карап, касларын туьйиреди.

Ак шанъ яйылып кетеди, коьл ягасына бараятырган Арсланбийдинъ каралдысы тоьбе бастан коьринеди. Кускуйрык коьзлери ясланып термеге ювырысы ман киреди, Пишелердинъ таьтли хабарласувлары боьлинедилер, бетлерине ак кепиннинъ туьси яйылып, сынтастай болып кадалып турадылар...

Арсланбий ат авызыннан ак коьбик шыгарып, атты айдай эди. Онынъ манълайына бир шыбын каты соьглады. Ол соьгинмейди: кене коьзиме тиймеди, коьзимди авыртаяк эди, - деди куьлип.

Бир кесек койлар коьл ягасына карап тизилип бара эди. Арсланбийдинъ басын, мойнынъ, бетин, кулагын, касын шанъ басып балакларына да шоькирлер ябысып туры эдилер. Ол Сылувды эректен коьрип куьлемсиреп, колларын яйып, канатын каккан карагуска усайды. Сылув йибек кумаштынъ шетин кызыл, ясыл, сары йиплер мен тигип ракшын оюв ман бет явлыкты безеклеятыр эди.

-Бизим яшав, сосы бет явлыктай ыспайы болса экен — деди ол, аттан атылып туьсип эм Сылувдынъ коьгем коьзининъ кара йинъишке касына тигиледи.

-Алла-тааладынъ бир язганы бардыр, - дейди кыз, юреги телезип.

Куьн коьзининъ нурлары астында, Сылувдынъ бети Арсланбийге мукаят та суьйдимли болып коьринеди. Сагындым коьрмей айдай юзиньди, саргайдым эситпей балдай соьзиньди. Антгыр, энди бир куьн де Кускуйрык пан болмаякпан. Сылув, сен меним куьн сайын керегим, сенсиз сокпас меним юрегим — деди Арсланбий эм ялынып каты куьрсинеди. Арсланбий ийги яшавга уьмитин уьзбей, юрегининъ куьшли соьгувы ман Сылувды кушагына алады.

Яслар Камайдынъ ерге каккан казыгына коьз саладылар. Онынъ касында ана боьри улып туры эди.

Баслап ана боьри ыз алып юрди, сонъ ол буьлдириклерининъ сеслерин эситип келди: Ууу-а-у-уу-аа-деп, ана боьри казык тоьгерегинде айланады. Ана боьридинъ коьзлериннен, ювадай ашшы коьз яслар токтавсыз агадылар. Суьтке толган эмшеклерининъ сисиги кайтады, неге десе басына туьскен корлыктан суьти кашады. Ана боьри буьлдириклериннен коьзин айырмай югарга атылады, казыкты тырнайды, тоьгерегиндеги оьленди тапгайды. Арып-талып аьлсиз ятып: - у- у- у — дейди. Уьстин кара тер басады, буьлдириклерининъ сесин эситкенде, иши янады. Ана боьридинъ басы айланады. Ава етиспевликтен туншыгады, яны шыгып, аспанга ушып кеткеншей, муьнлы улып, казык туьбин кемирип турады...

Арсланбий басын тоьмен салып, авыл йолына туьседи. Ол Сылувга бараятырганда атын октай ушыртып, шаптырады. — «Не коьп заман йолга йибердим-ав. Не йол узактыр» деп те, ойлайтаган болган. Ол Сылувдан кайтып келеятырганда, елкесин ер тарткандай болады, аты нешаклы аста юрсе де:

-«Не тез авылга етип калдым», - дейтаган эди.

Арсланбий авылга етпеге аз калганда, атыннынъ юриси туьрленеди. Ол ювенин тартады, ат басын онъга-солга бурады, алдыга юргиси келмейди. Ат боьридинъ ийсин сезип туры экен.

-Бир заттан корккан усайды, - деп Арсланбий басын коьтереди, коьзлерин айындырык ярыгындай яркыратып турган ата боьриди коьреди. Ата боьри ининде буьлдириклерин эм ана боьриди де тапшай, оларды излевге шыккан болар. Ол каранъа туьнде уйкы билмей, ярык куьнде сув ишпей каркырасы калтырап, юреги дирилдеп, шоьлдинъ адыр-будырын кезип, шукуьр-эньлине туьсип елигип юри. Басына туьскен корлыгы боьриди эсиннен састырды усайды. Буьлдириклери бири-бирин тислеп, биревининъ

аркасыннан биреви кыргып, шандак тоьгерегинде ювырып, кумда авнап, кулакларын булгап, тиллерин шыгарып, ойнап ятканлары ата боьридинь коьз алдыннан таймай туру эди. Айхай сени, аьли буьлдириклери бар болган болса, ата боьри оларды ийискелеп, авыз-бурнын ялап, арыганын-талганын соьзсиз де мутар эди. Буьлдириклери уйклаганда ол тынысларын тыньлап, ана боьриди ортага алып, бир кайгысыз иннинь авызында ятар эди...

Ата боьри кан баскан эки коьзин атлыдан айырмайды. Арсланбий атылып туьсип, аттынь ювенин шешип алып:

-Эй, боьке боьри, сен ийт арсланы болсань, мен аьдем арсланы. Кел янасшы, оьнериньди коьрейим! – дейди. Элесленген аттынь дубири боьридинь ашувына тийди усайды. Аш болуыннан карувы тайган каты ашувыннан басы казандай авыр болган, ата боьри мойнын соьзп, авызын ашып, тислерин ыржайтып, коьзлерининь ясып отын йылгыратып, ебедей оьткир тырнакларын яйып, алдыга атылганы да болады, ювениннь авызлыгы тамагына «тарс» деп киреди. Ата боьри тислерин тырсылдатып авызлыкты сыгады. Арсланбий ювенди боьридинь мойнына орайды. Боьри тамагынан туншыгып, тынысын авыр алып «ларк» деп ерге йыгылады.

Арсланбий боьриди шырдынь курык тирелген муьйсине элтейди. Ырым бойынша боьриди соьжак болса, коьк Куьмбезинде курткашык болмага керек яде ерге суьньгиди кадап сойганлар. Тирелген курык та келисип барады. Ол кунтлы юзи куванып, мен катлыкты ерге яйып боьриди сойып, сыдырып, этин ийтлерге таслайды. Терисин савьдегерге берип, шепкенининь этегин туье калашка толтырып: - Ашаньыз, йигитлер – деп Арсланбий, асык ойнап турган авыл балалары алдына шашады. Балаларга несин айтасын, завк этип каладылар.

«Авил ийти ала болса да, боьри келсе биригер» дегенлей, Коьккоьз-аьжидинь ювыклары йыйылып, Арсланбийдинь келуьвин куьтип туру эдилер.

Коьккоьз - аьжи анасыннан тувганда сакавсырап соьйлейтаган болган. Тек ол куран оькыганда, тап-таза, теп-тегис сувдыратып оькйтаган эди. Арсланбий уьш ясларында болса ярайды, онынь мойнына йлан оратылады. Коьккоьз-аьжи тизине шоьгип, йланнынь басыннан сыгып ыслап, эзип, уззип таслайды. Соннан бери онынь сакавсырап соьйлеви койылады. Бу куьнде Коьккоьз-аьжидинь соьйлевин эситкен кисилер, оны анасыннан тувганда

сакавсырап соьйлетаган болганына ьнанмайдылар. Арсланбий термеге киргенде, Коьккоьз-аьжидинь шырайы караньалып кетеди.

-Э, кельдиньме, елбас, - деп, ол шепкен туьймелерин туьймелеп, каны кайнап, коьзи айланып, тамагын кырылдатып, олтырган ериннен ашувлы туьрип термединь ишинде, солга-оньга юрип, колын силтеп, ялавын тарсылдатып, ас казаны куьрылдавына да маьне бермей, басына курт туьскендей, екиринип соьйледи:

-Бизим ата-аналарымыз, ети бабалардан калган карбыздай таьтли, кавындай ийисли, кабактай даьмли аьдетлерди аялап саклаганлар. Аьдет – халк коьрки. Баска халклардынь арасында бизим халкты халк этип коьрсететеганнынь бириси – аьдет. Аьдетти сакласак – бизге оьрмет, сакламасак – бизге навлет. Неге сен бизим аьдетлеримизге от салак боласын? Неге эл ишинде сыйыма сый коьспайсын?

Тис арасына капкан арам эт сен тувыл ша, шукувыш пан туьртип таслагандай, сен ше, сен, сен, меним ялгыз увьлым. Сенинь акылыньа ат тепкен ме? Сенинь акылынь... Сенинь акылынь ургашы тувыл ша, эр соьз бен сувын шугыргандай. Сен меним басыма корлык тувдырдынь...

Коьккоьз-аьжи оьзининь хиялында юрек емиси, ялгыз увьлы Арсланбийдинь коьзин оьгит пен ашак болган эди, тек онынь буздан да сувык карланувы, соьздинь нурларын кара буьлтка орайды.

Арсланбий атасынынь соьзлерин уьндемей тыньлайды. Аттынь мойнында кыл арканнынь узилген кесеги епилдейди. Сылуьды алдына алып, бетин-бетине тийдирип, Коьккоьз-аьжи авылыннан ювсанлы алыска кетип бара эди. Аттынь туьж дубири, эки суьйген юректинь бир уьрывынынь юмарт йьрындай болып, тынык авада эситиледи. Ел эпкининде, аттынь ялы сол йьрга келисип, саварли ногоай анынь шыгарады. Мине кайдай коьринис Арсланбийдинь коьз алдына эди. Бирден ол сескенип кетип, уянгандай болады, Коьккоьз-аьжидинь кышкырувыннан болса ярайды, баьри коьринислер де коьз алдыннан йок болады.

-Тас болыньыз, биревиньгизди де коьргим келмейди! – деп, Коьккоьз-аьжи ялавын айландырып тарсылдатады. Йыйылган кан кардашлары уьндемей кетип баслайдылар.

-Меним Коьккоьз-аьжи деген атым бар, менде алтын бар. Увьлым Арсланбийге ак суьектен кыз алдырмай койман. Менде бар куьш, той этсем боларман пуш, коьрерсиз, коьмегенлер

эситерлер, - деди Коккобз-аьжи, олардын артыннан кырылдаган тавысы ман, мактанып.

-Ойлап соьйлеген оьктемсип соьйлемес. Ойлап соьйле. Яшавдын ахыры кайдай болагын биллип болмайсын. Яшай-яшай, Алладын маньлайга язганын коьрермиз. Туз даьмимиз битсе оьлермиз. Биз оьлсек те авьлетлеримиз бар. Яшавдын ахыры кайдай болагын олар коьрер. «Ерге туьскен оьтпекти баспа, киеси урар», - дейди ногайда. Бири-бирисин суьйген эки таза ясларга бас костыртпасан, минсиз суьювдинь киеси урмас деп эсинье келеме?

Авьлетти асырав, оьстируув, тербиялав ата-анадын кие борышы. Оны эситпей кайда калгансын? «Авьдликтинь коьзи, киединь оьзи», - деп, неге оьмир суьрмейсинь?

Кызга уьйленген кедеге кыздын анасы куев коьйлек аькеледи. Сол коьйлекти кедеге кийгенде, куев кие кийипти дейдилер. Неге сен Арсланбийге ян суьйген кызы ман бас костырып, кие коьйлек кийдирткин келмейди? - дейди Коккобз-аьжидинь атасынын иниси аршадан этилинген аса таягына таянып.

Энди соьзди Кара-Сув авылыннан баслайык. Кагымшы Кымбат курт туьскен бир калмык анайды, каранга ер казбада каскалактын оьти мен, тузсыз куврай шай ман, тузсыз кумаршыкты тандыр калакай ман эмлеп туры эди. Кымбат арбадын сыкырдавын эситип, Камай ман Каслыдын алдына шыгады, хош келди айтады. Термеге конакларын киргизеди.

Кагымшы анай аьдемди ялктырtpайды, онынь аьр бир соьзи юрекке май кимик ягылады, кастады муттырады, коньилди коьтереди. Ол конакларына калемпири коькыган ногай шайды шын аякларга куйып береди де:

-Сиз шай ишип болгышай бир хабар айтайым, - деп Кымбат-анай, соьзин баслайды. - Бир карттын колына котыр шыгады экен. Котыр ириллессип, ярылып, ярага айланады. Эмлевши Аьзиз Тунгатар улы, онынь ярасын янтак, увы ман ювады, сары майды койы каймак пан араластырып ярага ягады. Коьзи ашылмаган куьшикке ялатады. Карттын ярасы тез битип калады. Бир куьнинь бир куьнинде, сол карттын курткасы кеш мезгелинде, шартланган доьнен оьгиздинь муьйизине суьринип, аягына яра салады да кояды. Карт каймакты ярага калын этип ягады: - Маьв-маьв, - деп ийтин шақырады. Барак ийти ювырап келип, каймакты коьрип, курткадын аягын камтып алады..

-Ай-яй, аягым-ав - деп куртка даяналмай, шакар боьридей улып ерге йыгылады.

Буьлген карт ойлагантагы коьргенмен болады деп. Коьрген бир эсап, аньлав да керек. Соьзсиз де, талап эткен киеси яракшыдын оьнерине уьйренеди. Ярага ийтинь туькиршиги де бек пайдалы, «Ийт ялав - яра ямав» дейди ногайда - деп, хабарын битиреди.

Конаклары шай ишип болган сонь, Кымбат-анай тастарынын ушын артына таслап, Каслыдын савлыгын термеге кириседи. Авьлдын тоьгерегинде кырка ювык апан эм авыз куйылар бар эди. Апан эм авыз куйылар ман авьлдын арасы, энь де коьп десе, бир шақырымдай болар. Апан куйыдын суви ман мал сувгарганлар. Авыз куйыдын суви ман аьдемлер пайдаланганлар. Кавмак туьспесин, шань тиймесин деп, авыз куйыдын уьстин ябадылар. Кайбир авыз куйыларда туьсершек болады. Сол туьсершек пен куйыдын ишине туьсип, сув алганлар. Куйылардын коьплигине коьре, авьлга Кара-Сув деп ат аталган болса ярайды.

Авьлдын келиншеклери, кызлары, балалары ат арба ман сув тасыйдылар. Келетен киеси аждага йыланга усап, куйы йолдын басында турады. Хатынлардын, капталларын, билезиклерин, кулакшындарын, юзиклерин, кызлардын тоьстуймелерин тонавшы тартып алады. Ол байталын кыздай этип ярасыкландырады. Сувга барганлардын арасында бир етим бала да бар эди. Оьксиздинь тонавшыга бергендей эш бир заты да болмапты экен. Тонавшы етим баладын авызына колы ман урып азув тислерин уватады.

Камай бу хабарды эситип, карт Адильдинь юьригине минип, куйы касына барады. Барса тонавшы кетипти экен. Ол ыз алып явыры яйдай, орта бойлы тонавшыга етип: - Салам аьлейкум, боьке - дейди.

Атлыдын кевдеси шапшыяк болып турган уьйирли йыланга усагандай эди. Ол коьзлерин айландырып, ашувлы каравы ман Камайды коркыстпага шалысып, шокалы шыбырткысынынь буьлдиргисин сыкырдатып авада булгады.

-Наьсипсиз сакав экен! - деди Камай

-Наьсип сеннен тилемеймен, шыбырткымды авызынга киргизермен, саказ экенинди сонда билерсинь - дейди тонавшы, елигип кетип, шоклы шыбырткысын шартылдатады.

-Навлет! – деп Камай, тизгинин тартып, атынынъ авызлыгын шайнатып, эки арт туягына кадалтады.

Ол шыбырткысын тонавшыдынъ елкесине сызгышлатып, ат устиннен ушыртып, шанълы оьленде авнаттырып шыбырткылайды.

Камайдынъ куватлы колындагы коргайлы коньыравлы шыбырткысы койып турыма?

Шыбыркыдынъ тырсылдавыннан тонавшыдынъ ырым-дырым болган, боз коьйлеги кайырга араласкан кан ман боялады. Не болганын бас деп тонавшы анъламай калады, сонъ басын-эсин йыйып, дирилдеген коллары ман тирелип, буькирее берип, аяк уьстине турады. Онынъ аьли капканга туьскен боьридей эди. Эрекке йортып кеткен байталдынъ аркасыннан йылысып ерге туьскен тонап алган затлары ян-якта шашырап ятыр эди. Тонавшы аттынъ туягына эзилген билезикке, кан баскан эки коьзин салады.

-Йигит болсанъ байлардан урла, хатын-кызларды тонама, - деп, Камай, тонавшыга тонап алган затларын йыйдырып, эки колына ыслатып, алдына салып, котыраш бугады айдагандай этип, авылга аккеледи.

Аьр бир келиншек тонавшыдынъ ак туьс яйылган сыпатына туькирип, елкесине туьйип, «Баганага байлангыр, басынъа кан куйылгыр» деп каргап, озьлерининъ затларын аладылар.

Бу каргыслар аьвелгиде куьнали аьдемлерди, язага йолыктыратаган ногайлардынъ эски, ырымлы аьдети мен байланыслы эди. Эгер аьдемнинъ каны ерге тоьгилмесе, оьш алынмайтаган болган. Сога коьре, ногайлар оьш алдырмак болса, куьнали аьдемди, аягыннан казыкка байлайтаган эдилер. Аьдемнинъ аяк ягын коькке каратып, куьн коьзи астында койганлар. Бир кесек заман оьткен сонъ, баягы аьдемнинъ басын коькке каратып, казыкты кайтадан ерге какканлар.

Кан тоьгилген ерге, ырым бойынша, каннынъ уьстине топырак таслаганлар. Сол ерди биревге де баспага ярамайды, ушынмага да болады деп атайлар айтадылар. Ногайлар мал соя калса, малдынъ канын табакка актырып, ийтке бергенлер яде шуқыр казып коьмгенлер яде малдынъ каны тоьгилген ерге от якканлар. Кайбиревлер туьединъ суьтин тамызганлар. Эр балады бабалатканда, кийгиз уьстине кан актырганлар, бабалаяктан алдын домбрада бир саз шалып, балады алдаганлар. Балады бабалаткан сонъ, онынъ баькоьшине куьл яде куьрпе себелегенлер. Бабатойды

балам эр санына кирсин деп, сойган малы алал болсын деп, актырган канын киеси урмасын деп эткенлер.

Хатынлар каргыслары ман тонавшыды кайдай дембиге йолыктырмага ниет эткенин анъламага кыйын тувыл эди.

Тонавшыдынъ аркасында кып-кызыл йолаклар коьринип туры эдилер. Ол ашувдан явдырган эки коьзин ясырып, басын тоьмен салып турады.

-Яным-коьзим бир йолга мени кеширгейсинъ, - деди тонавшы, Камайга ян-ягына каранып, коьзлери балтанълап, кабак-касы тартылып.

Камай онынъ соьзине кулагын да аспады.

Сол аьсерде оьксиз бала:

-Камай-агав, сенинъ янынъ-коьзинъ тувыл ды, ол бизим янымыз-коьзимиз – деп, сув танъкылыгыннан саргайып, туьсин йойып келеятырган коьзгалакка кан какырып, дертке толган юрегиннен босалады. Кара-Сув авылдынъ аксакаллары Казый тоьбединъ касында йыйылып баслайдылар. Аьдил агай ман Камай эректен карап турадылар.

-Бир куллыгы болып, Баьтир кады да авылга келип калды, - дейди Аьдил-агай йылмайып.

-Олай болса, тонавшы таьлениннен коьрсин – деди Камай.

Аьдил агай атка минсе де, яв юрсе де, дайым да, куьлимсиреп туратаган эди. Авылда ога «шатлы агай» деп айтатаган болганлар. Неге десе ол, оьзи ким мен соьйлесе де, кимди коьрсе де, куьлимсирейтаган эди. Мине аьли де Аьдил агай Камайга коьзин каратып, бетиннинъ куьлмеген ери калмай, хабарын баслайды: - Бала шагымда, бир кере мен, Сабытлыдан каранъа аксамда, оьгиз арба ман яз яйлакка кайттым. Юрегим бир зат сезгендей болып урады. Артыма карай койдым. Ап-пак барак онъмаган уьйкен ийтти коьре калдым. Мен оьгизлерди басып айдадым. Мага коьре юрегим коькирегимди бузып алгандай этип урады. Манълайым терледи, шаркым шийкенди. Тагы да артыма карадым: ийт тилин шыгарып, салпыратып, силекейин актырып, аяк сеслери де кулагыма шалынып баслады.

Мага коьре, оьгиз арбамнынъ артында ийт тынысын алгандай эди. Бакылшы, ялавымды алмай шыгыппан. Ялавымды ийттинъ тамагына ийтеп киргизеегиме шек те йок эди. Эки айьыргыш йолдынъ касында ат арба занъ согып оьтип кетеди. Артыма карадым, ийт йок болды. Яз яйлакка келдим, ястаган орнымда

уйкым уйкы болмады. Терледим, тоньдым, шаркым бузылды. Узун соьздинь кыскасы, айтаягым, Баьтир-кадыга бардым. Ол эмлевши куллыгын юритпейди. Барып, аьлимди аньлаттым. Коймай, озьимдикин эттирдим.

-Йин ийт болып коьринген. Ийттинь йок болувы алдыннан оьткен ат арбадынъ атларынынъ туягында нал болган. Йин болаттан, темирден коркады. Йин эсиньди алаяк болган экен. Сен берилмегенсинь, тек сага йиннинь уьреси тийген. Олай дегеним, яс йиннинь ийт каркырасынынъ барак туьгининь ийиси урган. Ол ушкары зат. Бир садаканъ кабыл болган, - деди ол. Айтатаганым, меним юрегим эмлевши Баьтир кадыга сынады. Ол мени Койган терек касына аькелип, эски ногай эликлери мен ушыгымды тайдырды. Койган теректи ногайда ырымлы терек дейдилер. Динаш деген бир ногай, сувдынъ танькылыгына да карамай, шоьлде терек оьстиреек болып ниет этеди. Динаш ойлай-ойлай, койдынъ каны ман Эмен терек оьстирмеге токтасады. Динаш кой соьдырганда, койдынъ канын табакка актырып, теректинь туьбине куйдыратаган болган. Соьйтип, ол терек оьстиреди. Соннан бери сол терекке Койган терек деп айтылып баслайды. Буьгуьнлерде де сол теректинь касына шерли аьдем барып:

Койган терек,

Кастады эт эрек.

Япырак туьсер теректен,

Каста кетер юректен, - деп тилек этедилер.

Тобье басында ак сакаллар Баьтир-кады ман бирге тоьгерек болып олтырып кеньестилер. Олар тонавшыдынъ эткен терис иси акында ушатпай соьйлейдилер. Солай ок, олардынъ арасында мыназдай да соьз болды.

-Мен дерван бойынша кадылыкты туьзлик пен юритип, соны ман пристовьке алал боларман. Бизде сондай пристовь болганына Алла-талага разыман. Онынъ сежереси аьруьв дейдилер. Ол бизим коьшпели халкка ибрет болып, ийги коьрим болган. Сога коьре мен онынъ алдында таксырлы болман. Ак мангыттынъ сабасы ман кымыз иштirmeге тийисли аьдем, - дейди Баьтир-кады.

-Олла, бу тарапта бизим пристовьтей ийдий эр коьримей усайды, - деди бир ак сакаллы, ялавын йогарга коьтерип Баьтир-кадыдынъ соьзин йоьплеп.

-Пристовьтинь соьзин биз де ерге туьсиремеймиз, туьсиреегимиз йок. Аьпелим. Коьз тиймесин. Рахатлык ога йораймыз, - дедилер, баска агайлар да.

-Кудай оны туьз йолдан састырмагай эди, - деди Баьтир-кады. - Бир эки юмадынъ аргы ягында мен Етисан ногайларда болдым. Етисан ногайларымыз туркменлердинь малларын урлап алып кетиптилер. Мен пристовьтинь тилеги мен бардым да, туркменлердинь малларын кери ызына кайгарттыдым.

-Ла илаха, илла ллах - дедилер аксакаллар суьйинишли хабар эситкенде.

-Баьтир-кады, тонавшыды дембиге йольктырувынъызга бизим карсылыгымыз йок, - деди бийик бойлы карт, ялавын йогарга коьтерип.

-«Араньызда бола калса булыт, тоьре туьз кесер деп эт уьмит» дейди ногайда, - деди онынъ касындагы бир агай. -Тоьремизде Алла-Тала оньыннан баслатсын - деп.

Баьтир-кады, Аьдил мен сырласып турган Камайды шақырып: -Ант эт! - дейди.

Камай куранга колын салып: - Этемен ант, болман кант! - деди.

Этсень ант, болма мат! - деп Баьтир-кады, тонавшыга коьзин тигеди. «Коьргенсиз аьдем коьргенсиз ис этпеген болса, тоьршилик юритпеек эдим. Ув, шайтан, беттинь куьйиги - дейди ол ишиннен, ашувыннан бети кызарып кетеди.

Камай бетининь онь ягына онь колын салып: - Ялган айтсам, авызым кумга толсын, йортканда йолым канга толсын - деп Базыкхан кумлардынъ бойында яшайтаган тонавшыдынъ уят исининь акында болган кебинде айтыш береди. Тоьбединь этегинде тизине шоьгип турган тонавшыга Баьтир-кады суслы карап: - Бир авыр мал аькелип, йыгып соьып, алал этип канын шыгарып, этин етим балага, хатын-келиншеклерге пайласань, сага савап болар - дейди, сувук тавысы ман.

Баьтир-кадыдынъ соьзлерин эситип, тонавшы разылыгын биддирип, онь колы ман мойынын сыйпап, онь егинин туьрип, билегин коьтерип, кубылыга карап, уьш кере басын ийип:

Кадыдынъ дембисин аньламага.

Яс акылым бар.

Кадыдынъ дембисин толтырмага

Яс яным бар, - деди.

Тонавшыдын артында турган эки мазаллы йигит оны ийиннен кагып, аяк уьстине тургызып, тизин кактырмай колына шыбык берип, йолга салып йибередилер.

Яракшы Камбыттан сонъ Каслыдын савлыгы куьннен-куьнге мандувга кетип, туьзеле береди. Каслыдын бетиндеги йылы нурлар, Камайды суьйиндирмей болмайды. Сол саялы ол, ийги кейфи мен тенъи Аьлгисидинъ аьелине бой коьрсетип келейим деп Коккоьз-аьжи авылына йол алады. Тенъи Аьлгиси ерли байлар ман, аьвелги пристоьв пан явласып, аьжирет болып, казаклыкка кеткени бир неше йыллар болган эди.

Аьлгисидинъ балалары тоьрде олтырып, дуьгиден кайнатылган боткады еп турган мезгилинде Камай термеге киреди. Термединъ ишинде даьмли астынъ ийиси мен ишибойдынъ таьтли ийиси араласкан эди. Досынынъ хатыны ман ол аманласып, аьлин-куьнин сорап, балаларга карап: - Ваьре, бир туьйирин де ерге туьсирменъиз, туьсирсенъиз дуьги боьриге айланып, сизди кувар, - деди.

-Ий, тай аьне бир келгенде де соьйтип айткан эдинъ – дейди, кытымыр бир бала.

-Эш те айтканым ялган болмас.

-Ийтимди боьри мен таластыраяк болып, мен дуьгиди ерге таслаган эдим. Дуьги боьриге айланмады, - деди баягы бала.

-Солай да болсын, - дейди Камай, куьлеп, тислерининъ аклыгын коьрсетип: - Аш ийтке не этпеге керек? – деп сорап береди.

-Суьек, суьек тасламага керек, - дейди балалар.

-Боьри койга туьссе не этпеге керек?

-Ялав ман урмага керек.

-Алдаган кисиге не этпеге керек?

-Ат атамага керек.

-Олай болса, мага ат атайсызба?

-Атаймыз, атаймыз, - деди балалар, даьндуьриклей термединъ ишинде айланып – сизге Алдар акай деп ат атаймыз.

Камай олтырган ериннен турагалып, балаларды оьзине тынълатаяк болып, каты тавысы ман: - Меннен оьзге алдар авылда бар ма экен? – экен дейди.

-Айхай да бар.

-Аьруьв биреви мен, тагы да ким бар экен? – деп ол, тоьрге олтырады.

-Коккоьз-аьжи, - деди балалар бири-бириннен алдын айтаяк болып.

«Атын айтса ийт келер» дегенлей, Коккоьз-аьжи Аьлгисидинъ термесине кирип келеди.

Коккоьз-аьжидинъ келгенин Камай суьймесе де, онынъ коьзлерине тувра карап саламласады. Коккоьз-аьжи Камайдынъ коьзлерине, шырайына, «меним келгенимди ушатама яде ушатпай туры ма экен» деген ой ман, коьз карасын салады, Камай суьймевлигин манълайынынъ тыртыклары ман да, коьзининъ карашыгы ман да билдирмейди. Сол аьсерде Аьлгисидинъ хатыны термеден уьнсиз шыгып кетеди.

Коккоьз-аьжи алласын эскерип, такметке ерлесип: - Аяк уьстинде турма, олтыргышты алтагы, - деди Камайга. Олар аьри-бери соьйледилер. Коккоьз-аьжи мен соьйлей берип, Камай эсине баслайды. Коккоьз-аьжидинъ куьлыгы Камайда эди. «Хатынынъ оьле калса, коьп кыйналма, мен сага бир алал косак аьзирлегемен», - деп айтпага ниети бар эди. Тек ол, ишиннен ойланып кыйсанълап туры эди. Ишиндеги ойына коьре, онынъ бети кызып, манълайын тер басады.

Коккоьз-аьжи киргенде, балалар бирден ок тындылар. Олардынъ уьндемевлиги коьпке дейим бармады. Завыкланып турган балалардынъ сабырлыгы шыдайма?

-Акай, эртеги айтшы, - деди балалар, Камайдынъ касына янаса берип.

-Конак келдише, соьзинъизди койыныыз, - деди ол.

-Балалардынъ тилегин ерге туьсирме. Коньиллерин авлар уьшин, бир зат айга кой, - дейди Коккоьз-аьжи, икрамлы кепте.

Коккоьз-аьжи хавтерсиз киси эди. Ол балалардынъ соьзин йоьплеп соьйлегени Камайды уьйкен тамашага калдырады. Балалардынъ йигерин йыкпага Камайдынъ ойы да йок эди. Коккоьз-аьжидинъ соьзине коьре, ели оньыннан эсип туры эди. Онынъ соьзи Камайга багайт болады.

-Бурын-бурын заманда,

Эшки боьрте заманда,

Кара торгай кады эди,

Шымшык торгай йыршы эди.

Э, - демесе эзети келмес, - деп Камай, соьзин баслайды.

-Э, - дейди балалар.

-Эшки этин е – деди ол, балалардынъ коьнъилин коьстерип.

-Озимде бар, эсимде йок,

Ол не заттыр, балалар, - дейди ол.

Олар бири-бирининъ коьзлерине карайдылар, ойланадылар. Яп-яланъаш курсагын шыгарып турган Аьлгисидинъ бир баласы курсагын сыйпайды, шонатай бармагы киндигине тиеди де коьды. - Тап-тап, таптым, киндик - дейди бала, завькланып.

-Бисмила, бир алла,

Табада кайкана,

Айып этпе, аьжи.

Минемиз арканъа, - деп Камай, балаларга йылы карайды.

Балаларга несин айтасынъ. Олар олтырып турган Коьккоьз-аьжидинъ аркасына минеек болып, бири-бирин ийттеп, ызын шув боладылар.

-Тайынъыз, туьсинъиз аркадан, туьсинъиз, - деп Коьккоьз-аьжидинъ балаларга екиринип турганы Камайдынъ куьлкисин келтиредди. Камай Аьлгисидинъ домбырасын алып:

-Уьндирикте шынъ аяк,

Кымыз куймага яряк.

Коьккоьздинъ аксакалы

Куье ювмага яряк.

Тамда илинген бойыскан,

Алама экен, дедим

Коьккоьз-аьжи киргенде,

Эшки ме экен дедим, - деп йырлайды.

Онынъ куьшли тавысы, домбырадынъ енъил анъы балаларды завькландырады, Коьккоьз-аьжидинъ ашувын коьздырады. Термединъ иши балалардынъ кышкырувларына, кыргувларына, шапай кагувларына, Коьккоьз-аьжидинъ шамланувларына толады.

-Тайынъыз, иблислер мен сизди ийтке талаттырарман, - деп Коьккоьз-аьжи кутырынып, термединъ босагасыннан абыткалап шыгып: - Мен сага эшкиди коьрсетермен, Камай, коьрсетермен, - деп ашувыннан кызарып, кевдеси дирилдеп, соьйлене берип кетеди.

Камай Коьккоьз-аьжидинъ артыннан шыгып: - Ашувланма аьжи, карланма, аьжи. Баьри зат та маскара. Сабыр бол, - деп ол, Коьккоьз-аьжиди кери ызына кайтарады. Коьккоьз-аьжи тынысын авыр алып тоьрге олтырады, кейфи бузылганы шырайыннан да белгили эди.

-Мен бир хабар айтайым - деп Камай, Коьккоьз-аьжидинъ бузык шырайына карап. Бир кере Эдиге-Мурза бир авылга келипти экен. Онынъ алдына бир аьдем шыгып калады. - Ваьре, меннен уьйкенлерге элтеп койма - деп ол, тилейди. Киси ойлайды. «Эдиге-Мурзадан уьйкен ким бар экен? - деп. Ойлана берип, баласы коьп бир ярлыдынъ термесине алып келеди.

-Тухай сени, меннен уьйкен ерге элтеп койма - деп тиледим де, - дейди Эдиге-Мурза.

-Ва, сеннен уьйкен ме ким бар? - деп киси сорады, тамашалы болып.

-Мине меннен ким уьйкен - дейди Эдиге-Мурза, эсиктен тоьрге дейим шыбырып турган балаларга коьрсетип.

-Олла, тувра айткан, тувра айткан - дейди Коьккоьз-аьжи, тынысы туьзелип, шырайы нурланып, - Балаларга буйрык берип болмайсынъ, оларга ясак та салынмайды.

-Аьйе, дурыс айтасынъ - деди Камай. Сонъ: - айып коьрменъиз, «Балалардынъ тилегин ерге туьсерме» деп озинъ ата койдынъ ша - деп коьсып, Коьккоьз-аьжидинъ коьзине тигилип карайды.

-Озим айттым да. Айып йок. Айып оьлген, - деп ол Камайдынъ колын алады...

Бир куьн Коьккоьз-аьжидинъ авылына, кабыргасы шыккан, кеби осал коьрксиз бедев атты иерттип, йылкышы Сабан Байтув увьлы келеди экен. Йылкышы оьзи де аьлсизленген эди. Ол аяк уьстинде, шайкалып тегаран турады. Иерттип турган аттынъ кеби, йылкышыдынъ кебине коьре аьруьв эди. Сабан Байтув увьлы кара малга йоргасын авьстыраяк болып, авьл-авьлды кезип юри экен.

-«Куьни еткен тувар, ажалы еткен оьлер» депти атайлар, сога коьре, меним ажалым куьн сайын ювыклай усайды, асыл тукумлы ногай аргымагымды яназыма соьдыртпага юрегим бармайды, сол саялы авыр мал орнына береек боламан, - деди йылкышы Сабан Коьк-Айгыр тоьбединъ касьнда турган авьлдынъ яшавшыларына.

-Кимде артык мал болсын, аьр ким болса да яхшылыкка, яманлыкка керегер деп саклайды, - дейди авьл яшавшылары бири-бирининъ соьзин йоьплеп.

Йылкышы куьрсинип, шыбырткысы ман ерди туьрткишлеп, тынълайды.

-Сен Байгув увылы, ушатсань меним обгизимди алтагы, - дейди Камай коьз астыннан уьндемей карап турады, йылкышыдынъ коьзлерининъ туьплери де коьгергендей болып, йыйырыкланады.

-Ушатпайтаган болаяк. Ушатаман. Савбол. Мени суьйинттинъ. Алла-таала озьинъди суьйинтсин, - дейди ол, йобьтире берип. Онынъ бетиндеги муьнлы тыртыкларына ярык энгендей болады. Йылкышы Сабан Камайдынъ колына ювенди ыслатып: - Кара-ялдынъ кайырын коьртагы, - дейди.

-Аьне-мине деп турган юйрикке оньган аьдем обгизин бермес, - деди Коьк-Айгыр тоьбединъ касындагы аьдемлер.

-Не айтсаньыз да, мага коьре, ол дурыс этеди. «Обгизди берип оькин» - дейди ногайда. Камай оькинесек тувыл — деп ойлайман — деди бир агай, таьмекиге усаган бир ийисли оьленге толган уьллесин камызып.

Камайдынъ каравы ман ат тез туьзелип кетеди. Аттынъ турысы, кеби, юриси арттан соьйлегенлердинъ коьзлерин кыздыра эди. Кертиси мен де, таза канлы, шынты Эдиге тукумлы ат болыпты экен.

Йыл сайын ногай шоьллигине Беставдагы, атлар асыллайтаган заводтынъ куллыкшылары келетаган эди. Олар атлар сатып алатаган эдилер. Солай ок, оьзлерининъ атларын да караногайлардынъ атлары ман базластырадылар.

Мине олар тагы да келип турылар. Атшабыска халк тез йыйылады. Камай да атына минип атшабыска келеди. Онынъ аты оьзге атларды коьргенде, еринде токтап болмайды, аякларын ойнатып, бийийди, коьзлерин йылтыратып, алдыга ымтылып турады. Сыдырага туьзилген атлардынъ сырасына Камай Караялды йоргалатып келеди. Ат пыскырып, сол аягынынъ туяк тоьгерек айланасынынъ кекелин онь аягы ман тебеди, тамырында каны исси ювырганы турысыннан сезилип туры эди. Тапанша атылганда, баьри атлар да алдыга ымтыладылар, тек Камай ювенни бек тартып, атын арт туякларына кадалтады. Алдыга кеткен атлардан калдым деп, Караялдынъ юреги сувыгандай болады.

Ювеннинъ тамакшысы сыгып коймасын деп, Камай тизгинди аз-маз босата берди, ат йортып кетти. Ол Караялды алдыга коьп йибермей, ювенди тартып ыслап турады. Алдыдагы атлар тынысларын авыр алып, шабувларын да осаллатып баслайдылар. «Эндигиси алдыдагы атларды иелери не шакым оькшеси мен туьртикшлесе де, пайда болмас» - деп Камай тизгинди йибиреди.

Караял алдыга енйил шабып, еллейин эседи. Онынъ каьыргасына канат шыккандай болып, ызы-ызыннан атларды озып, еньювши сызыкка биринши болып етеди. Доьгеректе тыныклыкты бузган уьйкен ызын-шув эди. Буьгедек арбадынъ касындагы кьзлар, бет явлыктынъ муьйисине темир акша туьйип, шабаз этип ерге таслайдылар. Камай ерден биревдинъ бет явлыгын сермеп алады да, атты каньтартып аькеледи. Караял орта бойлы, ап-пак туьсли, узун куйрыклы, йиньишке аяклы, каты туяклы, кень коькирекли, дымалак мойынлы, кап-кара, калын ялы, елдей юрисли. Куьн иссинде де, куьн сувыгына да шыдамлы, шынты ногай тукумлы, бек акыллы айван эди. Камайдынъ сызгырувын яде сесин эсите калса, ат басын коьтерип, кулакларын тик салып, коьзлерин алдыга ымтитып, кисинеп, сонда ок та ювырып, онинъ уьстине келеди. Ат оны таптаяк болады деп, шеттен караган аьдем ойлаяк. Караял болса, куьшли юриси мен келип, Камайдынъ касында тез токтайтаган эди. Шоьл байлары, Беставдан келген конаклар, терек казаклардынъ атаманы Камайдан аргымакты сатып алаяк боладылар. Тек ол Караялды сатпага да, авыстырмага да, алдырмага да ойламайды.

-Заводтагы атлардынъ асылын ийгилендиреек уьшин, мен Караялды сатып алмасам, тартып аларман эм заводка савкат этип берермен — деп, терек атаманы мактанады.

-Ондай аттынъ орнына алтын кундаклы туьбек беремиз — дейди Беставдан келген конаклар...

Кесек булыттай болып, атлылар бири-бирининъ ызыннан шыбырып коьлдинъ ягасына келедилер. Камай термеде йок эди, бир якка кеткен болган. Олар Камайдынъ термесининъ тоьгерегин корсалап алып токтайдылар. Коьлдеги кыр баьпийлер, атлардынъ дубирдевиннен силкинип, коькке ушадылар, канатларынынъ еллериннен камыслардынъ баслары шайкалып, шувылдайдылар. Арбадынъ арысына байланган, калын терили, койы туькли, ак туьсли барак уьйкен ийт, авыр шынжырын заньыратып, коьзлерининъ ясыл отларын йылтыратып, аньсыздан келген атлыларга токтавсыз кабып, атылып туры эди. Ногайлардынъ бир эски ырымы бойынша ийт таньга карсы байланмага, караньа аксамда йиберилмеге керек болады. Сол ырым бойынша, тань ярыгында термеге перисте келеди. Эгер перисте босагадынъ алдында ийттинъ туьк ийисин сезе калса, термеге кирмей кетеди дейдилер.

Каслы бу ырым аьдетин тутаган эди.

Сувнчек боьрки казак ийтти оьлтиреек болады. Ол туьбекти оньлап атып, ийттинь орнына бузавды оьтиредди. Богазлы бир казак мылтыгын «тарс» деп аттырып, ийтти яралайды. Ийт каньсымай, мукаят та куьшли аплап баслайды. Ийт шынжырдан уьзиллип коьр деп, казаклардынь апаты тайады усайды. Сол саялы, бир неше туьбектинь, мылтыктынь, тапаншадынь тарсылдавлары коьлдинь ягасында эситиледи. Ийттинь каны шынжырына шашырайды, аяклары калтырап, кумга булганады. Кула туьсли, яйдак атка минген, кунар юзли казак, туьбек кундагы ман, ошак алдында оьтпек салып турган Сылувдынь елкесине урады. Кыздынь колыннан туьскен кызарып пискен оьтпеги дыгырып кетеди. Сылув борап турган тезек куьлининь, кой кумалаклардынь, тогалы машадынь, агаш саплы тарткыштынь касында йыгылып, эссиз калады, аркандай шыьырлаган кара шашы улпадай шаньнынь уьстинде созылады. Ийттинь ашувлы уьруввин эситип, Каслы яткан орыннан ушып турып, термеден атылып шыгады. Онынь бармакларындагы кара, кызыл таслы юзиклери йылыттырайдылар. Адалаганнан болса ярайды, атлыларга коьзин бадырайтып карайды.

Каслыдынь анасы авырып ятып оьсиетин айтаятырганда эсинде тутып, кийип тоздырсын деген ниет пен бир абасына капталын берген болган. Бир кере Каслы абасына конакка барады. Абасы тоьрде олтырып Каслыдынь анасынынь капталын колына алып туры: - Оны не этеек боласын? – деп навасызланып сорайды.

-Такатып куьрте этеек боламан, - дейди абасы.

-Бизге барайык, мен яны куьрте тигип берейим, - деп Каслы абасын авылына алып келип, мал сойдырып ас астырады, куьрте тигип берип, анасынынь капталын алып калады. Мине сол каптал Каслыдынь уьстинде эди. Маньлайыннынь тарткылары оннынь бетин бузык этип коьрсетеди. Биз иекли казак камьшыдынь ушы ман Каслыдынь ийиннен ийгей берип атаманнынь алдына аккеледи. Атаман, арам шоькыган каргадай, ат уьстинде олтырып, коьзлерин онда-мунда юьвиртып, кара калын сакалын сыйтап: - Курсагын ярынъыз – дейди. Каслы олардынь не этеек болагын да аньламайды. Бир казак хатыннынь курсагына кылышынынь ушы ман тийдирип, капталын ярады. Каслы авызыннан бир соьз де шыгармай, кызыклай курсагын эки колы ман сыгып, аякларына шоьгеди. Онынь коьзлери туманласады, тоьгерек ягы кап-каранья

болады. Ол аз-аздан эсин йыяды. Каслы курсагынынь йолаклы ярасын, колы ман ыслап берип, агып турган канына да маьне бермей, Сылувдынь касына барады. Шырлы корадынь ишинде казаклар атты шыьырткы ман согадылар, ат шырдан атылып шоьлге кетип калады. Ногай байлардынь ырыялары коьмеклеседилер. Олар атты терлетип, курык пан ыслап, арканлап алып келедилер: - Олла шайталы ат, сиз де куьшли ногайлар, коймадынъыз. Аттынь бир ерин де заяламадынъыз – деди казак атаманы.

Каслыдынь коьз булагыннан ашшы сув агады. Сол сувдынь ашшылыгыннан кень маньлайы терен йолаклар ман тыртаяды.

Туяклары сылтырап,

Муьйизлери йылтырап.

Сыйырым туры муьнъиреп,

Коьзим туры шинъиреп.

Кызым ятыр сулайып,

Яным туры мунъайып – деп Каслы, сыйырына карап бозлайды, Сылувдынь маньлайын сыйпай берип. Сыйыр оьлген бузавдынь тоьгерегинде айланып, кайгылы мунъиреп туры эди.

Терек атаманы тоьмен тавысы ман бир казакка бир затлар айтады. Ол шонькайып олтырган Каслыды ийиннен ийгеп ерге йыгады. Каслыдынь курсагындагы йолаклы ярасына, бир казак шашлы колын сугады, эм шегин шыгарып, сыйырдынь куйрыгына орайды, бир казак сыйырдынь кулагынынь касына янасып, йогарыга карап, тарсылдатып туьбегин атады. Сыйыр коьзин айландырып, уьркип кашады.

Каслы яткан ериннен атылып турып сыйырдынь артыннан юьвиреады. Наьсипке, Каслыдынь шеги уьзилмей йылысып туьседди. Сол кеше Караял казаклардан айырылып иер, ювени мен кашып, коьлдинь ягасына келеди...

Камай Коьккоьз-авылына коьшип барады, Асан абызга коньысы болады. Ол ян косагы Каслыдынь касында уьш куьн-туьн бойынша, кирпик какпай турады. Маньлайыннынь терин суьртип, тамагына сув тамызады.

-Анамнынь янында, бир аз заман сама олтырайымшы – деди Сылув, атасына йыламсырап.

-Олтыртагы, кызым, олтыртагы – дейди ол.

-Атасы кызынынь тилегин кабыл эткеннен болса ярайды, Сылувдынь бети нурланып, енйил тыныс алады. Ол анасынынь

ястыгын туьзетип, манълайыннынъ уьстиннен бармаклары ман юритип, аягын сыйпап, табанынынъ йылы аясы ман ысып баслайды. Камай ястыкка янтайып, кызынынъ этетаган затларына коьз астыннан карап, суьйинеди. Сол абсерде, Камай арыганны болса ярайды, мызгап кетеди. Ога аьтейип туьс этеди. Ол Эдигединъ юрты Сарайшыкка тенълери мен келген усайды.

Куйрыклы ногай койды сойып, сыдырып, куьрлеме этип ашап туры экенлер.

-Суьекти мунав ман кыршып алып есенъ, аруув болар – деп йылкышы Сабан Камайга бекисин созады.

-Аллага шуькир, тислерим бекиден кем тувыл, савболыныз – дейди ол, ийиси буркысып шыккан, даьмли йиликтинъ этин шайнай берип.

-Мага бертагы – деди Аьлигиси, колларын бетявлык пан суьртип.

-Йок сага берип болмайман – дейди йылкышы Сабан.

Аьлигиси олтырган ериннен ушып турды да, боьркин басына басып кийди де, шанъды боратып, алдыга йоьнейди. Ол абыткалай турып, ян-ягына, мойнынъ бурып артына да каранады. «Камай кышкырып, кери ызыма кайгармас па экен» - деген ой ман юре барады. «Йылкышы Сабан оьпкелеп кояр», - деп Камай онынъ колынан бекиди алады.

Айхай сени, йылкышыдынъ хавтерин коьрмеген болса, ол Аьлигисиди артынан кышкырып та токтаяк эди. «Досьма бекиди береймтагы» – деп Камай, йылкышыдан ыхтыяр алаяк болады экен, Аьлигиси де коьринмейди. Камай амалсыздан аясындагы бекиге коьз карасын коьширеди. Бекидинъ сол ягындагы кавырсыны ярылган, коьзгаса ок, туьсип калайк. Камай уянады, юреги коькирегин бузгандай эди. Хатыны аьне-мине ян бермеге туры экен. Сылув парахат эди, «анам уйклайк болып, туры» - деп, ойлайды экен. Камай янма-ян Асан-абызды термесине алып келеди. Асан-абыз Каслыдынъ касында олтырып, колтыгынан кара юка териден капланган тептерин шыгарып бир аятлар окыйды, хатынынъ бетине сув буьркеди, онъ колынынъ тамырын басып.

- Э, Камай, айтканымды тынълатага аьдемнинъ шыбын яны оьлмейди. Ян балдай таьтли, оттай исси. Шыбын ян шыгаяктан алдын аьдемнинъ ишин ягады. Шыбын ян коьринмес ак туьтиндей яде казаннан енйил пустай болып, коьзге илинмей кетип калады – деп Асан-абыз алласын эскерип – эгер аьлим аьдем ажалы этип

турган кисидинъ басында олтырып дин окувын окумаса, кара йин яде ибилис бир касык сув алып келип: - Иманынъды сат, сув берейм дер. – Асан-абыз тагы да алласын эскерип. – Имансыз аьдем яханемнинъ шукурына туьседи. Дин окувы кара йинди, солай ок ибилисти аьдемге янастырмайды – деп, юзин сыйпап, Камайдынъ коьрген туьсининъ бавын булай шешеди: - Бекидинъ онъ ягы, сен оьзинъ боласынъ, сол ягы сенинъ ян коьсагынъ болады. Сол саялы, Алла-таала, Каслыдынъ шыбын яны шыгаятын билдирип туры экен.

Каслы Асан-абыздынъ айткан соьзлерин эситпейди, коьзлерин юмып уйклап яткан кисидей эди. Онынъ коьз алдында Камай ман коньп-коьшип юргени, келиншеклер мен шоьлден тезек шоьплегени, Сылув куьпелек кувып, шешкей йыйнаганы, коьлдинъ ягасында турналардынъ бийигени ызлы-ызыннан коьринип оьтедилер. Уьш ясында Сылув болса ярайды. Бала куйыдынъ ишинде суьвретенген юзин коьрип» - Бебей, бебей, бебей мен ишнаяк боламан – деп, куйыдынъ ишине туьседи экен. Ошак басыннан Каслы ювырып келип, кызыннынъ артынан куйыга атылып туьседи. Кене куйы сувы хатыннынъ йинине дейим эди. Камай баскышты куйыга йиберип, оларды шыгарады. Мине сол куйы Каслыдынъ коьз алдыннан таймай туры экен. Куйы уьстинде кара баьпий айлана берип ушады экен. Каслы куйыга бараятыргандай, тек онда кызы Сылув коьринмейди.

-Баь-пий, баь-пий – дейди Каслы сакавсырап.

-Коззине баьпий коьринеди – ав-деп Асан-абыздынъ айтканы да болады. Каслыдынъ шыбын яны шыгады. Асан-абыз хатыннынъ ягын байлайды. «Терек атаманыннан оьшимди аларман, аш шегин мойнына орарман» - деген ой ман Камай, мейиттинъ касыннан тайып, термеден шыгады. Коньысылары кайгылы, ас аькелити эдилер.

Каслыдынъ атасы оьлип, сегиз айлык бала болып, ол анасынынъ курсагында калады. Онынъ атасында эки хатын болган. Экинши хатыннынъ баласы йок эди. Каслыдынъ атасы муьскин болганда, атасынынъ малын, муьлкин терекке аьдет пен боьлгенлер.

Тувмаган балады да, аьпенди санга алып, тувмаган балага Мырас деп ат атайды. Соьйтип, онынъ анасына, атасынынъ мал-муьлкиннен эки пай шыгарганлар. Эгер Каслыдынъ авурувы болмаган болса, Мырас деген байыр аты айтылып юргеде де болайк

эди. Ногай ырым бойынша авырувлы аьдемнинь авырувы калсын деп, аты авыспага керек болады.

Янгы ай тувганда куйыдынъ касында Мырас тизине шоьгеди. Кагымшы анай алмады эки кесекке боьлип, ерге коьмедиди. «Алма ширигенде, мараз аьдемнинъ кевдесиннен таймага керек болады», - дейди кагымшы анай. Солай ок ол йыланды Мырастынъ белиннен айландырып йибереди: - Йылан маразаньды инге алып кетсин, - дейди кагымшы анай. Кара йинди алдак болып, кагымшы анай кара койды соьдыртып, канын ийтлерге бердиртеди, кой этин авыл балаларына ашатгыртады, Мыраска Каслы деп косымща ат атайды.

Сол саялы онынъ Мырас деген аты койылып, Каслы деген аты айтылып баслайды. Аты авыскан хатын бас тарткып орынына туьрли туьсли явлык тартпага керек болады.

Авырувдан саклайтаган Каслы деген бир маьлик те бар усайды. Каслыдынъ анасы эрге шыгады. Сол оьгей ата Каслыды асырайды. Ол оьзининъ атасынынъ сыпатын да коьрмеген, тавысын да эситпеген, кайдай аьдем болганын да билмейди. Оьлгенде кайсы атасынынъ атын сынтаска яздырмага керек болады. Бу сорав Каслыдынъ туьн уйкысын йойдырады.

-Саклав атаньнынъ кыйыны коьп, асыраган, тербиялаган, тек сынтаска бала кимнинъ урлыгыннан тувган, сонынъ аты язылмага керек, - деп Баьтир-кады айтып, Каслыдынъ туьн уйкысын кайтарган.

Хатыны оьлген сонъ, Камай мунълы болып юреди. Ян косагы кисидинъ колыннан дуньядан тайганы, юрегине ашшы тиеди экен. Ялгыз кызы Сылудынъ тойын Каслы коьрип оьлген болса экен. Камай оьшин алмай, парахат болмаягы кевдесиннен сезиле эди. Ол колына туьбек алмаганы коьп йыллар болган эди. Аньшыламага Камай бара калса, таз ийтлерин юрететаган эди. Онынъ хабары булай, яслыкта болган зат. Бир кере ол, калын камыслардынъ арасында, ялгыз аньшылап юргенде, досы Аьлигисиди оьлтирмеге аз калады. Туье ясырылатаган камыслардынъ арасында ким барын, не барын билип болмайсынъ. Аьлигиси мал излеп шыккан усайды. Камыслардынъ арасында бир зат шыкыр-шыкыр этеди, Камай ойламай атады. Ол барып караса, досы Аьлигисиди яралапты экен. Камай оьз-оьзине ашувланып, туьбегин былактырып таслап, кундагын ярып салады. Соннан бери Камай, колына туьбек алганы йок эди.

Эгер ол бир авыр аьлге туьсе калса, ногайлар айтканлай, оьзининъ юрегине, саспаслыгына, аьрекетшилигине таянатаган болган. Энди Камайга, туьбекти аньшыламага тувыл, оьш алмага колына ысламага туьседиди. Ногайлардынъ аьдети бойынша, эгер биревдинъ каны ерге куьнализ тоьгилсе, суьек алыскан, кан кардашлыры, оьш алмага керек боладылар. Биревдинъ каны ерге тоьгиллип, оьш алынмаса, онынъ шыбын яны аьне дуньяда парахат болмас, яткан ери канлы болар дейдилер. Тайпасынынъ ырызгысы, даны ерге синьген кандай болар дейдилер. Сол саялы, Камайдынъ ырувынынъ ак сакаллары тоьбединъ басында йыйылып, кара кийгиз тоьсеп, кара туьсли кумаштан шатыр эттилер. Шатырдынъ ишинде тоьгереклеп олгырып ойласадылар. Шоьл аьдети бойынша, оьш алув йолына туьскен аьдем, куранга онъ колын салып, ант этип, кара койды соьяды, сыдырып терисин алады. Койдынъ этин ясы уйкенлери мен ашайдылар. Эр аьдем уьшин оьш алаяк болса, суьегин арлан ийтке, эгер хатын уьшин оьш алаяк болса, оьлекшин ийтке бердилер. Хатынлар ошактан куье алып, бетининъ онъ ягына ягадылар. Олар куьеди хатынлар, оьш алынмай, тайдырмайдылар. Койдынъ терисин кыркып, юнин куьл мен араластырып, терек туьбине коьмедилер. Койдынъ каны ман туькым тамгасын кыркылган териге саладылар. Сол териди канлы аьдемнинъ келесине иледи яде термединъ босагысынынъ алдына яды яде канлыдынъ элшилериннен йибереди. «Оьсиетиньди айт, аьне дуньяга аьзирлен, оьшимди алмай яным тыньш болмас» деген маьнеди кыркылган койдынъ териси билдиреди. Мине сол аьдетти, Камай бир неше куьнлердинъ артында оьтип туры эди.

Камай аттынъ дуьбирин эситип, термединъ эсигине янасканы да болады, эки аьдем атларыннан атылып туьсип селемде йок, сес те йок, иши куьньирт термеге туьбеклери мен киредилер.

-Бизи мен тез юр, - дейдилер олар.

-Не болган?

-Хабарыньды койтагы, айтканды этсенъ болады!

-Калтаньлатпа мени, - деди Камай, авыр юриси мен илгишке янасады. Мынъ куьн керекпесе, бир куьн керегер деп, ол тоннынъ егинине шокпарды тыгып койган эди. Камай тонды алган кисидей болып, шокпарды шыгарып, биревдинъ басына урып, туьбегин тартып алады. Экиншиси Камайдынъ колында туьбекти коьргенде, оьрейи ушып кетип калтырап турады.

Камай экевининь де колларын байлайды. Бир казактынъ белине кыркылган койдынъ терисин орап, бири-бирине аркаларын тийдирип, бир атка олтыртып: - Атаманга айтынъыз, канга-кан, - деп, мен ошымди алмай токтаман. Сизге тиймеймен, тек энди карсы болсанъыз, аяман, - дейди ол, сол колын пишине салып, онь колындагы косавыз туьбегининъ дуьдиги мен йолга коьрсетип.

Сол куьннен бери Камай туьбекти колыннан туьсирмейди, Сылувды кимнинъ термесинде ерлестиреегин ойлады. Карагаш ногойларына да йибереек те болды. Бир йыл оьткен сонъ Камай ян косагынынъ акыр асын, олай дегеним, авдавысын озгарады.

Камай ойлай-ойлай озине яравлы хатынды тенъ-досларыннан сорастырады. Конъысы Асан-абыз Камай ман карт Байболдынъ термесине барадылар. Онынъ эрге шыкпай калган кызы бар эди. Кыз тылжав тувыл эди, тек тили таьтли болган экен. Кыздынъ исмиси Айшат эди. Ол карамыктай кара коьзли, каславыштай кара каслы, онынъ коьз каравында кар буьртиклери сезиле эди. Солай ок, кыздынъ колы сук болыпты. Бир кере бир киси, озининъ увылына карт Байболдынъ кызын айттырып келеди экен. Киси сыншы болыпты экен. Ол артпагын тоьрде калдырып шыгып кетеди. Кыз артпакты тинтип, кисидинъ калтайыннан акша алган дейдилер. Булар карт Байболдынъ термесине киргенде, кыздынъ бокшасы такаметтинъ бир муьйсинде яйрап ятыр эди.

Бокша кыздынъ коьз алдында туратаган зат. Бокшасыз ногой кыз эрге де шыкпайды. Онынъ ишинде каншы, ийне, шыгыр йип, оймак эм сондай баска куьнделик яшавда керек затлар, туратаган болганлар.

Карт Байболдынъ бокшасына Камай коьзин салып: «Эрге шыкса да йыйнаклы хатын болмас усайды» - деп, ишиннен ойлайды. Айшат ошактынъ алдында, конъысынынъ баласынынъ яялыгын авыстырып, балады ойната берип, таьтли тили мен,

-Коьгелшин бола алмадым,

Салайшыкта уша алмадым.

Яйыкты оьте алмадым,

Суьйгениме ете алмадым - деп, йырлап туры эди.

Асан-абыз Камайды Карт Байболдынъ кызына уйлендиреди. Не айтсанъ да, экинши пишеси бириншисиндей болмайды. Каслы казан асканда, уьстиндеги майын, туьбиндеги койысын, эттинъ ийги кесегин алып, Камайдынъ алдына салатаган болган. Исси десе, сувытып беретанган эди. - Тойып еши - деп Каслы, озининъ

ырызгысын да байына бермеге азир эди. - Мени койгагы, озиньди оила, - деп Камай, ойын-куьлки мен, ян косагына табагындагы асын кутарттырмай айырылмайтаган эди. Айшат олай тувыл. Ол ас асканда уьстиннен озьи ашап турады. «Анълавсызлыгыннан зере кадер мени сыйламайды. Осал кылыгы ман мага не этсе де, эте берсин, тек кызым Сылувга аьруьв болса экен» - деп Камай ишиннен ойлайды... Бир кере Камай тоьбединъ басында олтырганда: - Меним ийтим карагустынъ баласы. Олай дегеним, карагус йылда уьш юмыртка юмырткалаиды. Айтаягым эки юмырткадан карагустынъ балапанлары шыгадылар, аьне бир юмырткадан куьшик тувады. Карагус куьшикти, коькке коьтерип аькетип, ерге таслайды. Бу хабар мага коьре, Парыздак йыравдынъ оьмир суьрген йылларыннан алып юре усайды. Мен бу хабарга ынанып, карагусты ети куьн анълып юрдим. Карагус уясыннан куьшикти алып, йогарга коьтерип таслаяк мезгилинде тартып алганман. Карагус шайкап шыгарган куьшикке, ерде ювырган айван да, коькте ушкан кус та етип болмас. Меним ийтим бир зат кува калса, баска ийтлердей болып, арып-талып калмас. Меним ийтимнинъ кулагы сак дегенде сак, коьзи оьткир дегенде оьткир, ондай ийт эш бир аьдемде де коьринмейди. Меним корама уры туьсип болмас, туьсе калса да, малды алып болмас. Етисаннынъ атаклы анъшысы Нурманбет Бакый улы, халк арасында, ога Нуьрий деп кыскаша айтадылар. - Нуьрий меним ийтим уьшин эки оьркешли эки туье беремен дегенде мен бермегенмен, - деп Суьнгибай мактанады.

-Не аьлемет ийт, - дейди тоьбе басында олтырганлар.

Камай ясы уьйкенлердинъ арасында, портшы Суьнгибайга карсы соьйлалмады.

-Тув, машалла, не аьруьв, - дейди ол, ойланып.

Тоьбе бастан Камай туьсип, Коьк-коьлли мезарына йол алады. Эки шыбык йол шетинде безгелеклер ювырып, Коьк-коьлдинъ камысларынынъ бойындагы кыр баьпийлер, ийталагаз балапанлары ман юзип, оны бек сукландырадылар.

Коькшил аспаннынъ коькшил туьси шоьл уьстине яйылгандай эди. Шешекейлердинъ арасында боьригоьзлер коьзге бал болып тиедилер. Неге десе йылув да ерге бу йыл эрте туьспеди. Сувык куьнлер де созылды, явынлар да коьп явды, аркадан оьткен еллер де эстилер, сол себептен боьригоьзлер сийрек шыктылар. Каргалар ер уьстиннен ювык уша келип, оьленлердинъ арасында коьнп,

курт-кумырскады, оьлен-шоьпти шукуйдылар. Эки оьркешли туьелер, боталары ман, байталлар кулынларын иертип, кызыл кумнынъ бойында отлайдылар.

Мал кирип коймасын деп, мезардынъ тоьгерегинде ор казылган эди. Камай эринлерин йыбырдатып, колын ййып, дува этип, абытын аста ала берип, мезарга киреди. Сынтастарга, басказыкларга ол коьз салып: - Биздей аьдемлер буларда болганлар. Болжалы битип, ажалы етип, камырга ятканлар, - дейди ишиннен. Кайбир камырлардынъ басларына темир кадалган, шойын казан тоьньтерилип салынган, кайбир сынтастар шоьккенлер, ярылганлар, эгитилгенлер, сол саялы оьлен бийиклигиннен коьринмейдилер. Коьк-коьлли мезарындагы сынтастарда караногайда расатаган доьрт те куьптинъ урув тамгалары ман бирге араб элиби мен язылган язувлар да коьзге илинедилер. Бир камырдынъ басына карагай кагылган эди. Камай карагайга янасканда, «Аьдемнинъ сынтасы, аьдемнинъ уьстиндеги коьйлегиннен баа болмага керек тувыл» деп, Асан-абыздынъ айткан соьзлерин эсине алады. Камай карагайды колы ман сыйпап:

Эл уьстине яв келсе,
Эр йигитке – намыс.
Каядан атымаса,
Аргымакка – намыс –
Деген язувды окыйды.

Суьнгибай ийгине таянгандай этип, аьдемге таянмайды. «Эгер мен Суьнгибайдынъ бос мактанувын эш этпесем, мага намыс болар» - деп, ол ишиннен ойланып, мезардан шыгып кетеди.

Яракшы Кымбат коьккести айьлелеп болатаганы Камайдынъ эсине туьседди. Конъысы Асан-абыздынъ хатыны: - Сейит-Бабайдынъ урлыгыннан калып турган ялгыз коьккисим, юмырткалардынъ уьстинде оьлип калыпты, дейди Кымбатка. – Юмырткалар сувыса, заяланар-деп, яракшы Кымбат, танъ шагында бир оьленлерди ййынап, кымыз бан араластырып, атаманга иширтеди. Соннан сонъ, атаманнынъ басы айланып, уйкылы-уявлыдай болып, юмырткаларды шайкап, коькис балаларын шыгарыпты экен. – Яракшы Кымбат оьлен-шоьп пен аргымакты, ийтти де айьлелеп боляк усайды, - деп Камай оьзи-оьзине айтып, яракшыдынъ юртына барып, ийтке айьле болатаган азык алып келеди.

Ол каранъа туьнде портшы Суьнгибайдынъ корасына барып, сызыкты эм аькелген азыгын шашыратады. Ийт уьруьвин эситип, Суьнгибай туьбегин алып шыгады.

Камай койдай болып йоьткиреди, мышыктай болып миявлайды.

-Кыр мышык келген усайды, - деп Суьнгибай, ерден таякты алып, корадынъ бир муьйисине атып таслап, койларды уьркитеди. Ийт уьруьвин койып, ийискеленип ювырады. Бир кесек заман оьткен сонъ, ийтгинъ ювырувы да, юруьви де эситилмейди. Камай Суьнгибайдынъ йоргасын, корадан шыгарып алып кетеди.

-Йорга корадан йок болды, - деген хабарды Суьнгибай авызыннан да шыгармайды. Ол ийт пен мактанувын да коьяды, табылаягына да уьмитин уьзди усайды. Бир ай озды дегенде, Камай Суьнгибайдынъ йоргасын, онынъ корасына элтейди. Иеси кайтип йоргады байлайтаган болса, сондай байлав ман байлап кетеди. Эки куьн озбай Камайды Суьнгибай оьзине шакырады: - Аьперим сага, «карыскыр айланасындагы ян-януварга тиймес» депти атайлар. Сен боьри экенсинъ. Тоьгеректеги эш бир малга тиймейсинъ. Разыман. Бер колынъды, - дейди ол, тамашалы болып, - ювенди тап оьзимдей этип, казыкка куьрмегесинъ.

-Мен йоргады элтегенимди кайтып билдинъ? – деп Камай сорады.

-Хатынынъ тилли ди.

-Атасына наьлет, шуьберек бас, бос авыз, талак. Боляк зат болды, боягы юкты, арамызда калсын, - деди Камай, кенемде айтып кызарды.

-Арамызда калсын, калсын, - деп Суьнгибай, Камайдынъ ийиннен кагады.

Камай карт Байболдынъ кызын тоьркинине йибереди де, оьзи Сылув ман бирге карагаш ногайларына йолланаяк болады. Баьтир кадыга Камай бармай болмайды. Баьтир кады Камайды коьргенде, тенъ досы ман дагырдасын да койып:

- Пристовты шайтан састырды, коькыска аягын бастырды. Онынъ кайбир эткен аькис ислери уьшин, тирилей терисин сыдыртар эдим. Олай дегеним, арбага оьз колы ман байлар эдим. Шоькирли шыбык пан урар эдим. Бир урган ерине кырк кере урып, Шоькирин оьзиме тарта берер эдим. Йолак ярасы иринлесип, кара шыбынлар уьймелесер эдилер. Тек не пайда, мен пристовты ондай дембиге йоьлуктырып болмайман. Мага ьхтыяр берилмеген. Терис

ислери ушин, мен оны обкиндиртермен. Аьне пристов пан оьсесип, Аьлигиси де кетти казаклыкка. Энди сен де, сол йолга бел бувгансынъ, аьнлайман. Шоьл увьлы болган сонъ, хатынынъ ушин оьш алмай болмайды. Айшат пан яшавынъ болмаягын да аьнлайман. Колымнан келгенимди сеннен аяман, - дейди.

Сонъ ол тенъ-досына карап:

-Алдынги пристов терек казаклары ман, Аьлигиси яшайтаган Баймурза кысыкка келип: -Сизинъ авлактан барымта этип казаклардынъ малларын алып кеткенлер. Ким болса да биревлер аькеткенлер. Неге оларды кери ызына кайтармагансыз. Олай болса, сиз олар ман бирге болсанъыз ярайды. Сол саялы, терек казакларына бирер мал бермесенъиз болмайды, - дейди.

Олардынъ алдына Аьлигиси шыгып:

- Меним авлагым бар, меним малым бар. Мен терек казакларына барып, малым урланса, мал орнына мал тилемеймен. Бизим малга ие болмага, сизинъ ыхтыярынынъыз йок. Мен колыма таяк алып, аьелимди саклайман. Мен колыма кылыш алсам, сенинъ янынъды аларман - дейди.

Аьлигисидинъ соьзлери оларга ярамайды. Пристов ян ашувын тавып, ат уьстине олтырып, Аьлигисиди шыбырткылайды. Бир кулагыннынъ яртысын да уьзди усайды. Сол заманда авылшылар, баьри де туьбеклерин алып шыгып, пристовты, терек казаклары ман бирге ортага аладылар. Казаклар адалайдылар. Сонда Аьлигиси Боьриши Юманбеттинъ туьбегин алып, атып пристовтынъ кулагын ерге ушыртып туьсиреди. Соьйтип, терек казаклар мал алув тувыл, янын тегаран алып кашадылар. Аьлигиси болса, пристовтынъ кулагын алып казаклыкка кетип калады, Али-аьпенди Ямгыршы улы карналык найманлы куьбиннинъ басшысы эди. Ол караногай халкыннынъ кыпшак, мынъ, терик куьплерининъ басшылары ман бирге 1772 саянде Уллы Петр кемелер мен Кавказга келгенде, Акьрхан деген сувдынъ касына барып оны ман йолгысады.

Караногай куьп басшылары Биринши Петрды анышы куслар ман юбандырады, йьравлары ман сукландырады, зияпети мен тамашага калдырады.

Ногайлар оькиметке ярдам этип, арбалар ман 40 мынъ пут кире тасымага Уллы Петрдынъ алдында борыш аладылар.

Ногайлардынъ топырагы Эдигединъ эски юрты болган саялы, биринши Петр ногайларга Таргыл-Тавдан алып Кара-Тобьбеге дейим ногайлардынъ мал ййлагы деп кагыт береди.

Айтпага, Капшыгайда уйсын Айсыл улы Амет-баьтир, Манаста Айса улы Кулай-палван, Таргылда Таргыл-агай, Кара-Тобьбеге Коркыт-дели яшаганлар.

Бизим ата-бабаларымыздынъ камырлары болган топыракка, олар неге ие шыгаяк боладылар. Бир кадамсыз байдынъ сандыгынынъ туьбинде Уллы Петр берген кагыт калган дейдилер. Кагыт йок болганлай, биз йок болмаганмыз. «Иесиз малды боьри ер» деп, бу дуньяда ногайлар яшаганлай, шоьлдинъ де, малдынъ иеси болып тураыклар.

Бизден сонъгылар да, ана топырагы уьшин кылыш атмаса, туьбек алып согысарлар, оьлмегенлер оны коьрер. Соьзимди тамамлай келип, ногайдынъ юрегине тийип, ашувын козгамага ярамайды. Тийдинъме - таьленинънен коьр. Оьш алув йольна ногай туьссе, ногайдан каты, хаьтерсиз аьдем дунья юзинде таппасынъ. Оьш алув аьдемге йьланнан келген усайды. Таьнъгир-Кудай бас деп канатлы йьлынды яраткан, сонъ аьдемди. Йьланнынъ куьнаине коьре, канатлары курып туьскен дейдилер.

Бир кере бир киси йолланып шыкканда дымалакланып турган, эки йьланга карсы болады. Ол ялавы ман йьланнынъ басын ямпштиреди. Касындагы йьлан кисидинъ ийисин алып, онынъ юртына барып, ян косагынынъ мойнына оратылып бутындырып оьлтирген дейдилер. «Йьлан тислесе, азизинъ тислер» депти атайлар. Йьланга усап ногайда ери уьшин, эли уьшин, данъы уьшин явдынъ оьзине тиймесе де, явдынъ энъ де аявлы аьдемнинъ янын алып, оьшин алмай коймайды, дейдилер.

Камай Хожатай юртына барып, тенъи Баймурат Кутлымамбет увьлынынъ аьелине Сылувды ерлестиреди. Ол карагаш, юрт, коьндыр ногайлардынъ арасында бир юма узагында юманып юреди. Камай Туькли-Бабайдынъ мезарына барып зиярат коьредди, Ак-тоьбе йьлгадынъ сувына туьседди. Кызыл-ярда айыры юрекли Ногай Аманкордынъ акында йьрлар тынълайды.

Карагаш ногайлардан кайтып келеятырганда Камай калмыклардан йьрма бир ат айдап аькеледи. «Энъ де яман оьнер урылык, оны да уьйрен» деп айткан атайлар. Урылык оьнерге суьйинип уьйренмейсинъ, амалсыздан уьйренесинъ. Суьйсенъ де, суьймесенъ де урылык оьнерине хайырсыз яшав уьйретеди» - деп Камай оьзин тынъшсызландырады. Атларды ол косаклап, олай дегеним, бир-бирининъ мойыннан экисер байлайды. Арасында

байланмай, тек сары байтал калады. Камай атларды алдына салып айдайды.

Калмык даласынынъ яйлакалары туьп-туьз, айланасында коьшпели кумлар, курып калган сай коьллердинъ орыны, тап-такыр болып калганлар, ашшылык ердинъ тузы куьн коьзининъ нурларында йылгырайдылар. Авыр ава. Куьннинъ коьзи аявсыз, елемик ел эсип, шанъды боратады. Камайдынъ авызы курыды, тислеринде кум кыршылдайды, эрнин, касын шанъ баскан, тек эки коьзи йолга ымтылган эди. Шыдамлы атлар ава иссилигине даянып бара эдилер.

Бир уьйкен энъгилдинъ муьйиси кавмакка толган эди.

Сол энъгилдинъ ишиндеги куйыга Камай карсы болады. Камай атларды сувгарып, бетин-касын ювады. Куйыдынъ сувы даьмсиздей эди. Ол басын ювганлай ок, шашларынынъ уьстинде кыравга усап, ак туз калады. «Ашшы ердинъ сувын, амалсыз болып ишерсинъ» дегенлей, Камай сондай аьлге туьскен эди. Адыр ыгында ел эссиз уйклаган усайды. Уяда-кус, инде-йылан басларын ясырып ятыр эдилер. Саргайган оьлен-шоьп туьсин йойып, мунълы болып, сувсыз канъырап, ямгыр куьтип туры эди. Белень айван бирем-сирем карсы болып кеттилер. Товгеректеги тыныклыкка, иссиликке де эс бермей, Камай атларды айдап бара эди. Онынъ алдында Камыслы коьл карсы болады. Коьл кенъ тувыл, алдынгысы йылгадынъ орны болган экен. Сол коьлдинъ ишине сокыр байтал туьседди. Байталдынъ артыннан косаклап байланган атлар да сувга туьсип кетедилер. «Ай, сени, булай болаягын билген болсам, сокыр байталды да, бирге косып байлаган болар эдим» - дейди Камай, шыгар-шыкпас тавысы ман.

Атлар белине дейим еткен, сув ишинде шарп-шарп этип юредилер. Камыс япыраклаарынынъ ушлары Камайдынъ бетине тиедилер. Ылай ийис, килегей ер, сокыр шыбынлар онынъ навасын алганга усайдылар. Камайдынъ коьйлеги терден сув болган, этине ябысады.

- Урылык мага неден тарык эди. Куьндиз тавып, кеште ашап, парахат яшаганым артык эди. Ах, сени, терек аттаманы яшавымнынъ парахатлыгын буздынъ. Аьли мен оьлип калсам, ялгыз кызым Сылувым, мейитим кайда калганын да билмеек. Кан кардашларым суьегимди ювып камырга салмаяк. Мени ылайлы камыслардынъ арасында излемеге кимнинъ эсине келеек? Биревдинъ эсине де келмеек. Ах сени, терек атаманы, намарт ян, ак

куьниме кара булыт тувдырдынъ, оьш алувга белимди бувдырдынъ - деген ойлар Камайга тынышлык бермей эдилер. - Мен наьсипли болган болсам, атларды урлав баьлесине калар ма эдим? Йок, калмас эдим. Бир яктан алып караса, байлар турып, ярлыга ийги куьн кайдан тувсын. Кесек оьтпек уьшин, байларга ийт резил болып юргеннен эсе, байлардынъ малын урлап, пақыр кисиге, сакат савбийге, бели буюкирейген картка савап эсабына пайлап юргеним юз кере де артык. Шыбын яным шыкканда, етимнинъ тилеги, дувадай болып, еннет капысы ашылувына себеп болар. Ах, сени, терек атаманы, намарт ян-деп, ол иши янганыннан, тисин кыршылдатып та алады. Бир ат ойкыл ерге туьседди. Былганьш сув, айланьп агады, сувдынъ туьси коьтерилген ылайдан кап-кара болып коьринеми, ат кисинеп, тегаран шыгады. Камай талма туьс шагында коьлге туьсип, уьсти савлай сув болып, бети тырналып, сокыр шыбынга таланып, аш болувдан ас казаны улып, каранъа-коьзде шыгады. Сувдан шыкканлай ок, ол сары байталды эки ат пан байлайды. Ерге ямышыды ййып, дымкыл болган оьтпегин, пыслагын дорбадан шыгарып ашап, белин сувытып, каракоекшил атка атланады. Ел алдыннан эсип туры эди. Ногай шоьллиги мен Камай атларды айдап бара эди. Кара булытлар коькти каплап баслайдылар. Кокаланъ тийген атлар, куйрыгын коьтерип, ямгырдынъ алдында завыкты шабадылар. Коьк гуьридеп, ямгыр явады. Камай аттынъ белиннен ямышыды алып ямылады, онынъ ямышысы атынынъ савырына дейим етеди. Ол баслыгын Кожайтайдагы тенъи Баймураттынъ увылына савкат этип берген эди. Баслыгы йоклыктан ямгыр тамшылары онынъ мойнына киреди. «Ямгыр тамшылары мени шийкендирмес» - деди ол, ишиннен эм атынынъ белин сувытаяк болып, баска атка атылып минеди. Коькти яргандай этип ясынок яркырайды, ел де куьшее береди. Атлар уьркип, ян-якка кашпага шалысадылар. Камай сав туьн бойынша, ямгыр астында атларды айдай береди.

Елдинъ эпкини кулакка зувылдап шалынадылар. «Наьсип басшы, мен косшы» дегенлей, наьсипсиз мен. Басыма ямгыр етпей ятыр эди. Эх, бала заманымда, ямгыр сувы ман ногай шай астырмага калай суьетаган эдим. Атты ялав ман яклап-яклап, терлетип, ювас этип, коьп кере бойсындырганман. Байлар аьдемлерди аттай этип бойсындырмага суьедилер. Тек байлардынъ араам ислери аьдемлердинъ басыннан акылын таьвесип, шайталы айгырга усатады. Акылын таьвескен аьдемнен кудай оьзи безер.

Байлар кудай тувыл, сол саялы олар, тувган куьниньне оькинерлер. Байлардынъ оькинер куьнин мен ювыкландырарман. Казаклык йольна, оьз эркини мен аяк баспаганлыгы ман, коьнъили бузыклыгы ман, табиат аьллерининъ туьрленуьви мен, Камайдынъ юрегин шымтыйтаган ойлары байланыслы эди. Булытлар йьрылып кетип, таь атып, куьнинъ коьзи бир арканга коьтерилгенде, ол Аьлгисидинъ ясырылган энъгилине атларды айдап аькеледи...

Аьлгисидинъ тоьгерегинде кийбиревлер мегер уьшин мал казанмага, кайбиревлер байлардан оьшин алмага, кайбиревлер кул болып яшагысы келмеген яслар йьйналганлар. Туврасын айтсак, тек яслар тувыл, орта ясындагы аьдемлер де эм карт кисилер де бар эди. Казаклыкка шыкканларды, шабып келген атка атылып минип, туьбек атып, аркан таслап, балга кадап, терме бузып, терме курып, айдынъ ярыгы ман мал сойып, казан асып, ярады оьлен мен эмлеп, колдызларга карап, йол табып, кус ушувиннан, ел эсуьвиннен, ийт ятувиннан, сыйыр муьньиревиннен, боьри улувиннан, явын болаягын билип уьйретпеге туьспейди. Неге десе ногайлардынъ балалары бесиктен алып, коьшпели яшавга коьнип, оьмир суьрип келедилер.

Юмакай деген агай Камайдынъ аркасына, коькирегине, тамагына эшки май ягып, бурышы ман кара сорпа береди. Койды сойып, бослама этеди, олай дегеним, яньы сыдырылган койдынъ йылы терисин Камайдынъ белине орайды. Ол сав куьн бойынша аягын силкей уйклайды. Камай уянганда, Юмакай йылы суьт иширтип:

- Ювыгым, аьлинъ калай ды? – деп сорайды.
- Аллага шуькир, язылдым усайды, - деди Камай, эсик бетке карап керинип.
- Озинъ нешик, атай? Яшавынъ, ашавынъ аьруьвме?
- Ашавым яман тувыл. Яшавым юмак болмасын деген ниет пен, мага атам Юмакай деп ат атаган экен. Яслыгымда яшавдынъ маьнесин таппадым. Буьгуьнги яшавыма, коьз тиймесин, - деди ол, бети нурланып, басындагы топтайып колына алып.

Эки орайлы тап-такыр, будыр-будыр, эрши басы йылтырайды. Онынъ басын коьрген аьдем куьлкисин тыялмайды: - Мен базардан басымды сатып алмаганман. Аллам соьйтип яраткан, анам тапкан, билмеймен не уяты бар экен – деди, негин ысып, сонъ

Камайга карап - Сен коьк гуьрилдеген явынга туьсе калдынъ. Ол сазаганнынъ куйрык елининъ ушы да тувыл эди.

Сазаган кутырса:

- Сазаган, сазаган,

Куйрыгы ман ерди казаган.

Сазаган, сазаган,

Япан юртты аявсыз бузаган.

Сазаган, сазаган,

Ерди савга алдырма.

Юртты бузба, ерди казба,

Юртты сувда калктырма, - деп, айтпага керек дейдилер.

Каракайдан эситкен бир хабарымды айтайым. Таьнгир Аскар тавдынъ басына, Тоьпегоез давды, ушкынлы шынжыр ман байлаган дейдилер. Тоьпегоез дав кара терге батып шынжырдан босатылмайды. Онынъ касында ялав ятыр дейдилер, эгер Тоьпегоез тиси мен сол ялавды алса, шынжырга урса, шынжыр ийнедей йиньишке боляк дейдилер. Сол заман акыр заман ювыкланаяк дейдилер. Ийнедей йиньишке шынжыр майысып, шорт сынса, акыр заман боляк дейдилер.

Аскар тавдынъ басына торгай шырылдап етпес дейдилер. Тек карагус етер, Тоьпегоездинъ басына конар дейдилер. Эгер сол давды карт киси коьрсе ясарады, яс киси коьрсе картады. Тоьпегоезге тек бир кере карамага керек болады. Эгер давга эки кере караса, кара таска айланады дейдилер.

Коькиреги сырылдап, аяк-колы тырсылдап, Тоьпегоез оьзине раскан аьдемнен:

- Бийе кулынлайма,

Кыльш яркылдайма,

Кой козлайма,

Камыс сувсылдайма? - деп сорайды.

- Бийе кулынлайды,

Кыльш яркылдайды,

Кой козлайды,

Камыс сувсылдайды, - деп инсан яваплаганда, Тоьпегоез каарланады, онынъ авызыннан сазаган шыгады. Сазаган деген куйрыклы йылан, алатопандай ел эстирип, булытлардынъ арасында ойнайтаган деп айтадылар. Тоьпегоездинъ шынжырларыннынъ ушкынлары жынокка айланадылар дейдилер. Сол тувылма коьк гуьрилдегенде ногайлар:

Аскар тавдагы давдынъ,
Шынжыры жынъгырады.
Ахыры ийги болгай эди,
Таньгир оьзи онълагай эди, - деп айтадылар.

Сазаган Тоблеговздинъ авызыннан шыкканда, кара кой сойганлар, каны ман бетин ювганлар, терисин ерге тоьсегенлер. Кара койдынъ терисининъ уьстине йылгын уыйп, от якканлар, Таньгирге ялбырганлар, колларын суьт пен ювганлар. Сойтип, сазаганнынъ куьшин юмсайтканлар деп айтадылар - дейди кунтлы Юмакай. Камай да бир зат айтаяк болган эди.

Термеге Альгиси мен Явдир кирип келеди.

-Сиз келип не аруув болды-ав, Елаяктынъ коьзи иринлесипти экен. Мен оны карай коййым - деп, Юмакай, тоьгерекленген бетин сыйпап, термеден шыгады. Терме босагасынынъ алдында туьлки тери тоьселген. Ошактынъ касында кумган, кыблага бурылып салынган эди. Шыгарактан тандыр калакайына усаган ай, кесек юлдызлардынъ арасында коьринип туру эди. Тып-тынык кеше, ел де адырлардынъ ыгында, кавмаклар ман буьркенип каты уйклаган усайды.

-Бир юлдыз янып-соьнди, - деди Явдир, шыгарактан коьзин айырмай.

-Биревдинъ оьмири узилди-ав, - дейди Камай, шаркы язылганын билдирип.

-Шапшекединъ¹ орнына хабар курайык. Меним ойымша, аьдемлер тувган сайын, юлдызлар коьбее береди, - деди Явдир.

-Аьдем тувса коьк куьмбезинде юлдыз янады деп халкта айтылады. Мага коьре баьтир юрекли аьдем оьлсе, онынъ шыбын яны ушып аспанга кетеди - деп Камай, юлдызлардан коьзин айырмай соьзин бардырады. - Онынъ юреги юлдыз болып коькте янады эм ярыгы ман йигерли аьдемнинъ юрегине ялын косады. Неге десе Ногай шоьллигинде тав йок, явлардынъ йолын бувгандай. Ногай шоьллигинде дав йигитлер бар, явларга карсы тавдай болып туратаган. Муьскин атамнан мундай хабар эситкенмен. Оттан яратылган шыбын ян ер юзининъ тоьгерегинде арымай-талмай ушады экен. Сол шыбын ян, аьдем яратаяк болып, ерден топырак тилейди. Шыбын янынъ тилегин, ер эситкенде бирден сескенип кетеди. Сескенуьвиннен болса ярайды, ердинъ юзин кара тер басады. Бир увыс топырак тувыл, ер бир

¹ Шапшеке - авырулы аьдемнинъ сыйына озгарылатан юбанув кешлиги.

буьртигиннен айырылгысы келмейди. Шыбын янын тилегин ер кабыл этпейди. Шыбын ян тагы не этсин, баягы кепте ердинъ тоьгерегинде ушып турады. Узын соьздинъ кыскасы, шыбын ян уьшинши кере тилегенде, ер оьксип-сынъсып йылап, бир увыс топырак береди. Сол топырактан шыбын ян аьдем яратады экен.

-Мен бир увыс топыракка кемидим, мен энди не болмага керекпен - деп ер, шыбын яннан сораиды.

-Аьдемнинъ яны пустай болып, шыгып сувга кетер, аьдемнинъ мейити ерге коьмилер. Сойтип, сени толтырып турар, - дейди шыбын ян. Бир увыс топыракты толтырув уьшин, аьдемге аьжел берилген экен. Соннан бери ногайда «Яным шоькрактан, кевдем топырактан», - деп айтылып келеди.

Мен аьжелден коркпайман, кевдем коьрге кирер, яным коьлге кетер. Сан суьегим, иший этим ширип калып, бир увыс топыракка доьнеек. Мен алыс якка кете калсам, ырым этип, дайым да оьзим мен кийик муьйизди сувга толтырып, алып юремен. Казаклыкта не де болады, эгер бирев ян береек болса, Ногай шоьлдинъ сувы ман шыбын яны шыксын деп, авызына тамызаман - дейди Камай.

Камайдынъ аьр бир соьзин Явдир, тыныс алмай тынълайды. Куьншырак байдынъ кызын Явдир, яс заманларында ярататаган болган. Ярлы аьдем байдынъ кызына уйленип болама?

Явдир кызды куьнде бир сама коьрейим деп, Куьншырак байдынъ койларын багады. Ол туьнде байдынъ кызын коьре калса яде туьсинде кыз бан соьйлесе, сав куьн узагы куванып юретаган эди. Мынъ кыздынъ арасыннан Явдир, Куьншырак байдынъ ялгыз кызынынъ тавысын йорык айырып болаак эди.

Байдынъ кызы тартылатаган болган. Тек не пайда, Явдирдинъ той этип болгандай бир мадарлы ювыгы да йок эди. Куьншырак бай кызын конъысы байдынъ увылына уйленипди. Бир кере кыз ата юртына келгенде, Явдирди коьргенде, коьзи йылтырайды. Каранъа аксамда Явдир мен йолыгысаяк болып кыз шыгады экен, яны казылган куйыдынъ ишине туьсип оьледи.

Куьншырак байдынъ кызынынъ ахыр асы оьткен куьн, Явдир казаклыкка шыгып кетеди.

-Аьдемнинъ кевдесинде шыбын ян, - деп Явдир соьзин баслайды, - уьлерткидей узын дейдилер. Ажал еткен куьн шыбын ян ак туьтинге усап, коьзге коьринмей авыздан шыгады экен. Шыбын ян кевдеден шыгаяктан алдын коькиректи ягады, авызды куьрытады, эсти йойдырады, неге десенъ шыбын ян-оттан

яратылган. Тек болса да яннынъ оттай иссилегиннен озге, балдай табтлелиги де бар. Ян кайдай табтли болса да, мен казаклыкта оьлсем де, оькинмеймен. Оьлген куьним – бу яшавда ырызгымнынъ биткен куьни. Ялган дуныяда казаклыктан озге меним куьезим йок. Ак дуныяда ян суьйгеним бар. Ак дуныяда ян суьйгеним мен коьрисерме экенмен? Тань узак, мен де бир хабар айтайым, - деп ол, мойнынъ касып, соьзин бардырады. – Энь бас деп дуныяда кара баьпий болган деп атайлар айтадылар. Сол баьпий суьнгип, бурнын ерге урып канатып, сув туьбинен ылай шыгарган дейдилер. Сол ылай тасып, коьбейип кетип, ер юзине айланады. Баьпий бурнын бузып канатканнан себеп, сол куьннен бери баьпийдинъ бурны кызыл болган дейдилер. Таьнгир топырактан аьдем атасын яратады, аьдем атасынынъ каьыргасыннан аьдем анасын яратады. Олар кап-каранъа дуныяда яшайдылар. Аьдем атадан эм аьдем анадан балалар тувып, асыл болып аьел туьзедилер. Аьдем атадынъ эм аьдем анадынъ энъ ызгы балалары эгиз болады. Эгизлердинъ биреви – увыл, баскасы – кыз. Увылынынъ аты Манълайхан, кыздынъ аты Козьбийке. Аьдем ата балаларын йыйып: - Авьлетлерим, баьринъиз де юртлы болдынъиз. Эндигиси Манълайханга кызды алды бойдан алайык, Козьбийкеди арт яктан биревге куьевге берейик. Соьйтип этсек кан катыстырувымызды койдырармыз, - дейди.

Эгизлер бири-бирине авас болган экенлер. Манълайхан суьйимин тыйып, аьдем атасынынъ соьзин ерге туьсирмеек болады. Козьбийке азады, тозады, аьдем атасынынъ соьзине кулагын да салгысы келмейди. Ол кырк куьн яткан ериннен турмай ятады, кырк кере Манълайханды туьсинде коьрип шыгады. Бир кере Козьбийке Манълайханнынъ бетин оьбеди. Аьдем атасы уьстине келип калады экен:

-Меним соьзимди неге тутпадынъ?! – деп ол, кызынынъ аркасына камышы ман яллатады.

-Янаман, оьлемен, яшап болмайман, - дейди кызы.

-Оьл, ян – дейди, аьдем атасы кыршынып.

Аспаннан Таьнгирдинъ сеси шыгады: - Соькыр юрекли аьдем, балаларын анълап болмас. Ондай таза суьйимли ясларга, сизинъ аранъызда яшамага язык. Энди мен сизинъ яшавга катыспайман. Кайтип суьесиз, соьйтип яшанъыз – деп ол, Козьбийкеди Куьн коьзине, Манълайханды Айга айландырады.

Сол куьннен бери ер юзине куьн эм туьн энеди. Сол куьннен бери, Куьн-коьзи ерге биткен оьленди шилле айында аявсыз куьйдиреди. Суьювсиз аьдемнинъ коьнъили, куьрган оьлендей, деген сезимди, аьдемлердинъ юрегинде тувдырмага шалысады.

Сол куьннен бери, каранъа ерге туьскенде, Ай коьк куьмбезинде юзип турады. Суьйими эсине туьсе калса, Козьбийкединъ оьпкен ери, кыздынъ эринине усап, агарып коьринеди дейдилер...

-«Аш кадирин ток билмес» дегенлей, аьдем атасы Козьбийкединъ суьювин анъламады. Эгер аьдемлер бири-бирин анъламаса, бир тил таппаса, ер юзинде яшав тар болар. Аьр аьдем оьз анълавы ман яшайды. Мен яшавды булай анълайман, - деп Альгиси де соьзин баслайды.

-Карга куртланган, ийискеленген калган-пусканды шуькып, узак оьмир яшайды. Карагус арам заттан йийренеди. Арам эттинъ ийиси карагусты туьныштырады, басын айландырады. Сол себептен карагус катар бузып, кус алып, йылы канлы эт ашап, йырткыш кус деген яман атка калып, кыска оьмир суьреди. Мен каргага усап яшагым келмейди. Узак оьмир суьргеннен эсе, карагуска усап, кыска яшасам да, казаклыкта йигитше соьгысып, оьлгенимди артык коьремен. Кудайым, манълайыма соны язгандыр деп ойлайман. Ажалдан коркпайман, оьлсектен алдын, тек эс йоймасам экен, - деп Алла-таладан тилеймен. Баьлгиси-аьпенди деген меним коьытым бар эди. Ол сыншы, тарихшы, шешен тилли эди. Сол аьпендининъ яз ййлагында он атлы тереги бар болган. Тереклердинъ салкынында ол кийгиз тоьсеп, олтырып тептерлерин актаратаган эди. Баьлгиси авыл-авылга барып, аьптиеклер таралтатаган эди.

Бир кере авылга ят аьдемлер анъсыздан куйылып келип, Баьлгиси-аьпендининъ термелерине от салып кетедилер. Онынъ китап термеси янады да, соьнеди. Баьлгиси-аьпенди коралардагы коьп санлы койлары янып-соьнгенине кайгырмады. Китаптардинъ янып-соьнгенине каты кайгырды. Карлы буздай кайгырувдан эссиз калатаган авырувы шыгады. Картлыкта эсти йюков деген кыйын зат экен. Аьпенди ас ишкенин де мутатаган болды, не соьйлегенин де билмейтаган эди. Соьнда мен ойладым, мен тентекпен, басымда толы акыл да йок. Баьлгисидей акыллы аьдемди авырув эсиннен састырды. Мендей тентекти авырув акылыннан састырса не болар? Дуныяга от салмага да болаякпантагы, деп оьз-оьзимнен коркып,

авырып эсимди йойып оьлгишэй, казаклыкка шыгып ногайыма пайда этип оьлейим. Куьлле тийсин, тек шыбын яным шыгаыкта, эсим дурыс болса, оьлсем де оькинмеймен...

-Айтувынь тувра, эс йойып оьлуьв, кыйын оьлуьв, - деп Камай, уьллесин шыгарып, шонтайдан шымтым таьмскеди алып, бармаклары ман увлай берди де, сонь уьллесин толтырды, камызды, уьллединь басын бармагы ман баса берип, сорып баслады, таьмкединь ийсин шыгарып, туьтинин боратты. Сорып болып, уьллесининь шыбыгыннан ыслап, тоьнтьерип уьллесиннен аясына куьлин куйып, авызына таслаг.

- Оьлен-шоьпте аьлемет ийсин бар, торгай басын айландыратаган, ян-януварга яраган даьми бар. Шешекейдинь ыспайлыгы бар, аьдемди сукландыратаган, япырагында суьти бар, балшыбынды кондыратаган. Оьсимликлердинь буьлжилдеген яны йок, яны болмаса, камыры йок. Болжалы етсе, оьлен-шоьп саргады, шешекей солыйды, терек курыйды, темир ширииди. Куьн батады, туьн келеди. Яны куьннинь таньы кызарып атады. Ажалы етсе, аьдем оьледи, куьни етсе, бала тувады. Дуния тентек деньгершик, аьне ялан яшав, соьйтип айланады. Мал оьледи, майдан калады. Оьлгенлер йолды, майданды алып кетпейдилер. Сол йол ман биз де барамыз, бизден соньгылар да юрееклер. Маньлайына Алла-тала язганларын коьрееклер. Туздамы кутылганша оьмир суьрееклер, тек ажал кайдан келеегин кудай оьзи билер, биз оьлген сонь, ногай шоьллиги берекетли бир увьыс топыракка коьбейсин, - деп ол домбырады алып, ойлана берип, бармаклары ман перне басып:

Шал-кийиз айтар экен де,
Япырагы ясыл ала байтерек
Яйкалмагы елдендир,
Ясармагы коьлдендир,
Япырагы туьсе калса,
Береннинь белдендир,
Тоьрелердинь кешинмеси элдендир.
Кулан мыннан кийиктинь
Юрер ери майдандыр,
Ювырмагы аркасында майдандыр
Аласадынь ишер сувы сайдандыр,
Аргымактынь ат болары тайдандыр.
Кундызлы кырпув боьрк кийип,

Ягасы ока тон кийип,
Байлардынь мактанмагы малдандыр.
Аьлимлердинь акыл таптак ойдандыр,
Йигитлердинь ыспайы болмак бойдандыр.
Ялань кылыш байланып,
Атадынь улы эр йигиттинь,
Арка авьлдынь бойында,
Яв кайтармак сойдандыр.
Ойнайык дослар, куьлейик,

Аьжелимиз, Алла билер кайдандыр, - деп, энълеп толгайды.

-Эй-ии-и - дейди Аьлгиси мен Явдир, коьзлерин юьмьп, шайкала берип. Олардынь косылып созганы, кулакка тыныктыкта аьруьв шалынады...

Караногай приставствосы Ставрополь губерниясына киретаган эди. Караногай халкты найман, терик, мынь, кыпшак деген доьрт куьптен туьзилген болган.

Не уьшин Караногай деп айтылган экен? Тарихке караганда, ногайлардынь Бешик-бас Ханболат деген мырзасы оьледи. «Каза келди арувахтан, хайыр кетти ногайдан» дегенлей, байлар такты алаяк болып, бири-бириси мен таласып баслайдылар. Байлардынь таласулары, доьрт куьп аьдемлердинь зересин шыгарады. Сонда доьрт куьптинь ваькиллери: «Бизди оьз эркинлигимизде койынъыз» - деп, ети уьш коьл ордасыннан шыгып, Эдигединь эски юртына кетип каладылар. Сога коьре де, шоьл ногайлары мырзаларсыз оьмир суьргени уьшин «Караногайлар» деп аталганлар. Кара деген соьз коьп, мырзасыз, язылмаган шоьл аьдетлери мен яшайтаган ногайлар деген маьнеди аьнлатады.

Ногай шоьллик Терик эм Куьми йылгалардынь арасында кень коьсилген, солай ок онынь бир шети Уьйкенсув тенъизиннен басланып Астарханнынь кызыл кумларына дейим созылады. Кень коьсилген шоьлде коьшпели кумлар, сынтаслы тоьбелер, терен энъгиллер, арба йоллар, тар сокпаклар, сайы коьллер, салкын куйылар йолыгадылар. Сосы шоьлликте яз айларында ногайлар коньп-коьшип юргенлер, кыс айларында Уьйкенсув тенъиз ягасында кыслаганлар. Яй эм куьз айларында Кос-Тоьбе, Сары-Камыс, Ак-Терек, Бессув, Тузлы, Ашшы коьл Балыкы, Сарайлы, Карнаклы эм сондай баска коьллер сувга толададылар. Яз айдынь шыркыраган иссилигинде, коьллердинь сувы пусларга айланып кетедилер, коьллердинь туьбинде калынлыгы бес эли туз калады,

сол туз бан ногайлар пайдаланганлар. Сув танькылыгына шыдайтаган оьсимликлер яз айларында туьсин йойып, шаньга басылып ятадылар, сол мезгилде шоьл сары боьзге оралган деп ойляксынь.

Куьз айлардынь ямгырларынан сонь, оьсимликлер аьлемет туьсине кайтып, авады юмарт ийисине толгырадылар. Шилле айларында куслар, торгайлар салкын уяларында, боьрилер, туьлжилер, карсаклар терен инлеринде ясырылып, караньада шыгадылар.

Сайгаклар яз айларында бесев-алтав болып юредилер, кыста олар йыйылып бир уьйир болып, буькир бурынларын йогарга коьтерип, муьйизлерин ойнатып, туяклары ман ювсанды, куврайды, кыякты таптап, дуьбирдеп шабадылар. Караногай халкы яшайтаган Ногай шоьллигине аьвелгиде, Сакай кеньлик, Эдигединь эски юрты, Нурадин топырак, Тоьмен эли, Окас яйлак, Каьзий шет, Орак бой, Найман ер, Кыпшак кум – деп ата-бабаларымыздынь авызында айтылатаган болган. Сога коьре, шоьллик пен байланыслы болган туьрли-туьрли хабарлар ногайлардынь арасында сакланганлар. Сондай хабарлардынь бириси булай басланады. Ата-бабаларымыз конып-коьшип юретаган болганлар. Бир кере олар Уьйкенсув деген теньиздинь ягасына келедилер. Ата-бабаларымыз карувсыз болып, оьлим аьлге еткен аьдемлерге карсы боладылар. Олардынь басшысы:

-Бу топырактан эрек кетиньиз, бу топырактан кетпесеньиз хайыр коьрмесиз. Мунда маразлы Тепегоьз деген бир дав яшайды. Онынь маразына дем аьдем каны эм Маразлы дав аьдемнинь канын ишкен сайын ясара береди, денине куват косыла береди, маразы тая береди. Теньиздинь сувы давдынь явы. Теньиздинь сувын дав ише калса, карувынынь куьши таяды. Теньиздинь сувын Тепегоьз давга иширтпеге, онынь эбин табалмадык. Давдынь иши отлай янады, авызыннан пус шыгады. Туьединь табанындай маньлайында, коьгершининь юмырткасындай бир коьзи бар. Авызында оьткир тебендей бир тиси бар. Таьнгир Тепегоьз давдынь шыбын янын, тисининь туьбине кондырган усайды. Биз давды алдаспан ман шабаалмадык, уьш яклы ебе мен терисин тесе алмадык, сапалдаспан да оьлтире алмадык. Биздей болып оьлим аьлге етпек болсаньыз, артыньызга кайтыньыз, - дейди.

-Садактан ок алып

Давга айтпай кайтпаймыз,

Кыннан кылыш алып,

Кан актырмай кайтпаймыз, - депти ата-бабаларымыз.

Уьйкенсув ягасында термелерин курадылар. Казан салып, камыс ягып, саар таньына дейим ял аладылар. Кырк йигит аьдирлерин тартып, йолга шыгадылар. Давдынь уьлерткиси сызашыктай кень эди. Сол уьлертки мен, олар юре-юре кара булыгтай давга йолыгадылар. Тепегоьз дав аьдемлердинь тер ийисин сезип, коьзин уйкалап, аяк уьстинде эре турады. Ата-бабаларымыз ювыклаганда завькланып куьледи. Куьлкиси коьктинь гуьридевиндей эди. Кырк йигит эки туьркимге боьлинедилер. Бир туьркими ок атып, давдынь коьзин шыгарадылар, экинши туьркими ок атып, давдынь тисин ушыртып туьсиредилер.

Тепегоьз дав эсин йойып бараятыргандай болып, аягын ондамунда басып, даяналмай кышкыра берип, теньизге «ларп» деп йыгылады да, увьртлап тузлы сувды ишип баслайды. Аьлемети сол, теньиз курьйды, ер теп-тегис болып калады. Теньиз сувыннан давдынь ас казаны ярылады, шек-карыны, оьпке-бавыры, оньгеши мен буьени ян-якка ушып шашырап кетеди.

-Картларды корлап, кан кустырып, бала-шагады етим этип, аьдемлерди телмиртип, бу авлакка биз келмедик. Бу авлакка яв аягын энди баспасын, эгер баса калса, сыртка карап сойып, шыбын янын шыгарармыз. Бу авлакка энди куслардынь каны тоьгилмесин, уясы бузылмасын. Шоьл элдинь даны куьннен-куьнге межесиз бола берсин-деп, ата-бабаларымыз шоьлде яшап калганлар...

Мине сосы шоьлликтинь тоьсинде яшайтаган караногай халктынь доьрт те куьби оьзининь басшыларын сайлайтаган эдилер. Сол басшылар приставтынь колы астында куьллыктарын юриткенлер. Солай ок, доьрт те куьпке бир кады айырылатаган эди. Кады тоьршилигин шариат пан юриткен. Кайбир сорауларды шешкенде, куьнали аьдемди дембиге йольктырякта, ол, тоьбе басында тоьгерекке олтырып, агайлар ман маслагатласатаган эди. Олай дегеним, кады шариатка таянмай, агайлар ман маслагатласып, ногайлардынь язылмаган бет аьдетлерининь йосыкларына таянатаган эди. «Туылса бет аьдет, оьрленер оькимет» - дейди ногайда.

Баьтир-кады Байманбет улы куьшли, йигерли, бийик акыллы, кара дебейли аьдем эди. Ол орта бойлы, этли, туьз турыслы, кень маньлайлы, нур бетли эди. Хабар курганда, Баьтир-кады,

авызыннан созын созып шыгаратаган эди. Ол сабыр тавысы ман, маънели созылери мен аьдемлердинь юрегинде шексинуьв сезимлерин тувдыртпайтаган эди. Баьтир-кады коьзининь карашыгын онда-мунда ювыртып, кыйын аьлден шыкпага амал табувына, сеним ярыгын эндиретаган эди. Ол акшал туьсли атлар асырайтаган болган. Ол атларды ак суьеклердинь тукумынынь атлары деп атайлар айтатаган эдилер. Йылдынь кайсы шагы болса да ол, басыннан ушына дейим, ногайлар айтканлай, ак туьсли кийим кийип юретаган эди. Айтпага, Баьтир кады ак коьйлек, ак ыстан, ак шепкен, ак ямышы, ак боьрк, ак уйык киетаган эди. Авылдынь арасында юргенде, ол кисесиннен увак акша шыгарып балаларга беретаган эди, солай ок, секер, курт, калаш пайлайтаган эди.

Эл арасында Боьри перистели Баьтир-кады деп те айтылатаган эди. Ол зат себепсиз тувыл эди. Албаслы дуньяга энген баладынь юрегин алып кашып ашаса, албаслыда бала тувады дейди ногайда. Олай дегеним, Баьтир анасыннан дунья юзине энгенде, албаслы келип баладынь юрегин алып кашады. Баладынь анасы, эсин йойып, албаслыдынь артыннан оькпесин каралай ягып ювырады. Сол аьсерде боьри келип калады. Боьри коьктен туьстиме яде ерден шыктыма, бирев де билмейди. Сол боьри албаслыдынь ызыннан кувып егеди. Боьри албаслыдынь шашларыннан сыгып ыслап, баладынь юрегин тартып алады.

-Алтын кусак, алтын тоьстуьйме, алтын белбав берейим, тек мага баладынь юрегин бертагы, - деп албаслы тилейди кеньирдексиз бурын ясыра берип. Боьри ашувланып улыйды, албаслы тартылады да, шетке таяды. Албаслыдынь басыннан бир шашы да туьспеген деп те айтадылар. Эгер Албаслыды мамык пан яде йылгын ман сокса, албаслы баладай болып йылайды дейдилер. Албаслы боьридинь улувыннан коркып: -

Урлык урлыгына,

Тамыр тамырына.

Тамыр тайпасына,

Тамыр алыскан аркасына,

Янаспан деймен касына, - деп айтып кашады. Соннан бери ога Боьри перистели Баьтир деп айтадылар. Бу зат ушын болган деп, бирев де катырып айтып болмайды.

«Коьп соьздинь тазасы» Баьтир-кады эл казнасынынь акшасын сакатларга, етимлерге, такыялы кызларга уьлестиретаган

эди. Мине сосы шоьлликте Камай юрмеген сокпак яде ол кезбеген адыр-будыр, сув иштеген куйы, аягын малмаган коьл, арбасын айдамаган сокыр йол табылмас деп айтпага болады, неге десень ол Альгиси мен бирге калмыклардан мал тартып алып, мышыгызларга, мышыгызлардан туьркменлерге, туьркменлерден терек казакларына, терек казаклардан калмыкларга айдайтаган эди. Олар малдан туьскен акша ман эл казнасын байытпага шалысканлар. Казаклыкка шыкканлар караньа аксамда авыр мал урлаганда, булай этетаган эдилер. Туье болсын яде сыйыр болсын, яде ат болсын, корадан шыгараяк болсалар, уйыктынь оькшесин алдыга берип, басын оькшесине берип шыгаратаган болганлар. Ийтлерди авьликтиреек болсалар, сызык таслаганлар яде оьлекшин ийтти йибергенлер. Урлаган малды соймага языгы ийисе яде урлыкка сакляк болсалар, мысалы, аттынь эки арт аягына койдынь карынын йылы кебинде орайды, яде аш шекти йылы кебинде белине байлайдылар, яде йылы сув куйганлар. Аттынь туьги оьзи-оьзиннен туьседди, сол ерине ак туьк битеди, ат баска туьсли болып калады. Урлап аькелген сыйырдынь муьйизин туьрлендиреек болсалар, муьйиздинь тоьгерегиннен алып, кызган темирди айландырып, туьбиннен юмсайтадылар. Туьбиннен юмсайган муьйизди аста-аста кепте, керек якка карап бурадылар. Урланган малдынь исси, муьйизине коьзин салып, оьзининь малын танып болмастай этедилер. Барымтадан ата юртына келетярганда, атлардынь мойнына, белине ак шалмаларды, олай дегеним, ак кумашлар байлайтаган эдилер. Кувгын келе калса, анышы, йолавышы, бактажы коьрген болса: «Атлар коьрмединьизбе?» - деп олардан сорай калсалар:

-Йолак-йолак атлар коьрдик, - дейтаган эдилер. Кувгыншылар етпеге тура калса, кайбир ногайлар тыныс алув уьшин, авызына камыс салып, кумга коьмиледилер. Кувгыншылар касыннан оьткенде, артларыннан туьбеклер мен атып, оларды саьспеклендирип басларын аран акаштырганлар. Барымтага барактан алдын койды сойып, сыдырып, доьрт эли узундыгы бир суьемдей, юп-юка йолактай этип кесип, аттынь иерининь астына саладылар. Йолда от ягып, казан салып, ас аспага кол тиймей калганда, ял алмага токтаганда, атлардынь беллерин сувьтканда, иерининь астыннан бастырмады аладылар. Йолак эт ысылувыннан, бастырылувыннан сувы шыгып, юмсак болады. Кымызга каткан пыслакты туврап ишедилер, бастырмасын ашайдылар. Сув йок

ерде, кой сойса, койдынъ канына ас асканлар, оьтпектинъ орнына даьмли оьлен-шоьптен пайдаланганлар. Басындагы шашларын бияласыз, колына делдекти алып юрите берип, бир ерин де кеспей, тап-такыр этип аладылар. Басларын тап-таза этип йылтыратып коядылар. Шашты соьйтип алууга бала заманнан уьйренедилер.

Боьрксиз ногайга термеден шыкпага да ярамайтаган болган. Ол шынты шоьл аьдети эди.

Казаклыкта юрген аьр бир кисидинъ камыслардынъ яде адырлардынъ арасында яралы болганда ясырынатаган бир неше кослары, боьри яде туьлки инлери болатанган эдилер. Сол ясырынатаган ерге олар тузлаган кесек майлар, какланган этлер, йоьрме, пыслак, кумаршык, явез, майшырак, торсаклы кымыз, коьн шелекли сув салып койганлар.

Кайбиревлер бир атка минип, баска атты касында иертип юргенлер, аьр бир ногай казактынъ артпагында сызыкланган кой куйрыгынынъ майы болатанган эди. Куврай, тезек йок ерде, сызыкланган кой майын шырылдатып ягып, ас асканлар. Эгер барымтага бараятырганда бир ат йыгылып, яны шыкпага турса, аттынъ мойныннан тартып сойып, канын савытка актырып, уьстине ун севип кайнатып ишкенлер.

Тонларынынъ юнлери кырында, боьрклериндики де солай эдилер. Аяз бола калса, тонларын айландырып, боьриклерининъ юнлерин ишине берип киетаган эдилер. Алыстан ногайларды коьрген аьдемлер, ак аювлар аттынъ уьстине минген деп ойлайтаган болганлар, аттынъ уьстинде ногайлар тыйынга усап ойнайтаган болганлар. Шоьлдинъ атлары калын яллы, узун куйрыклы, ава аьллерине шыдамлы, шабууга енъил, канатлыдай эдилер. Йолда йылга яде куйы, яде коьл коьре калсалар, кеш мезгилинде сувга туз косып яде ишибой араластырып киринетаган болганлар. Аьлгиси барымтага янъы ай тувып, толып баслаган шагында баратаган эди. Камай домбырады колына алып саз шалмай, атын иерлемейтаган эди. Сога коьре язатаганым, ногайлар барымтага баламай ман шыкпайтаган эдилер, неге десе олар табын-табын аргымакларды, уьйир-уьйир туварларды, атар-атар койларды ят эллерден шоьлге аькелетаган болганлар. Караногай приставынынъ кулыгын юритуьвши В.А. Филатов таныс казак байларына, койларын шоьлликте бактырмага, пишен шалдырмага ьхтыяр берип, олардан акша алатаган болган. Солай ок, Филатов бир йылдынъ ишинде эки кере оьзининъ де, хатыныннынъ да тувган

куьнин белгилейтаган эди. Ерли байлар, «Берген бийге яраган, бермеген кимге яраган» - деп, баалы савгалар элтейтаган болганлар.

Штабс-капитан Филатов 1807-нши йылдынъ кырк кийик айынынъ 15-нши куьнинде, 52 аьдемди эм 26 арбады тузлы коьлге, бир басшысынынъ буйрыгы бойынша туз аьзирлемеге йибередиди. Ама йолда сол аьдемлер Баьтир-кадыга карсы боладылар.

- Туз аьзирлев куллык, ден савлыкка бек зарарлы, Пристав бас деп куллык этпеге ийги аьллер туьзсин, сонъ ислемеге сизди йибермеге болады - деп ол, бараятырган ногайларды кери ызына кайтарады. Баьтир-кадыга Филатовтынъ ашувы шыкса да, ашувын билдирмейди. Ол Баьтир-кадыды Оьрсийге соьйлемеге шакырады. Оьрсий дегеним, оьре уьй деген маьнеди, уьйдинъ тамы камыстан оьрилип этилген, тоьбеси телетин мен ябылган, уьйдинъ уьзиги юка тактадан эди. Терекли-Мектеб авылына эл арасында кыскаша «оьруьй», «оьрсий» деп айтылатаган болган. Авылдынъ аты кыскартылып, туьрлендирип айтылувы да ногайлардынъ эски ырымы ман байланыслы эди. Баьтир-кады оьзи мен Аджигельдиди, Камайды алады. Кырка ювык атлы ногайлар ман ол келеди де, Терекли-Мектебинъ тоьгерегин корсалап: «Пристав оьзи бизге келсин», - деп эки элшисин йибередиди.

Филатов амалсыз болып, атына минип, апыстан артык ян саклавларын иертип, ногайлардынъ алдына шыгып: - Тузлы коьлге аьдемлерди ислемеге йиберсенъиз ийги болар эди, - деп тилейди.

-Сизге ийги болар, ислегенлерге зарары тиер. Зарарлы ис пен хайырсыз аьллер мен аьдемлерди йоьнькитпеге амалым йок, - деп Баьтир-кады айтып, приставтынъ тилегин кабыл этпейди. Филатов ян ашувын тавып, Кизляр каладагы аьскершилердинъ басшысы Ушаковка барып: - Эгер сизден ярдам болмаса, караногайлар арасында рахатлыкты эм бойсынуды туттырув кыйын боляк, солай ок олардынъ алдына салынган борышлар толмай калмага болады, неге десе баьри ногайлар да Баьтир-кадыдынъ соьзлерин йоьпплеп, бойсынмаска боляклар, - дейди, терен куьрсинип.

Генерал ойлана берип, онынъ соьзин боьлмей, уьндемей тынълап: «Бир шапшакка суьт куйылган экен. Сол шапшактынъ ишине эки бака туьседиди. Бир бака коркканлыгыннан юреги ярылып оьледиди. Экинши бака, тегинлик пен янын бергиси келмейди. Сол саялы бака шапшактан шыгаяк болып, йогарга карап атылып турады. Бака арып-талып ятады. Бака оьлмейди, неге десе онынъ токтавсы атылып турувыннан, суьт сары майга айланган экен, - деп

Маркаров, хабарын уьзбеек болып, Филатовтынъ коьзине тувра карап - Мени аьруьв тынълап, тереннен аньласанъ, парахат яшарсынъ, навасыз уйкларсынъ. Айтувымнынъ маьнеси, шоьл халкы тегинлик пен шыбын янын бермейди. Олар аттынъ уьстинде тувьп, аттынъ иерининъ касында согысып оьледилер. Коьшпели халклардынъ арасында, ногай халкы акыр халк. Олар оьмир бойынша согысып, коьшип юрген халк. Ногайлар я атлы болсын, я яьв болсын, я яраланып ятса да, савьт алатыннан оьлгишей айьрылмаслар. Боьрилей тислерин кыршылдатып, алдыга ымтылып турарлар. Адырлы кумлардынъ арасында оьскен ногай халктынъ денинде, сондай аьлемет куьши бар. Сол зат бизди суьйиндиреди эм сескендиреди. Ногайлар досларына суьттен таза, душпанларына увдай ашшы болатан халк. Баьтир-кады бака тувьл, эзип алып таслагандай. Ол боьри каны араласкан аьдем. Олардынъ яшавларына катыспайык, халкты ашувландырмайык. Ашувландырсак, уьйкен коьгалыслар басланар, кан тоьгис болар. Кобан ногайлар да ярдамга келерлер, - деп генерал Ушаков уьйдинъ ишинде кес-кеслеп юрип, кайгылы юзи мен тербей берди.

-Буьгуьнги куьнде, ногай байларынынъ коьбиси, балаларынынъ келеек яшавын ойламайдылар. «Алладынъ манълайына язган язувы бар, соны коьрерлер», - дейдилер. «Эки яшав аьдемге берилмес, бир яшав берилер», - деп Окастынъ кылышында язылган дейдилер. Сол саялы олар ажжалдан коркпай оьмир суьредилер. Ногайлардынъ «Кисидинъ колы ман от коьсе» деген аьруьв такпагы бар. Сол саялы, ногайлардынъ оьзлерине, Баьтир-кады бизди ынжытады деп, кабардинлердинъ, туьркменлердинъ, ногайлардынъ бас пристаьвы К.С. Марковка шагув хат яздырмага тийисли боламыз. Мине сол заманда, Баьтир-кадыды, Аьлгисиди, Камайды эм сондай коьплеген баскаларды йок этермиз. Оларды йок этсек, карнымыз ток болар, калгайымыз толы болар, ногай халкы тиревсиз болар, тиревсиз халк тавыссыз болар. Аньлайсынъ ма яде аньламайсынъ ма? Ашув ман этилген ис ашшы болар, аьйлежилик керек, мен де аьпелекти, аьпелекти ойлайман, - деп генерал караногай пристаьвынынъ кулыгын юритуьвши, штабс-капитан Филатовтынъ тилегин кабыл этпсйди. Мишивир пристаьв Филатов генералдынъ соьзлерин ушатпай, Терекли-Мектеб авылына мунълы болып келеди де, кабардинлердинъ, туркменлердинъ, ногайлардынъ эм баска магомстанлы халклардынъ бас пристаьвы К. Марковка шагув каьгьт йибереди. Сол

каьгьтта ол Баьтир-кадыды яваплыкка тартувды эм Оренбургтынъ муфтийине буйрык берип, Баьтир-кадыдынъ кадылыгын шайьтлайтаган каьгьтты алмак уьшин токтас шыгардырмага керек деп язады...

Шоьл аьдемлери не туьрли соравлар ман да, аьжети туьсип Баьтир-кадыга баратаган эдилер. Бир йолай Баубек-агай келеди. Ол амалсыз болып, уяла берип кадыдынъ термесине келеди. Баьтир-кадыга келеектен алдын, ол тоьбединъ басына бир неше ювыкларын йьйып, мойнына курт туьскен койды сыртка каратып сойып, ырым бойынша минли кой соймага керек болады, койдынъ этин исси кумга коьмит. - Кумда куьйип калган эттей, кедем арам болсын, - дейди ол.

-Арам болсын, арам болсын! - дейди Баубектинъ ювыклары. Койдынъ этин ийтлерге де, каргаларга да бермейдилер, коьмилген кебинде калдырып кетедилер. Баубектинъ увьлы Караян калмыклардан мал айдап алып келмеге барады экен. Ол калмык байдынъ кызын яратып, янул болып калган, янул дегеним, терме куьеви болып калады. Караяннынъ тенълери ата юртларына кайтып келип, сол хабарды аькелипти экенлер. Ол калмыкларды иертип, сокыр йоллар ман юрип, Караногайлардынъ малларын да урлап аькетипти. Баубек-агай картлыктан тувьл, ялгыз увьлынынъ куьйиклигинен, ас-сув ишпей карувсыз калады.

-Увьлым мага увьл болмай, ув болды. Мендей ата йоктыр, сынъар аьвлетине Алладан ажжал тилеген. Басын дорбага салып аькелдирмесенъ, меним шыбын яным парахат болмас. Сондай увьл тувмаган болса экен. Мен калмыклардан бала алып, бизим динге доьндирип асыраган болсам, соравсыз еннетке туьсеек эдим, - деди агай Баьтир-кадыга.

-Кудайдынъ язганына разы бол. Кудай бетерин коьрсетпегей эди. Басынъды авьртпа, янынъды кыйнама. Бир зат ойлап карарман, - деди Баьтир-кады.

Ол коьп ойланмай Камайды, Дели-аязды, Узын айларды, Казан-басты, туьеши Аьжеьви, куьмисши Адыравды шакырып алып буйрык берип, калмыкларга йолландырады. Олар атларын туварып, Бес-Теректинъ касында ял аладылар. Бес-Теректен бир аз эректе бир бай калмыктынъ куйысы бар эди. Сол куйыдан сув аькелип, казанга эт салып асадылар. Бир талай заман кетти усаьды, куйыдынъ касында калмыклардынъ ызын-шувы эситиледи. Куйыдынъ тоьгерегинде калмыклардынъ балалары ювьрып юри

эдилер. Куйыга байдынъ бугасы туьсипти экен. Бугады шыгаралмай, олар акырып туры эдилер.

Дели-аяз калмыкларга янасып: - Кулакты яргандай этип кышкырманьыз, сабыр болынъыз, - деди. Сонъ ол калмыкларга бугадынъ белиннен аркан ман байлатып, арканды тартып бугады шыгарады.

-Боьке, боьке ногай савбол! - дейди, суьйинип ярлы калмыклар. Дели-аяздынъ шынты аты Аьжимолла эди. Делилик юриткен уьшин, халк ога сондай ат атаган экен.

Оьрсийде аьр юма сайын улы юма куьн базар болатан эди. Бир кере коьшпели цыганлар келип, ногай базарда аювлар ман ойынлар коьрсетеди экенлер. Сонда бир эсирик цыган, аювды шынжырдан босатады. Базарда онда-мунда юрип, оькирип турган аювды ким болса да аркан таслап йькпага да яде туьбек атып оьлтirmeге де яде кылыш пан шаппага да болак эди. Делиаяз аювга карсы болады. Ол аюв ман айкасып, белин сыгып сындырады. Кыйрайган аювды эсирик цыган коьргенде, бирден айыгады. Цыган оьзин ше бир затлар айта берип, аювдынъ тоьгерегинде айланып турады...

Экинши куьн олар Бес-Теректен кетип, калмык базарына барадылар.

Калмык базары уьйкен эди. Онда терик казаклар бийдай, тары, аьжибийдай, даьмли ясылшалар, кумыклар кумган, деспи, яез, каьлемпир, серник, даьмеки, калше, эрмелилер юзим шагыр, тарылы аракы, тузлы балыклар сатлыкка шыгарыптылар. Ногай эркеклер сыйырлар, койлар, эки оьркешли туьелер, юйрик атлар, ногай хатынлар кийгизлер, юн шораплар, боьри боьрклер, тошак, кымыз, пыслак, держи Байназар сактыян баьпиш, уйык, темирши Нурлыбай-иер, зюьнги, агаш уста Боранбай касык, тостакай, бесик, термединъ, арбадынъ алатларын авыстырганга авыстырып, сатканга сатып туры эдилер. Бир ногай хатын бурнынынъ сол ягына тага салынган, яланъ бас, яланъ аяк балады иертип келе эди. Баладынъ мойнында боьридинъ териси мен капланган дува илинген эди. Сол хатын кальянга сув куйып турган. Компазга янасып, бир затлар айтып кетип калды.

Компаздынъ навасызланып алгасавы себепсиз тувыл эди. Онынъ аданасы бир орыс кисидинъ кеньгирдегине пышак тирепти экен. Компаз оьзи мен Якуп Соловьев деген тилмашты аькеледи. Бир миллетли аьдемлер бир-бирининъ тилин таппаса уят экен.

Баска миллетлидинъ тилин билмесень, боьтен де уят аьлге туьсе экенсинъ.

«Басын айтпасанъ ызы келмес», - дегенлей басыннан баслайым. Компаздынъ аданасы кой этин сатлыкка шыгарыпты экен. Бир орыс киси келип: - Калай семиз эт, койды аьруув беслегенсиз, - дейди орысшалагып. «Ногайша айтсам ол мени анъламак. Орысша мен бир соьз де билмеймен. Бу орыс киси не зат айта экен», - дейди ногай эр оьз-оьзине.

Орыс киси койдынъ онъ санындагы майына бармагы ман туьртеди. Ногай эр санын кесип алып, безбен мен шегип, орыс кисиге безбендеги белгиди коьрсетеди.

-Бир сан мага коьп болар, акша да етпесе ярайды. Соннынъ яртысын шегип берсень, мага булай етер, - деп, орыс мойнынъ йогары коьтерип, тамагына тийдирип, сызыкшылап киселерине кагады.

«Акшам да йок, тегин бермесень тамагыннан соярман», - деп айта усайды, - дейди ногай эр ишиннен. Басына келген сосы ойдан ол бирден туьрленип, орыс кисидинъ кеньгирдегине пышагын тиреп: - Соярман! - деп кышкырады.

Ызын-шув болган сонъ, аьдемлер йьйылганлар.

Якуп Соловьев, экевин де тынълап, куьле берип: - Орыс киси сага айткан: «бир сан эт мага тамагыма дейим етеек деп, сен болсанъ баскалай анълагансынъ», - деп ногай эрге туьсиндирип, аранъызда ашув йок, анълавсызлык болып кетти, туьв наьлет, шайтан кирген ара-аранъызга, - деп бири-бирининъ колларын алдырып, соьзин булай бардыртады. - Мени атам Петр ногайлар ман байлардынъ койларын багып юрген. Атамнынъ ис дослары бизим уьйге келгенде, кой этин, кымыз, катлама, курт, толтырма аькелетеган эдилер. Биринши кере мен бала заманларымда ногайларды бизим уьйде коьргенде корктым. Ясырмайман, ушын айтаман. Сол ногай койшылар юни тоьмен каратылган, койдынъ терисин кырына шыгарылган шалбыр кийип, колларына кулакты тындыратаган ялавды алып туры эдилер.

Яткан ери ярык болсын, муьскин атамнынъ айтканы бар эди. «Ногай колына алса ялав, билмес аяв», - деп. Бир кере атамнынъ ис йолдаслары мага савкатка эки боьжек аькелдилер. Сол куьннен бери мен ногайлардан коркпайтаган болдым. Ногайша боьжек деген соьзди уьйрендим. Сонынъда меним атам да юни тоьмен каратылган, койдынъ терисиннен тигилген шалбыр кийип юретаган

болды. Меним атам дуныядан тайган сонъ, мен койда казаншы болып иследим. Солай ок, ийтлерге арба ман сув тасыйтаган эдим, арбага курык салынган эди. Курыктынъ басына кылганнынъ байламы байланган эди. Сол курык меним суыйкли ойыншыгым эди. Каранъа туьнлерде Касым-агай мага, Сарайшыктынъ, Яйыктынъ, Шобан-Мырзадынъ, Иштеректинъ, Ямгыршыдынъ акында айтатаган эди. «Ногайдынъ кырк баътири» деген дестанда кан юрисин куьшлендирип, домбыра ман йырлайтаган эди. Солай ок, анъшы ийтлерге емтик бермеге, яралардан куртларды калай алмага эм дарман калай сеппеге керек акында айтатаган эди.

Мен эсли болган сайың, Касым-агайды эсиме аламан. Ол язып-сызып болмаса да, акыллы, бавырмалы, йигерли аьдем эди. Касым-агай бийт болмасын деп коьйлегининъ ийинлерине, колтык якларына кара май ягатаган эди. Соьйтип, мен де этетаган эдим. Ногайлар ман яшавымда мени йольктырганга мен Алламга калай разыман. Мине сиз энди досласынъыз, бу куьннен алып, бу куьнинъиз мутылмас куьнге айлансын деп, - Якуп Соловьев, тагы да соьзин бардырады. - Мен Кызлар калада яшайман. Кызлар каладынъ акында Касым-агайдан булай айтып эситкенмен. Терек бойында шириген найман-карналык яшаган болган. Онынъ кызын Кобаннан бир бай айтырып келеди. Ногай аьдет бойынша эр киси кызды атка минип, кувып, етип ысламага керек болады. «Кыз кув» деп айтылады. Кобан бойында яшайтаган ногай байдынъ эки увылы болады. Экеви де терик байдынъ кызын яратадылар. Терек байдынъ кызынынъ кыймасы кобан байдынъ уйкен увылын ярататаган эди. Кеделер атларына минип, кызды кувадылар. Терек байдынъ кызынынъ кыймасы Кобан байдынъ тунъгышына Терек байдынъ кызын ысламага буршав етип турады. Кобан байдынъ кишкей увылы кызды ыслайды. Агасы оттан коьйлек кийип, инисине ок атып оьлтиреди. Намартлык эттинъ деп уйкен кедеди атасы оьлтиреди. Эки кыймас авыр аьлге каладылар. Олар кан тоьгисти коьрип, суьйген аьдемлерин канга былганып ятканын коьрип, «Бу яшавга талав тийсин», - деп, Терек сувына атылып оьледилер. Терек байы коьшип Куьми бойына кетеди. Кобан ногайы кала салып, «Кызлар» деп атайды. Кызлар калада бола калсанъыз, бизим уйге конакка келинъиз, - деп соьзин Якуб Соловьев битиреди.

Истамали Коймурза улы ийинине сункарды олтыртып, домбырады шертип, ортекеди ойнатып, калмык балаларды завькландыра эди. Бурынгыдан алып ногайлардынъ арасында «ув-

авыз» деген мал эмлевшиси болган. Сол саялы ол карлыгаш уясына усатып тигилген боьркти басына кийип юреди. Биревдинъ сыйырын касарткы баса калса, ув авызлы Истамали авызына уьскирилген сувды алып, буьрксе, касарткы оьлип калады. Ув авыз деген, мал эмлевши аьдемди, яракшылар маслагаласып оьзлери аьзирлейтаган болганлар. Олар аьзирлеп болган сонъ, ув авыз Истамали Коймурза улы деп атын элге шыгарганлар. Ян - якта коьринип турган туьрли-туьрли шытлар, кумашлар аьдемлердинъ коьнъилин байрамша коьтере эди.

Бир калмык суьектен ясалган кужырлы затларды, ыспайы сыбызыкларды, териден этилген ыстанларды сатлыкка шыгарып койышты эди. Камай онынъ касыннан оьткенде, ол такта шайды яртыга пышып, яртыды шерикке, шерикти де тымарга боьлип туры эди. Нап сатып турган калмык хатын «Маьне, маьне дох-суда», - деп, балады йогарга таслап, шоршыгып ойната эди. Хатыннынъ домбрасыннан боьксиген эттинъ ийиси бурынды ярып шыккандай эди. Камай йолдаслары ман базарда кыдыра берип, калмык палваннынъ куьресине карсы келеди.

-Ногайлар, шыгынъыз куьреспеге, шыгынъыз! - деп калмыклар кышкырып турадылар. Дели-аяз калмык пан куьреспеге шыгаяк болады. Калмыктан эм ногайдан экисер аьдем тоьгеректинъ ортасына кирип, енъген аьдемге не береегин, биревге бир зат бола калса, кан тоьгис болмагын соьйлесип, бир-бирининъ колын аладылар.

Тап-такыр тоьгерек ерди калмыклар ман ногайлар корсалаган эди. Дуьнгидинъ сеси мен бир калмык халкты ак билек куьресин карамага шакырады. Калмыклар оьзининъ орта бойлы, авыр суьекли, коллары коьсевдей узун палваннынъ уьстине ак шыт ябып, бетине куье ягып, белине сыртлыктан этилген белбав бувып, басына ювен салып, етип аькеледилер. Этине ягылган майы куьн коьзинде йылтырайды. Куьрес баслангышай, ол бугалай оькирип, арба денъгершигининъ шынын майыстырып, былактырып, тоьгеректинъ ортасына таслайды.

-Боьке, боьке! - деп калмыклар кышкырып, аяклары ман кумды боратадылар. Олардынъ коьн ыстанларыннан, коьн коьйлеклериннен тер аралас ювсан ийиси шыгады.

Дели-аяз Узынайдарга карап коькке ымлаганы да болады, тарс деп туьбек сеси эситиледи, кара баьпий домпылдап ерге туьсип,

тыпырдайды. Кара кумак болып йыйылган калмыклар, сескенгенлигинен болса ярайды, бирден ок адалап тындылар.

-Калмык – палванды баппийге усатып яткарарман, - деп Дели-аяз Узынайдарга айтады да эм тоьгерекленген кыл арканнан онь аягы ман абытлап ортага шыгады.

Онның тыгыз этли каркырасында, сол ийнине кийилетаган кыска каптал, белинде оьгиз коьниннен белбав, ыстанның балаклары тизине дейим туьрилген эди.

Калмык палваны эки коьзин отлай йылтыратып, оькирип, ювырып шыгып, бийик, кенъ манълайын канатып, Дели-аяздың алдына, туьйиспеге аьзирленген бугадай болып, келеди. Олар бир-бирлерин онь ийинлерине кагып, белбавларынан сыгып ыслайдылар. Эки палван аякларына тирелип, бир-бирлерин солга-оньга ийтейдилер, тоьменге карап силкип тартадылар. Экевинде де тек бир ой – еньюв эди. Соьйтип, экеви де кара терге батып, коьпке дейим ийтесип турадылар. Йыйылган аьдемлер ялкпай олардың куьресине карай эди.

Дели-аяз калмык палванның онъайыннан келе калса, ол оны коьтерип, янбасыннан таслаяк эди. Айхай сени, ногай палваны да енъиллик пен берилмеек экен. Калмык палваны шылпыр терге туьсип баслайды, арыганы да сезилмей болмады. Дели-аяз калмыкты кенъ явырыны ман алдыга ийтей береди. Ногай палванына мас келди усайды. Ол куьндесин ак билегине алады, белинен сыгып, атып таслайды. Калмык палваны, ярылган коьшер агаштай, тарсылдап ерге йыгылады. Онның шалбыры тигисиннен соьгиледи: калмык палванның аяк-колы янъы тувган бузавдай калтырап, эки танавыннан кан тамады. Ол, биревдинъ колыннан тугынып, аяк уьстине тураяк болып, кызыклай ымтылады, ама аьлсизленгеннен тынысы битип, тура алмады...

Караянның кайнатасы, япандагы ялгыз теректей болып, колын кавсырап, апан куйысына коьз карасын салып, ойланып туры эди. Апан куйыдың сувы ман эки койшы койларды сувгара эдилер. Кара манълайлы кой куйрыгын ойнатып, ювырып кетеди: «Эх, сени, мен бу койды ялгыз оьзим ашап кояр эдим», - деди Дели-аяз, ат уьстиннен туьсип, йолдасларына аш болганын билдирип. Онның маскаралап айткан соьзлери калмык байдың кулагына шалынды усайды. Калмык бай йолавшылар ман саламласып, термесине киргизип, эки койшысын шақырып алады да: «Манълайлы койды тез ыслап, сойып, сыдырып, ногайшылатып

асылланъыз, олай дегеним, суьеклерин балга ман шапмай, бувынды бувыннан айырып, кабыргасын кабырга, явыргалагын-явыргалак, йилигин-йилик кебинде, тоьсин болса япыраклап кесип асарсыз», - деди.

Калмык бай конаклары ман аьри-бери соьйлейди. Ял алып, шаркты язып турган мезгилинде заманның кайтип кеткенин де билмей каласынъ. Ак-Балшык авылында тувган Дели-аяз палванның алдына йылы пусы шыккан писирилген этти эшки кулак табак пан аькелип саладылар.

-Койдың эти сага алал болсын, оьзинъ айттынъ, савлайын ялгыз ашарман деп. Сол саялы, боьке ногай, буйыр. Сеннен сонъ биз ашармыз, - дейди калмык бай, тизим-тизим ак тислерин коьрсетип.

-Тенъ досларыма маскаралап айта койган эдим.

-Ногай халк маскарашы халк экенин билемен. Бир кере эки ногай анъшылап шыгады. Кар тизге дейим, эш бир коян турмайды. Анъшылап шыкканда ногай ырым бойынша бир кере сама туьбек атпай кайтпага ярамайды. Эки ногайдың бириси, бир патронның шашпаларын алады:

-Эгер бизге йолавышы яде туваршы карсы бола калса, мен боьркимди йогарыга атып тасларман, сен туьбек пен атарсынъ, - депти.

-Аьрув, - дейди досы.

Коян да, туьлки де, карсак та сол эки ногайга карсы болмайды, мен карсы бола калдым. Олардың соьйлескенин мен кайдан билейим, сонъында билдим.

Бир ногай мага:

-Мен боьркимди йогарыга таслайман, йолдасым туьбеги мен атсын, - дейди.

-Ярайды, тасла боьркинъди, - дедим.

Ол йогарыга карап боьркин таслайды, тарс деп туьбек атылады, кара туьтин ййылады, боьрк айланып ерге туьседи.

-Энди сен боьркинъди тасла, - деди олар. Мен де коьп ойланмай, боьркимди йогарыга тасладым, экинши ногай туьбек пен атады, боьрк тоьменге туьсе берип, йогарыга коьтерилип тувталакай болып ерге туьседи. Меним боьркиме маскаралап шашпалы патрон ман атыпты экен. Эки ногайдың маскарасыннан мен боьксиз юртыма кайтканман.

-Маскаралап айттынъма, билмеймен. Мен ушынлай коьрдим. Койдынъ эти алал болсын.

-Олай болса, мен койдынъ этин ашарман, тагы да бир айтаяк соьзим бар.

-Айт соьзинъди, ногай, шыгар шайтанынъды ногай, - дейди калмык бай.

-Койдынъ басын уьлестирмеге ыктыяр беринъизтагы, - деди Дели-аяз.

-Ярайды, - дейди калмык бай.

Дели-аязга калмыклар «Ушынлай да ашып болар ма экен?» деп, коьз астыннан карап турдылар.

-Бисмила, - деп Дели-аяз койдынъ этин алгасамай еп баслады. Бирев де кыстамайды, заман кетсе – болады. Йиликлерди ол колы ман уватып, суьеклерди кемирип, кемик кусларын сорыды. Калмыклардынъ силекейин келтиргендей суьекти кайзайды. Телпектен оьтпек алып ашайды. Суьектинъ киртилдевинги киртилдетеди. Дели-аяз бир шериги калганда, бир аяк сорпа аькелдирип, бираз симиреди, майлы бармакларын тастамал ман суьртип, курсагындагы белбавын босатады. Сонъ сабыр кепте калган шеригин де ашап, сорпады да симирип, тас аякты бос табактынъ касына салады да, «Аьлхамдулла, Алла берекет берсин», - деп юзин сыйпайды.

-Боек ногай, бойке, - дейди калмык бай.

-Энди мен басты боьлейим, - деди Дели-аяз.

-Боьлмейтаган болаяк, боьд, - дейди калмык бай, ак тислерин коьрсетип, Дели-аяз тепсиди оьзине йылыстырып, Узын-айдарга коьз майын береди, «бу кеше баьри затка да коьз салып тур» дегенди аньлатып. Казан баска койдынъ тилин береди, йырлап юмандыр дегенди туьсиндирип, туьеши Аьжевге кулак майын береди, олар не соьйлейди экен, тынълап юр дегенди билдирип, Камайга кой басынынъ ягын береди, кыйын болганга якласарсынъ деген маьнеге таянып, Боьриши Адыравга бастынъ майын береди, «Сен бу кеше бас боларсынъ» дегенди сездирип, аьне соьйтип ол басты боьлип битиреди.

Туьннинъ ортасында ногайлар турадылар. Уьй куевининъ термесининъ алдында бети туьлеген куртка тоьсек тоьсеп ятатаган эди. Сав кеше анай уйкламайды. Анай куьндиз курылдап уйклайды экен. Узын-айдар калмык анайга аьдем уйкысын тез келтиретаган оьленди даьмеки мен араластырып берген болган. Калмык анай

даьмекеди мактап тартады, кайтип каты уйклаганын да билмей калады. Танъга карсы анай уянады, басын-эсин йыйып термеге кырип караса, уьй куевининъ бассыз кевдесин аттынъ коьнине орап ногайлар кетиптилер. Шоьл халктынъ аьдети бойынша аьдемнинъ каны ерге акпаса, оьш алынмайды, маьвлемнен маьмле етти дейдилер.

Калмык анайдынъ бетине ак елкендей туьс яйылып, юреги дуьбир-дуьбир этип ура эди. Анай термеден кайтип шыкканын да билмей калды, босагадынъ алдында тынысын авыр алып турган йылкышыды коьреди.

-Не болган ды? – деп анай, эси таймага турган кисидей болып, сорады.

-Йылкыды карайым деп шыккан эдим, табалмадым, сойылган аттынъ эти оьлен уьстинде ятыр. Ногайлардынъ ызы-тызы да йок, - дейди ол, йыламсырап.

-Ногай юрттан мал урлап аькелменъиз, деп айтатаган эдим. «Янынъ шыкпаса да кансыз каларсынъ, канынъ шыкпаса да малсыз каларсынъ», деп нешаклы айтатаган эдим, тилим шуьберек болган болса, тозып калган болар эди. Тынъламадынъыз мени, энди ызы не болды, - деп калмык анай ерге йыгылады...

Бир кере Баьтир-кады Аьлгисиди ембойлык ногайларына йолландырады. Онда орыс байлардынъ колында орыслар ман ногайлар да ислеитаган болганлар. Кайбир байлар кул этип кулланатаган кисилерге ебирлик этетаган эдилер. Никона Кособрюхов деген бай эриккенде ногайларды орыс ярлылар ман тоьбелестиретаган эди яде оларга янъы коьйлек кийдирип, шыбырткы ман яллататаган болган. Ол базардан «кызып» келип, койшыларды ийтлерге талаттыратаган эди яде оларга кыйын ак тоьлеп юртына йибереди де, мажар арба ман ызларыннан кувып этип, арба ман плакырларды таптап, акшаларын алып мейитлерин куйыга таслайтаган эди. Сондай сувык хабарды эситип, Аьлгиси парахат ятып болмайды. Уйкы не зат экенин де мутады. Никона бир ярлы орыстынъ акшасын алаяк болып турган мезгилинде, Аьлгиси келип калады. Ол оны аявсыз коьтерип куйыдынъ ишине атып таслайды. Куйыдынъ ишиндеги суьеклерине Никона басы ман урынып, эсин йояды...

Кызлар каласында ногайлар бай эрмелидинъ юзиминде ислеитаган болганлар. Олар юзимди йыйнаганда, бир-бир ерлерде юзим салмакларын калдырып кетедилер.

-Неге юзимди ярты йыясыз? – дейди эрмели бай, шамланып. Юзимнинъ иеси болган сонъ шамланмага онынъ йолы бар, ислетпей коймага да ыхтыяры бар.

-«Ат авнаган ерде туьк калар», юзим оьскен ерде юзим салмагы калар. Юзим туьспей де, эзилмей де болмайды. Эзилмеген, туьспеген, ол не эткен юзим ди? «Бал туткан бармак ялар» дегенлей, бизге де бир зат калмага керек болады ша, - деди бир ногай карт маскаралап. Карт ногайдынъ соьйлеви эрмели байдынъ кейфин бузды усайды. Ол ашувланып карттынъ кулагына занъыратып урады. Сонъ онынъ кулагы сагыр болады. Карт ногай дава этип Баьтир-кадыга келеди.

-Айтпага, эрмелидинъ ыхтыяры бар, кол коьтермеге ыхтыяры йок, - дейди Баьтир-кады. Кадыдынъ буйрыгы ман Аьлгиси бир неше тенълери мен каранъа аксамда эрмелиге келеди. Эрмелидинъ шашын делдек пен тап-такыр этип алып, явлыкка туьйип, безбен мен шегип: Бир куьрекке алтын бер, меним кыйыным уьшин яде... - деди Аьлгиси сувык кеби мен. «Яде басынъды кесип аларман», - деп эрмели бай анълайды. Коркканлыгыннан тонъгандай болып, ол дир-дир этип, ясырган ериннен алтын шыгарып бередиди.

Эрмели байды Аьлгиси аттынъ уьстине олтыртып аькетип, калын тереклердинъ касына аькелип: «Сагыр кулагынъды эсинъе туьсирген сайын энди сондай затты этпессинъ», - деп онынъ кулагына занъыратып урады.

Ай, ярыгы астында, туьн тыныклыгында торгайлар сарнайдылар, шоьл адырында еллер домбыра шегиндей этип, кылгыннан анъ шыгарады. Анъ канат кагып, сырлы йоллар ман, йогарга коьтерилип, юлдызларга ярык коскандай болады. Аьлгиси мен тенъ досларына юлдыз ярыкларынан туьн аьлемет ыспайдай болып коьринеди.

Кырка ювык атлылар экиге боьлинип, Терекли-Мектеб авылына киредилер. Биринши туьркимнинъ манасы Аьлгиси, экиншидики Камай эди. Олар эки эрмелидинъ, бир орыстынъ, Рысманбет ногайдынъ туькенлерин тонайдылар. Уьйилген тезеклердинъ артыннан акылы яры эрменли шыгып, атына минеек болып турган Аьлгисидинъ басына шокпар ман урады. Аьлгиси эссиз йыгылады. Камай эрменлиден шокпарды силкип алады. Эрменли узын пышагын шыгарады. Куьн коьзининъ нурларынан йылтырап турган пышакты Камай коьргенде, колындагы шокпарды мутты усайды. Ол коьзин айландырып, эрменлидинъ алдына

ювырып шыгып, пышактынъ юзиннен колы ман сыгып ыслап тартып алып, шокпар ман онынъ мойнына согып, янсыз калдырады.

Камай йолдаслары ман Аьлгисиди Кегей адырындагы камыс касына алып келедилер. Аьлгисидинъ йолдаслары мал сойып, казанга аспага салдылар. Арбада созылып яткан Аьлгисидинъ ягын молла байлап, окып туры эди. Эки аьдем мейитти ювындырмага аьзирлик коьрип юри эди. Олардынъ бетлерине буздай сувык айылгандай эди. Аьлгисидинъ тенъ дослары бир мунълы заттынъ акында ойлагандай болып, уьндемей арбадынъ алды бетинде туры эдилер. Аьлгисидинъ кирпичкери коьгалып, коьзлери ашылады. Ол бир зат та анъламаятырган кисидей болып, тоьгерегине карайды. Сонъ байланган ягын, дирилдеген коллары ман босатып: «Мага не болган ды?», - деп сорайды.

-Астофирулла! – деди бирев авызыннан кайтип соьз шыкканын да билмей. Аьлгисидинъ тенъ досларынынъ сыпатлары агаргандай болып, не айтаягын билмей кадалып турадылар. Олар эки коьзге ынанап па яде ынанмаяк па деп туры эдилер.

-Сенинъ эсинъ келди. Меним эсим кетип бараятыргандай болып турьман. Арувак коьмек этти ав, - дейди Камай, аясындагы ярасына салынган янтакты сыга берип.

-Басым зилдей авыр болган, - деп Аьлгиси, терлеген манълайын сыйлап, арбадан ерге туьсип, аягынынъ куьши тайганга коьре, камыс байламына олтырады. Акылы яры эрмели Аьлгисидинъ артыннан келип, шокпар ман анъсыздан урганы акында Камай тамагын куьрытып айтады.

-Э, эсима бир зат туьсе усайды, - деп ол басын не берип, соьзин булай баслайды, - Мага коьре, меним мойным кайырылып кеткендей болды. Шыбын яным, арка суьегимди ягып, кевдемнен шыгып, авызы боьридинъ ининдей куйыдынъ ишине туьсип бараятыргандай болдым. Тоьгеригимде тезек туьтиндей туман, йылы шешекей ийиси йогарда, юлдызлар аяз кыравыннынъ ак оьрнеклерине усай эди. Коьк туьсли, юмсак оьленли энъилге туьстим, багай. Бир кыз мага янасып: - Мен сени коьптен бери куьтип турман, - дейди. Мен кызды тавысыннан танылмадым. Анам эректен карап тургандай усайды. Коькирегиме койы суьт тоьгилгендей, эрниме бал ягылгандай эди. Коьнълиме аьрууь дегенде бир аьрууь эди. Сонъ мени арбага олтыртты усайдылар. Ак туьсли ат арбады каты йол ман суьйрей эди. Неге экен билмеймен, каты йолда арба шоршытпайды, тасламайды, ишимди катырмайды.

Козимнинь алдында яп-ясыл туьс. Ясыл туьс терек япыракларыннан яйылгандай эди. Куьн козьнинь нурлары курткашыктынь ети туьсиндей болып коьринеди.

Каркырам еп-енйил, коьгалгым да келмейди. Уйкылы-уявлыдай, бир карт янасып, арбадан мени туьсирип, бир соьздинь басын айтып, экинши соьздинь артын коьсып, бир затлар кулагыма айта берди. Не зат айтатанын туьсине алмайман. Меним аньлавыма коьре, артынъа кайт деп айта усайды. Ол коьзлери мен алдыга карап ымлаганда, мен уьндемей абытладым. Аяк сеслерим кулакларыма тьк-тьк деп шалынады. Бирден авыр темир капы, даньк деп, артымнан ябылгандай болды. Ясыл япыраклар, сары туьсли япыракларга айлангандай эди. Йок, сары япыраклар туьыл да, аь шилле айынынь саргайган оьлени эди. Уяндым – деп, маньлайынынь терин аясы ман суьртеди.

Аьлгисидинь хабарын тыньлап, тамашасы келип: - Досым, аьне дуньяга барып, бир аягын ман басып келдинь-ав, - деди Камай, - энди бу дуньяда, эки аягын ман юргенинъди суьемиз...

Тоьгеректе тыныклык, юлдызлардынь арасында, ай агарып юзип туры. Ошак казылды, казан салынды, тутанган оттынь алавы шыгады. Соқыр елдинь тымганын билдирип, туьтин бийикке туьз коьтериле эди. Оттынь ярыгына куьпелеклер, ширкейлер йййыладылар. Бузавбас та ушып келип кетти: - Козы эт бир кайнаса да тамандыр, - дейди Аьлгиси.

Куьмисши Адырав ошактынь астына йылгынды аз-азлап таслап, оттынь кызувын куьшлендирип турады. Казанда ак коьбик коьбейип баслайды. Якын коьлдеги бакалардынь бакылдавлары тыныклыкты бузадылар. Аьлгиси айга карап: - Эл оньланаяк болса, Эдиге элге шыгар, куьн оньланаяк болса, ай ашык болар», - депти атайлар. Сога коьре таньла куьн аруув боляк, - дейди.

Ямшыдынь уьстинде янтайып турган туьеши Аьжоьв: - Иншалла, куьн аруув болгай эди, - деди яйпы кулагын ысып. Онынь кулагынынь тесиги саьдептей, кулагынынь тесигининь тоьгеректе шашлар шыгыпты эди. Туьеши Аьжоьв шыбын кирмесин деп, кулагына мамык салады. Сол мезгилде ога бирев бир зат айта калса, ярты эситип, баьрин де бездирип: - Аь, не дединь? – деп турады. Ол кырылдавык тавыслы эди. Аьжоьвдинь тавысын бир кере эситкен аьдем, баска биревдинь тавысына усатып болмайды. Оьленлердинь арасында коньызлар, кумырскалар юрип туры эдилер.

-Алла-гаалага коньыз-моньызды, кумырска-мумырсады яратпага неден тарык эди. Бурынъа, колтыгынъа кирип, аьдемнинь зересин шыгарады, - деди туьеши Аьжоьв шамланып. Ортага казан салынганда туьеши Аьжоьвдинь шамланувы койылды.

-Атайлардынь айткан соьзи бар. Казаклыкта юрген ногай тойып емес. Эт ашар, сорпа ишер, тыныс алмага ер калдырар. Тойып еген, тынысын авыр алар. Тынысын авыр алган киси, ас казанына зыян аьжелер, - дейди Аьлгиси.

-Олар, дурыс айтадылар. Бастырма ашап, сув ишсень каркыранъа енйил болады. Тойып есень, ас казанга авыр болады. Тынысы боьлинеди, ятканда онда-мунда авнайсынъ, терлеп-пислеп шыгасынъ. Коньыз-моньызлардынь, кумырска-мумырсадынь тислевлери де ашувлы болып коьринеди. Тойган аьдемнинь каны оларга таьтли болып тиетаган болса ярайды, - деди туьеши Аьжоьв. Онынь соьзлери куьмисши Адыравдынь куьлкисин келтиреди.

-Коньызлардынь, кумырскалардынь да пайдасы бар. Меним аягым сызлайтаган эди. Кумырскалардынь уьймелескен ерине барып, кумырскаларды эзип аягыма ыстым, аяк сызлавым тайып калды, - дейди Аьлгиси.

-Астынъ алдында кумырска-мумырсадынь акында соьйлевди койынъыз, - деди куьмисши Адырав. Олар уьндемей эт ашайдылар, суьек кемиредилер, сорпа ишедилер. Авызларын шайкап, колларын ювып, тислерининь арасына капкан этлерди шукувыш пан туьртип шыгарадылар. Таньла кайсы йол ман Аьжибийдай-Тоьбеге баражкларын маслагат этедилер.

-Тоьбеге маьнесиз ат салганлар. Бир аьжибийдай да тоьбеде коьринмейди. Аьжибийдай тувыл, аьжибийдайдынь ийнси де йок. Бирев баламай ман тоьбеге ат атаган болса ярайды, - дейди Аьжоьв.

-Аьжибийдай-Тоьбединь акында айтасынъма? – деп Аьлгиси сорады.

-Аьйе.

-Меним эситкениме коьре, баламай ман айтылмаган усайды. Яйык бойында, оьмир суьргеннен алып, ата-бабаларымыз ер мен каьр шеккенлер. Бир окымыслы караногайлы аьжитикке барады. Ол тувган юртына кайтаякта китаптер мен бирге аьжибийдайдынь урлыгын сатып алады. Сол ногай сосы тоьбединь касына янасканда бир тонавшыларга карсы болып атысады. Ол тонавшылардынь кыйлысын оьлтирсе де, оьзи де яралы болып оьледи. Окымыслы

ногайды кийими мен тоьбеге коьмедилер. Онынь камырында аьжибийдай шыккан дейдилер. Аьжибийдай-Тоьбе деп сонынь уьшин айтылган болган. Аньладынь ма, коьргенсиз бирев айтпаган болып шыгады, - деди Аьлгиси.

Куьмисши Адырав куьзетке шыгады. Аьлгиси басын ерге салып, ямышыга оралып ятады. Туьеши-Аьжоьв йылан янаспасын деп, шыбырткысын тоьгереклендирип салады. Шыбырткысын салмаса, ол уйклап та болмайтаган эди. Тань атып баслаган шакта олар коьл ягасына барадылар. Коьк пен ер арасында шоьл адырларынынь сазы ел эпкинине авада сезиледи.

Оьленлердинь сыбырдаулары маң, коьлдинь толкынласувы маң, шыктынь йылгыравы маң шоьл сазы байланыслы эди. Тувып келеятырган куьн коьзиннинь суьлдери отлы кавмактай болып, коьл бияласы уьстинде коьринеди. Сары камыслар арасында, ясыл камыслар да йогарга коьтерилип туры эдилер. Коьлдинь сувы таптаза эди. Бир йылан балыкты ыслап, сувга суьнгип кетеди. Тагы бир йылан камыс туьбиннен шыгып, басын коьтерип, сувга тийдирмей юзип, сары камыска тийип, оьрмекшидинь шатырын узип, пысылдайды. Уьшеви де коьлдинь сувы маң бет-колларын ювып, туьнегуьн калган сорпады ишип, атларына атланып, йолга туьседилер.

Ак-Туье-Шоьккен Бодаганнынь ногайлары, калмыклардынь табын атларын Аьжибийдай-Тоьбединь касына айдап аькелип, оьзлери кери кайтаяклар. Олар кайтып бараятыганда, кувгыншылар атлардынь ызларын айырып болмастай этееклер. Мине сол йылкыды Аьлгиси Боьри авыз аньгилине еткермеге керек болады. Дели-аяз келип, кайсы тарапка табынды айдамага керегин айтаяк.

Терек атаманы Барадач Тарантюк Гусакович Эсавылында казаклар маң ял алмага токтайды. Сол вакытта Камай йолдаслары маң авылды камалап алады. Терек атаманы Барадач Тарантюктинь аьскершилери шыбын янын саклав уьшин каньгыслы атысадылар.

Дели-аяз, туьеши Аьжоьв, куьмисши Адырав, Аьлгиси ерди ярып, шаньды боратып, кара булытка усаган табын атларын Эсавылына карап айдай эдилер. Дубирдеп келеятырган атларды коьргенде, терек аьскершилерининь сыпатлары туьрленип, апатлары кетедилер. - Коьлыньызды коьтерип, берилиньиз, - дейди Аьлгиси яткан ериннен турагалап.

Терек казакларынынь ийинлериннен авыр юк туьскендей болады. Олар савыт алатлары маң бирге, белбавларын да шешип ерге таслап, колларын коьтердилер. Эки кеде терек атаманынынь колларына бугав салып, Камайдынь аргымак иерининь касына кесеси мен курсагына яткарадылар. Терек атаманынынь тоьс кисесиннен бир кесек кагыт туьседи. Сол кагытта орысша азылган эди. Язган аьдем алгасав уьстинде язган усайды, неге десень аьриплерди янтайтып, бири-бирине тийдирип язган экен. Язуды шыгарув бек кыйынлы эди. Камай коьзлерин кагыт уьстиннен юритип: «Меним коькирегимди кылышынь маң тесип болмасыннь. Шыбынларды оьттируьв сенинь коьлыннан келер, сага бас шабув кайда?» - деген сыдыраларды оқып, «Орыс молладынь дуvasы болса ярайды. Менше шыбынды аягандай этип сени аямаспан», - дейди ол ишиннен оьз-оьзине.

-Не ерге бараык боласынь? - деп бирев Камайдан сорады.

-Карагай бойына, - деди ол.

-Биз терек казакларын зорламаймыз, яравлы затларын алармыз, йиберермиз, - деди Аьлгиси.

-Оьзиньиз караньыз, - деди Камай, аргымагын йоргалатаык болып, «Туьв» деп телбегесин силтеди. Камайдынь эсине йолда мине не зат туьседи. Ол кыс айынынь бир аязлы куьнинде терек атаманнан оьшин алаяк болып Кызлар каласына йолланады, авызыннан пус шыгады, ел бетин шымгыйды. Ол казак досы Владимир Угловтынь бурыстан салынган уьйине барады. Владимир Кошелевич Камайды коьрип суьйинеди, юмсақты, катыды, ашшыды, таьтлиди хатынына аькелдирип, кала зияпетин тиздирип, конак суьерлигин коьрсетеди. Ол оьзининь касына хатынын да олтыртып, шоьмиш толы аракыдынь ишине ягылган серникти таслайды, коьк тилли ялын йогарга тартыла берип оьршийди. Тень Владимир биринши аякты, хатыны маң бирге: - Камай досым, хош келдинь! - деп авызына тоьньтереди. Камайдынь юзигининь касы аракыдынь ялынындай яна эди. Ол досына карап коьзин кысып, суьтти ише берди.

-Эй, куртка, айтайым сага, кайтип досым маң танысканымды, - деди Владимир. Аракы оны хабарга янландырды усайды.

-Эситкенмен, сизинь бирге оьскениньизди. Мен кайтип куьевге шыкканымды айтайым.

-Айт, куртка, айт, - деди хожайыны.

-Биринши кисиди коьргенлей ок яратпадым, тоьмен бойлы, семиз, оьзи десе эрши эди. Эрге шыкпайман деп, табан тиреп эрестим, йыладым. Сойтип, эрге бармай калганман. Экинши кисиди тетем ушатпады, сол саялы, мени эрге бермедилер. Яньы йылдынъ алдында, бияладынь касына эки шамды яндырып салдым. Туьпе-туьз олтырып, бир ерге тигилип, коьзимди айырмай карап турдым. Эсимде тек бир ой, кимге эрге шыгарман. Эки колын пишине салып, куьлип турган бир эр коьзиме коьринди. Бес, алты ай оьтти усайды, мени уьшинши кере айттырып келеди. Ишимнен оьлайман, мен бу кедеди бир ерде коьргенмен деп, Кеде калада яшайды, мен хуторда яшайман. Мен Кызлар калада бир де болмаганман, кедде де хуторга бир де келгени йок эди. Олай болган сонъ, биз бир де коьреспегенмиз. Туьсимде кедеди коьргеним, эсиме туьседди. Ол эки колын пишине салып, куьлип мага карап туры эди. Сойтип, Владимирди бас деп туьсимде коьргенмен, сонъ эрге шыкканман, - дейди хатын завькылы юзи мен.

Ашап-ишип болган сонъ, янып турган аракыдынъ ялынын уьшеви де уьпирип соьндиредилер.

-Аракымыздынъ ялыны соьнсе де, юрегимиздеги дослык ярыгы бир де соьнмесин, дайым да бизди йылатып турсын, - дейди Владимир. - Айтканынь болсын! - деди Камай.

-Олар экеви терек атаманынынъ уьйининъ тоьгерегин айланып шыгадылар. - Эгер мен мунда оьшимди аламан десем, коьп куьнасыз аьдемлердинъ каны тоькпеге туьсер, - деди Камай досына.

- Дурьы оьлайсынъ, - дейди досы Владимир.

Ятар вакытында Камай, ясталган орынга ятканлай, тез мызгап кетеди. Туьсинде, ол ямышы ман ямылып уйклап ятыр экен,

- Тур-тур деймен. Корадан атларды шыгар деймен, - деп йылкышы Сабан-Байгув увьлы шыбырткысы ман басына туьрткендей болады. Камай ушып турады, туьн ортасыннан авыпты эди. Пештинъ кутыгы тазаланмаган, сол саялы, пештинъ басы тутып, курым ийис боьлмеди бийлеген экен. Пештинъ бир ериннен борап туьтин шыгып туры эди. Камайдынъ колларынынъ куьши йоктай, басы ярылып бараятыргандай, кускысы келип тургандай эди. Ол эсириктей болып, эсиктинъ касына барады. Эсиктинъ токатын табалмай, амалсыздан Камай кыршынып, аягы ман тешип эсикти елкесиннен айырады, эт бети мен эсиктинъ уьстине йыгылады. Сойтип, ол оьзи де аман калады, терек казак досынынъ

аьелин де ажжал тырнагынан акалады. Эгер туьтиннен оьлип калган болсам, оьшим алынмай калайк эди. Бу дуныяда мени Алла-таала аяп калдырганына мен разыман, - деди ол, ишиннен. Камай карагайлы бойына якынлай эди. «Как-как» деп каргалар тоьгеректеги тыныклыкты тындырып туры эдилер. Каргадынъ уясы болмаган эш бир карагай терек йок эди. Каргалардынъ коьгыннан тереклердинъ туьси де билинмей эдилер. Бу ерге биринши кере келген киси «карагайлы бой» демей, «карга бой» деп айтаягына шек те йок эди. Солай ок, кириш пен тереклерди бирев аклаган болса ярайды деп те оьлайк эди.

Камай тереклердинъ сыдырасына киргенде шыбырткысын тарсылдатады, каргалардынъ каркылдавыннан шыбырткыдынъ тарсылдавы да эситилмейди. Бир карга зоьнгидинъ касыннан ушып кетип, терекке урынып, ерге йыгылады. Карга кайырылган канатын суьйреп, онда-мунда йоргалап баслайды.

Карагайлардынъ арасында бары бир тут терек эди. Тут теректен Камай эки коьзин айырмай эди. Теректинъ айланасында эгилеп-тоьгилип кызыл-кара тутлар яйрап ятыр эдилер. Терик атаманнынъ колларын Камай артына берип, тут терекке куьрмевлеп байлап: - Мен ажжалдан коркпайман, тек баска бирев сени оьлтирип кояр, деп коркатаган эдим. Хатыным уьшин оьшимди алмай коярман деп, отка туьспей куьетаган эдим. Энди мен парахат. «Тавык оьзин сояк пышагын оьзи туьрип шыгарады» деп ногайда айтылады. Сен меним хатыныма сол корлыкты коьрсетпеген болсанъ, сен де бу ерде болмак эдинъ, мен де буьгуьн бу ерде болмак эдим. Хатынымды корламаган болсанъ, эш те эрлигинъ кемимес эди. Оьзининъ ниетинъ оьзинъе етти. Мен энди оьлсем де оькинмеймен, ерге соьзимди туьсирмедим. Элге-куьнге мат болмадым, юрегиме рахатлык, тынышлык, тыныклык келди, - дейди. Терик атаманнынъ каны кашканнан болса ярайды, коьзининъ карашыгы онда-мунда ювырып, тили сакавланып туры эди.

Теректе тесик болган болса, атаман тесикке кирип ясырынмага да аьзир эди, тек теректе тесик те коьринмейди. Теректинъ уьлерткисине терик атаманы синъмеге де аьзир эди, тек ол зат онынъ колыннан келмейди.

Терек атаманы колыннан келген вакытында Камайдынъ хатынына ойсыз буйырыгы ман коьрсеткен корлыгы уьшин дембиге йолыгып туры эди. Ойсыз буйырыгы уьшин атаман энди

оькинсе де, оькинуувиннен пайда йок. Оькинуувиннен юреги отлай янады, юрек оттынъ ялыны ман теректинъ курып яткан япырагын камызып болмаягын, Камайды оьш алувыннан артка кайтарып болмаягын ол аруув аньлайды.

Туьнегуьн терек атаманына туьс энген эди. Коьк куьмбезиндеги куьмис булыттынъ камылып турганын атаман орам шаьдак бияласында коьрген эди. Куьмис булыттынъ кара туьтини тамагына кеткендей болып йоьткиреди. Йоьткируувиннен ол уянады.

Атаманнынъ мойны терден сувлы эди. Иш коьйлегининъ ягасы мойынга ябысады.

Болаяк кыйынлыкларды Алла-таалла кайбир аьдемлерге туьслеринде билдиреди экен.

«Терик йылга бойында аруув аьдемлер яшайдылар, сендей яман аьдем не ерден шыккан экен» деди Камай ишиннен. Ол бала йылларында, Андрей деген терек казактынъ уьйинде оьскен. Сога коьре де, Камайдынъ таныслары мышыгызлардынъ эм терек казаклардынъ арасында коьп эди. Солардынъ арасында ол сувдыратып орысша соьйлеп уьйренди. Камайдынъ атасы терек досынынъ сыйырын эм бир неше койларын саклайтаган болган. Андрей болса, ясылша ман, бийдай ман, шоьл досын канагатлайтаган эди...

Камай колын кынына ювиртты, бирден кылыш ясын октай яркырады. Терек атаманы Бородач Гусаковичтинъ кара шепкенининъ саьдеплери тарсылдап ярылып ушып кеттилер, шепкеннинъ кыйылган ериннен курсагынынъ канлы йолагы коьринди.

Ян косагы Каслыдынъ шыбын яны шыккан шагында «Терик атаманнан оьшимди аларман, аш шегин мойнына орарман», деп Камайдынъ айткан соьзлери эсине туьсип, хатынынъ келпети де коьзине коьринип кетти.

Ол атаманнынъ юмысак, ябыскан, йылы шегин сувырып алады. Камай аш шекти тарткан сайын шек созылады.

Атаман Бородач Гусаковичтинъ мойнына оралган шегин аркан ман бугындыратыргандай болады. Ол ава етпегендей туншыгады.

Камай тутларды аяклары ман эзе берип, аргымагына карап абытлайды...

Аьлгиси мазалы, коьз каравы авыр, каслары кап-кара бетине келисетаган сары мыйыклы аьдем эди. Сары мыйыгы кулагына дейим ете эди. Аяклары котанаяк, коллары узун, ийини кенъ, ювсан даьми синьген тавыслы, манълайындагы терен йолаклары кырк ясыннан оьткенин аян шайытлайды. Ол ат иериннен ыласа ок та, аттынъ уьстине атылып, минетаган эди. Аьлгиси шаба келип, аттынъ бир ягына йыгылып арт туягы келгишей аттынъ курсагынан айланып, оьзге ягына шыгатаган эди. Бир кере ол йолдаслары ман каргалык казакларына барымтага барып, кара тувар айдап алып келеятырганда, Ак-Кошкар оьликтинъ бойында, терик казакларына карсы болып атысып баслайды. Терик казаклар коьп эди, сога коьре Аьлгиси бир атлыдан колгабыска келсин деп, Камайга хабар йибереди.

Камай йолга шыкканда, бугадынъ муьйизине сув куйып, авызын капкаш пан ябып, белине илетаган эди. Эгер бирев ата топырагынан алыс ерде ян береек болса, ырым бойынша онынъ эринине ата топырагынынъ сувын тамызбага керек болады. Аьлгисиден хабар келгенде, Камай алгасав уьстинде ясанады «муьйизди белине илмеге де мутады, Аьлгисидинъ коькирегине эм ийинине куьлле тийип оьтелей кетипти эди. Терден сувланган боьз коьйлегине яраларыннан кан агып, аркасына ябыса эди. Ама ол ер бавырлап ятып, колыннан туьбегин туьсирмей йырлап, атысып туры эди». Ювсан ийисли авада, Аьлгисидинъ шанъ баскан эрининнен мундай соьзлер, боьридей улумы ман шыга эди.

Мен кара яв ман атысаман,
Коьк боьри янлы ногайман
Арувак алдына бараман,
Явдан кажымай улыйман.

у-у-у, у-у-у, у-у-у.

Бу йыр ногайлардынъ ата-бабаларыннан калган, явдынъ колына тирилей туьспеегин, оьлмеге аьзир болып турганын Аьлгиси йыр ман билдирип туры эди. Онынъ боьридей улумына йолдаслары да косылдылар. Ногайлардынъ боьридей улумынан бир терик атаманнынъ ярдамшысы Ляховскийдинъ аркасыннан бир сувык зат оьткендей болады. «Энди олар аяв билмес, оьзлерин де аямаслар. Ондайларга оьлмеге де язык», - деп ол, оьз-оьзине айтады, бетининъ каны кашкандай болады. Шоьлдинъ адыр-будырында каранъа аксамда аргымаклар карыскырларга карсы бола калса, тоьгерекленип турып, басларын ортага салып, арт аякларын

туяклары ман урып баслайдылар. Муьньиреп турган яралы туварлар арасында Аьлгисидинь тенълери мен бирге коркынышсыз атысып турувы, онынъ эсине шоьл аргымакларын туьсиредилер. Терик атаманы, салпырап турган аьпелегин тартып уьзеди, япысы аньгалакка усагандай эди. Онынъ тынышсыз турганын казаклар да сезбей болмайдылар. Саргайган оьленнинъ, ат теридинъ, туьбек оттынъ, сары кумнынъ ийиси Аьлгисидинъ юрегине сондай да бир исси дегенде исси болып тийгендей болады. Шоьлдинъ шанъын боратып, Аьлгисиге ярдамга атлылар дуьбирдеп келгенде, терик казаклардынъ апаты бораган шандай болып кетти усайды. Тогерек якта яралы сыйырлардынъ муьньиревлери, туьбеклердинъ дар-дуьрс деп атылувлары, атлардынъ кисневлери де, ногайлардынъ у-у-у деп улувлары, терик казаклардынъ алакула соьйлевлери эситилип туры эди. Аьлгисидинъ коькиреги отлай янып, авызы курып, карувы кете береди: «сув» - дейди ол кепкен эринлериннен тыньламайтаган бармаклары ман, шанъды суьртип. Камай колы ман ерди ийинине дейим казады, сув шыкпайды. Ол атынынъ мойнынынъ тамырын тесип, Аьлгисидинъ авызына йылы кан тамызады. Йылы кан Аьлгисидинъ эринине зем-зем сувындай болып тиеди. Бир калмык янасып:

- Аттынъ каны яралы аьдемге аршандай болады. Аршан деген калмыкша оьли аьдемди тирилтетаган сув, - деди.

Аьлгисидинъ бетине апшак туьс яйылып, аяклары сувып, коьл тамыры аста-аста согылып баслайды.

-Менде байлык, йок эди. Байлыгым болган болса, Мектеб салган болар эдим. Меннен сонъ калганларга эстелик боляк эди. Оьлмей бирев де калмаяк. Тувган аьдемге оьлуьвден коркпага ярамайды. Ата топырагымнынъ оьленининъ туьси, авадагы боз торгайдынъ сеси, шоьл туьсиндеги курыган шоьп уьшип, шыбын янымды бермеге аьзир эдим. Анълавыма коьре, бу дуньяда яшадым, халкыма эбиме коьре яшадым, коьмек эттим. Энди досларым, атайлар айтканлай:

Шыбын яным шыгып,

Рух болып оттан оьтер.

Тазаланып, кагынып

Арувак алдына келер.

Эркинлик уьшин оьмир суьрдим. Эркин оь-ле-мен...

Ак кошкар-Тобьбеде Аьлгисиге камыр казадылар, тоьбешигининъ басына атынынъ иерин, терлигин саладылар...

Карагаш ногайлардынъ ери берекетли болса да Сылуьвга яраспагандай эди. Алыс ерде сылуьвдынъ куьн-туьни кайгы-касуьвет пен оьтеди. Ол Ногай шоьллигин коьрмеге аьсирет эди. Анасынынъ камыры шоьлде, аявлы атасы шоьлде, яндай таьтли яры Арсланбий де шоьлде эди.

-«Шоьлим, меним тиревим, куьн сайын туьсима энесинъ, ел йыры ман, оьлен ийиси мен, дениме куьш-куват бересинъ. Шоьлим меним, адырынъда тезек шоьплеп, яланъ аяк юргенмен. Сенинъ тоьсинъде мен ян суьйгениме юрегимди ашканман. Шоьлим меним, бир куьн дуньядан таярман. Суьегим меним ерге коьмилер. Тек яным меним боьригоьз болып, шоьл кумына битсе экен», - деп Сылуьв уйкысыз кешелеринде айтатаган эди.

Карагаш ногайлардан Камай Сылуьвды кайтарып алып келип, анъшы Мусадынъ ошагында калдырады. Оьзи десе Баьтир-кадыга бараяк болып, атланып йолга шыгады экен. Баьтир-кады халкты йыйнайды, айтаяк соьзи бар усайды. Арасы коьп заман оьтпей, Камайдынъ Ваха деген мышыгыз досы Джабраилды, ат оьлтирип излеп келеди. Аьлгисидинъ эм Камайдынъ басын аькелген кисите яде есирге туьсирмеге кол ярдамын эткенлерге уйкен акша берееклер эм мал асырагына уьшин, акша тоьлевден босатыляк деген хабар авылдан-авылга ййылып юретаган эди. Оьзининъ элинде бир аьлек эткен кыянатлы Джабраил Камайдынъ юреек йолын биле эди. Сол саялы ол Куьдир тоьбединъ басына минип, кос ясап, Камайды анъгылып турады экен. Камай тоьбединъ касыннан оьткенде, Джабраил артыннан тоьбетин атады. Камай аттынъ мойнына йыгылады. Ат алдыга юьвра берип, онъ бетине бурылганы да болады, Камай коска карап коьзин салады да, тускаламай тоьбектинъ шакпасын басады. Туьбек сеслерин эситип, кой багып турган Коьбен-йырав келеди. Караса Камай канга былганып ат уьстинде ятыр. Ол ат уьстиннен Камайды туьсиреек болады: - Мени койып туртагы. Ян акам, барып карашы, аьне аьдем тириме экен, - дейди ол. Коьбен тоьбеге минеди. Джабраил сулайып ятыр эди. Камайдынъ куьллеси онынъ кенъырдевиннен оьтипти экен.

-Оьлипти, оьлипти, - деди Коьбен.

-Меним шыбын яным, онынъ яныннан алдын шыгып кояр, - деп ойланып туры эдим. Энди мен парахат, - дейди Камай. Коьбеннинъ ярдамы ман ол, аттынъ уьстиннен ерге туьседе де атынынъ аягын кушаклайды. Коьбен шоьнкайып олтырып, эки

коьзин «тарс» юмып, эринлерин йыбырдатып, арабша бир затлар ишиннен оқыйды.

-Караялым, арба йол ман, тар сокпак пан юргенмиз. Устьимизге шань кондырып, тер ийисин шыгарып, елге тийип, куьнге куьйип, ярлыларга сув, байларга ув болып, куьн-туьнимизди кеширгемиз. Караялым явды коьргенде карувым таймаган, тав йолында малынды йоймагансынъ, ат шабыста алдыды бермегенсинъ, каты атыста кери кайтпагансынъ. Шоьлде коьл ягада ойнап-авнап ятканнан эсе, бирге кум адырында янып-куьйип, атысып юргенинъди артык коьргенмен. Караялым, айырылар куьн келди, сени калдыраман.

Коьбенге карап: - Коьк куьмбези тоьнътерилген шынь аяктай, коьк пен ер бир-бирине тиетаган сызык дайым да мени кувандыратаган эди. Аьне сол тоьгеректеги сызыкты коьрмей турып, мен тыныш яшап болмайтаган эдим. Тоьбе басына минип, ян-ягыма тигилип сызыкка тоймай карайтаган эдим. Аьли сызыкты коьре алмайман, яным шыгар вакытым ювуклай усайды.

Бетегели сары аркадынъ басында, белгили тогас касында, атысып оьлген оькинмес, - деп сен йырлайтаган тувылма эдинъ, - дейди Камай. Дувылдап келеятырган аттынъ дубирин эситип, Коьбен аяк уьстине турады.

-Куватым-ав, касыма янасшы, - дейди Камай Коьбенге.

Коьбен шонъкайып олтырады:

-Атымнынъ налларын Оьгиз-тоьбединъ доьрт те ягына коьмерсиз, Ногай шоьллитиме наьсип келсин деп, домбырамды оьзинъе...

Ол ызгы соьзлерин, тили куьрмелеп, айтып битире алмады. Тамагыннан бир зат «кыр-кыр» деди де, шыбын яны шыгып кетип, мойыны босап калады. Сол мезгилде, адыр ели тынысын ашувлы алгандай коьринеди. Аспандагы булыт касын туьйип, куьн коьзининъ карашыгына айланып, нурларынынъ йылувын, шоьл тоьсиннен тайдыргандай болады. Камайдынъ мышыгыз досы Ваха атыннан атылып туьсип: - Эх, бир аз кешиктим усайды, - дейди ол, каты куьрсинип. Камайдынъ сувып келеятырган этине коьлын тийдиреди. Онынъ аты терлеген, коьйлеги терден шаркына ябысады.

-Э, кайдай аьдем эди. Коьк боьридей эди, - деп ол, соьзин бардырады. - Бир кере мен авыр яралы болып, ногай авылына келипшен, артымнан кувгыншылар да келеятырган болганлар.

Кимнинъ термесине келгенимди билмеймен, эсимнен тайыппан. Соньыннан билдим мен. Куйыдынъ иши тал шыбыгыннан соьылган шетен мен бегитилсе, сондай куйыга ногайлар зурыплы куйы деп айтадылар.

Куйыдынъ сувы еткен сызыктан бир аз йогары, бир кабыргасын уьнип, лахатка усаган ер этилген экен. Камай татым аданаслардынъ биревин куйыга туьсирип, куйдынъ уьнип этилген ерине мени салдырады экен. Татым аданаслардынъ экинчисин меним атыма атландырып, соқыр йол ман йорттыртады. Ол яралы, узакка кетип болмас, - деп кувгыншылар меним атымнынъ ызын алып, алдыга бара бередилер. Камыслардынъ арасында атымнынъ ызы уьзиледи экен. Кувгыншылар бир зат та анълаялмай, ашувлы болып, ногай авылга кайтып келедилер.

-Сизинъ тараптан яралы мышыгыз абреги кетип, ушты куьйди йок болды, - дейди олардынъ басшысы.

Онынъ шырайы кызарганнан болса ярайды, мойыннынъ тамырлары коьтерилип коьгергендей боладылар. Камай кувгыншылардынъ аьр бирисине бирер кой авылшыларына бердиреди де, оларды йолга салып йибереди.

«Сенинъ янынъ бизим авылга ети койга олтырган», - деп Камай, маскаралап айтатаган эди.

Э, кайдай аьдем эди. Коьк боьриден де ийги эди. Авылда эки аданас термеде де тувыл, отавда яшайтаган болганлар. Отавдынъ ортасында бир казан илинип туратаган эди. Ак эм кара кийгиз бир тоьрге тоьселген болган. Эгер конак келип, ак кийгизге олтырса, бир аданастынъ хатыны ас асып береді. Конак йылысып кара кийгизге олтыра калса, экинши аданастынъ хатыны ас асатан эди. Конак болып келген киси, татым аданаслардынъ отавына барып, эки телпек ас ишетаган болган. Эгер татым аданаслар экев болган болса, Камайдынъ аркасы ман оларга мен уьшинши аданас болганман.

Сык деген сык, бай киси яшаган болган. Онынъ термесине тиленип келген аьдем, бир увьрт сув ишпей кайтатаган эди. Уры кисиге тиленип бирев келе калса, ол ушып турып, казанда кайнап турган астан алып, тиленип беретаган эди. Бай киси оьлгенде - яханемге, уры киси - еннетке туьскен дейдилер. Камай да еннетке туьсеек, неге десе ол яшавы бойынша, сакат кисиге етим балага тирев болып юрди.

Э, кайдай аьдем эди. Бий тоьбедеги Бабай тастай турысы эди. Боьрибий деген ногай йылкысын айдап тавга келеди. Боьрибий мен келген ногайлар, мышыгызлардан кыз алып, кызларын мышыгызларга берип, татым яшайдылар. Соьтип, мышыгызлардын арасында ногай тейип курылган дейдилер. Меним анам сол тейиптен эди.

Коьргенсиз Джабраил коьргенсизлик этти. Коьргенсизлигинен де ол оьлди. Алла-таала мени ногайлар ман байланыстырганына каны-яны ман разыман...

Куьдир-Тоьбединь басыннан Джабраилдинь косын тайдырып, сол ерден Камайга камыр казып, онынь мейитин коьмедилер.

-Намарт аьдемлерге мезарда орын йок. Ондайларга йолдынь кырында камыр казылады, - дейди Ваха, койды йыртажк болып турган боьридей болып, Джабраилдинь канлы кьвдесине коьз карасын салады.

-«Йолдынь шетиндеги камырга уьш кере аяк пан тепсень, аяк маразы таяды» деген ырым ногайда бар, - деди Коьбен.

Алыстан Куьдир-Тоьбеге коьз салсань, Камайдынь сынтасы Джабраилдинь камырына оьктем карагандай болып коьринеди. Йолдынь кырындагы Джабраилдинь камыры, кыжк арасында ясыртылган коянга усайды. Караялдынь куйрыгын Коьбен кесип, аясы ман кабыргасына кагып: - Шуьв - деди, ат шоьлге ылгап кетеди...

Аксайдагы кумык Абдул-Аьким Аьжибайдынь увьлынынь тойына Арсланбий тойшылап барады. Сол аьсерде Коьккоьз-аьжи Сис-Тоьбе авьлында яшайтаган карт Соктайга зор ман Сылувды бересек болады. Ол ян аьрекетте той этип, Сылувды куьйме арбага олтыртып, Сис-Тоьбе авьлына йол алдырады. Куьйме арбада Сылувдынь коьз алдыннан Арсланбийдинь келпети таймайды. Арсланбийден аттынь, иердинь, ювеннинь ийиси шыгаган эди. Сол ийисти Сылув калай ярататаган болган. Сол саялы ол, Арсланбийдинь ювенин колтыгыннан шыгарып, сыйпап турады, коьзьясы ман шоьлге карап: - Шоьлим меним, тоьсинь нешакым кан тоьгилген, сол канлар ялындай алавлы, туздай ашшы болып яраньа тиеди. Боьриге куьлле тие калса, боьри оьлен ялап ярасын эмлейди. Сенинь яраларынды кавмаклар дыньырып эмлемеге шалысадылар.

Шоьлим меним, бавырынья курткашаш биткени ашык ярлардынь суьйим етимлигинен тувьл ман экен?

Шоьлим меним, коньилимдеги кайгым, тынысымды авыр алдыртып, ян куьезимди эти боьлип, кевдемнен яс янымнынь шыгар куьнин ювьякландырады.

Шоьлим меним, кевдем ерге коьмилер, тек меним шыбын яным Арсланбийдинь юрер йолына ак шань болып туьссе экен...»

Сакай-Тоьбе касында Сылув кара терге туьсип, тынысы битип, аьлсиз ятады. Онынь коьз алдында Арсланбий мен куьыршак той ойнап турган мезгили эди. Сылув пишеси болып, Арсланбий куьеви болып, шенькилшекке куьыршакты олтыртып, шайкай эдилер. Бирден шенькилшек силкинип кетти, аркан уьзилди. Сылувдынь коькирегининь уьстиндеги ювенде каракурт юрип туры эди.

Карт Соктайдынь ювьяклары Сакай-Тоьбединь кабыргасыннан камыр казып, Сылувды коьмедилер, сынтас та салмайдылар. Сылув куьйме арбада туншыгып оьлген деген хабарды авьлдан-авьлга яйып юредилер. Шоьл кызлары Сылувдан коьрим алып кояр деп, байлар сескенип, сондай хабарды шыгарган экенлер. Ерли байлар не айтса да, не этсе де ушын хабарды халктан ясыра алмайдылар. Сылувдан сонь картларга эрге бармаймыз, деп оьлип кеткен кызлар айлак коьп болдылар. Айтпага, байларга малдай болып сатылып бармас уьшин, кайбир кызлар куйыларга атылдылар, кайбир кызар шашларын кесип бугындылар, кайбир кызлар коьсев мен бетлерин заялап оьлдилер...

Аксайда коьбиз тартылып, бозалар ишилип турган мезгилинде, Арсланбийге досы Союн Картакай улы кешке тамам келип калады. Сылувдынь хабарын айтпага тили бармай: - Коьккоьз-аьжи авырып ятыр, авьлга тез кайтсана, - дейди. Арсланбий Союн досын озининь орнына олтырып:

- Сиз юманынъыз, яхшы сааьтине коьрисейик. Мен йолланайым. Алла-таала биледи. Не де болмага болады, - деп Арсланбий кешелеп, ата юртына кайтажк болады.

Коьккоьз-аьжи кумык досы ман:
- Кайдай авыр хабар келе калса да, бир амал тавып, Арсланбийди эки юма озбай турып кери кайтармасын, - деп соьйлескен болган эди. Сога коьре де Абдул-Аьким Аьжибайдынь увьлы, соьзин ерге туьсирмес уьшин, Арсланбийдинь йолына оьзининь сенген аьдемлерин йиберип:

- Арсланбийди урынъыз, тонанъыз, тоьбеленъыз, яраланъыз, ярты ян этип, алып келинъыз, - деп буйрык береди. Коьк куьмбизде

увак юлдызлардын арасында толы ай ярыгын мол тоьгеди. Карагус канатын кень яйып, кешки таза авада кевдеси мен ярып, коянды оьткир тырнаклары ман туншыктырмага аьзир болып турганы, оьктем ушувыннан сезиле эди. Арсланбий карагуска коьзин салып, коькирегин керип, атын енйил шаптыртады. Неге десе, ол да карагустай болып карсы келе калган явды, месемеге аьзир эди. Шонтык терек касында Арсланбийдинь алдына кумык байдын аьдемлери тонавшы болып шыгадылар. Бу ерде кара язувды койып, Арсланбийдинь акында, эл арасында йырланатаган, Коьбен-йьправдын йырын келтирмесем болмайды.

Атлан, атлан сен, Арсланбий, дегенде,
 Атланмага сенин кейфинь суьйгенде,
 Аксайга той тойлап барганда,
 Артыннан атлы келди алгасап,
 Кешелеп сен Арсланбий кайт деп,
 Атаньа ызгы соьзиньди айт деп.
 Кешелеп атынды сен иерлеттинь,
 Тынык ава, шонтык терек касында,
 Тонавшылар шыкты сенин алдынъа.
 Атынын басын тартты Арсланбий,
 Бу соьзлерди ол заманда айтты, дей:
 «Аллах уьшин, тонавшылар койынъыз,
 Яхшы эркекке усай сизинь соьинъыз,
 Не келеек меним каткан тонымнан?
 Дувлатсанъыз хаьте шыгар колымнан.
 Бир атым бар авызлыгын шайнаган,
 Ашувланса миндирмеге коймаган.
 Савырсыннан алты кайыс алсань да,
 Ашувланса оьрге юрип болмаган».
 Ол заманда тонавшылар айтты, дей:
 «Туьссене сен, Арсланбий, туьссене,
 Савытларын иер касына илсене,
 Биз айткан соьзге сен келсене.
 Сен, Арсланбий, коймаякты билсене!»
 Сонда Арсланбий булай толгайды:
 «Арсланбий тувылмеди меним атым?
 Арсландай тувылмеди турысым?
 Сиз де кимсиз меннен садак алмага?

Мен де ким мен ат садагым бермеге?»
 Ол заманда тонавшыдын бириси,
 Ишиндеги кара юзли тириси.
 Ювык келип, «туьс!» дегенди айтты, дей.
 Ашувланды Арсланбий, бусанды.
 Коькирекке буздай темир курсанды,
 Аш белиннен кынъыр кылыш сувырды,
 Ат басын тонавшыларга бурды, дей,
 Таргылдай болып атылды, дей,
 Урып сонда бес-алтысын йыкты, дей,
 Атланып бир шетине шыкты, дей,
 Тонавшылар аьри-бери шапты, дей,
 Арсланбийге тускап туьбек атты, дей,
 Ол да болса калган экен атылмай.
 Калганлары Арсланбийге катылмай.
 Онда йигит колга ялав алды, дей.
 Тонавшылардын аркасына салды, дей,
 Аркасыннан алты кайыс алды, дей,
 Елкесиннен ети кайыс алды, дей,
 Калганларын йыйып йолга салды, дей,
 Ногай сонда ойлы болып турды, дей.
 Аттын басын ногай йолга бурды, дей,
 Атына уьш камышы урды, дей.
 Аты да ылгалады ердей,
 Ел тынып, тань кызарып атканда,
 Тань шолпаны куьлей берип батканда,
 Арсланбий энди болса боьри бий,
 Аман-эсен атасына келди, дей...

Шоьл елли толкынларын уянтады, камыслардын басларын коьзалтады, адырлардын ак шаньын коьтереди, оьленлерди тамырынан юлкады, кавмакларды ушыртады, энйиллердинь ыгына тыгады, кара койлардын юнине усаган булытларды коьк куьмбизинде ювыртады, булытларга ясырылгандай кувыс-муьйс излеттиргендей болады. Арсланбийге авадын туьрленуьви буршав этпейди. Ол булытлардын ювырысларына коьз салып: - Карт Соктайды мен булытларга усаттырарман, басын ясыргандай кувыс-муьйс излеттирермен яде кавмактай этип ушыртып коьрге

тыгарман, - деп озы-озине айтып, атынынъ басын Сис-Тоббеге карап кувалай береди...

Соктайдынъ термесине Арсланбий кирип:

- Сизди атай коьргиси келеди, - дейди.

-Астофирулла. Не болды, авырыдыма экен?

-Айе, айтаяк соьзи бар усайды.

-Алла эмин берсин.

-Мени Аксайдан шақырып аькелдирди.

-Авырувына Алла шыпасын берсин, - деп Соктай, атына атланып йолга шыгады. Авылдан эки шақырымдай ерге кетти усайды.:

- Сылув ушин оьш алаяк боларман, - деди Арсланбий. Арсланбийдинъ соьзлерин эситкенде, Соктай ашувиннан шек-шақырыны туьскендей болады. Капкынга туьскен карсактай болып, коьзлерин онда-мунда ювыртып:

- Астофирулла, тентек, соьзинъди кой, кутыгымды келтирме, - дейди.

-Айтканым тентек соьз тувылды, - деди Арсланбий катырып.

-Янаспа, оьлтирермен, - деп Соктай тапаншасын йогарга атты да, атынынъ басын бурып, авылга карап дувылдатты.

Алладан аьмир болып, Соктайдынъ атынынъ аягы юмыран инине туьседі. Ат йыгылып, алды аягын шорт сындырады. Соктай мойынын кайырып, яткан ериннен туралмады.

Кыйналып яткан Соктайга Арсланбий карап:

- Алладынъ язасы сага етишти экен. Туьбек атпасам да, оьлеексинъ, - деп айтып, ол атынынъ басын бурганы да болады, тапаншадынъ тарсылдавы эситилди. Баслап Арсланбий аньламай калады. Сонъ ол кызылшал атын айландырып, Соктайга туьбегин тускалады. Сол аьсерде Соктай манълайына тапаншасын тиреп атады. Арсланбийдинъ коьйлегиннен кан оьтип агады. Йылы кан тып-тып этип атынынъ касына туьседі. Ол Сакай-Тоббеге карап атын енбил шаптырады. Арсланбий ярасынынъ авырлыгын эти иссилегиннен сезбейди.

Тобгеректе кенъ авлак, алдында арба йол, арттан эскен ел аттынъ шабувына куьш коскандай болады. Арсланбийдинъ коьйлеги аркасына ябысады, каны ашшы тери мен араласып ага береди. Онынъ эси дерти ян-суьйгени Сылув яткан тоьбеге етсе экен. Арасы ювыклаган сайын онынъ карувы тая, береди. Тоббегинъ касында ол атты тизине шоьктиреді, Арсланбий ерге

туьскенлей ок эсин йояды. Неше сааьт ятканын ким биледи. Эси келгенде, ол туманласкан коьз алдында атын коьреді. Арсланбий ынъкылдайды, аты «фыр-фыр» деп сес берип, тислери мен онынъ ийининнен коьйлегин камтып, аягына тургызаяк болады. Аттынъ соьйлер тили йок, ама онынъ эткен затлары бек сейирли эм анълавлы эди. Арсланбий атына карайды. Кулагынынъ касында ювени ыскан ерлерине ак туьк биткен экен. «Коьзимнинъ карашыгын эзип, ак туьклеринъе ягар эдим», - деп ол, айтаяк болган эди, тек тили тынъламайды. Арсланбийдинъ ярасыннан аккан кан, шешекейлердинъ япырақларына туьседі. Бир шешекейдинъ коьзи, ога Сылувдынъ коьзиндей болып коьринеди.

Дуныя яратылганда явын явып, эссиз ел эсип турган дейдилер. Бездиргиш явыннан, эссиз елден дуныя бузылаяк деп те айтадылар.

Танъгир явын ман елди тындырады, дымкыл туьсли ер уьстинде тып-тынык болады. Танъгир айдынъ иесине сары куьпелеклерди ерге кондыр деп буйырык береди. Айдынъ такыр айланысыннан ерге карасанъ ер юзиндеги шоьлликлер боьридинъ коьзлериндей болып коьринеди. Ай тоьсиндеги шешекейлердинъ урлыклары туьрли маразларга эм эди. Сол сары куьпелеклердинъ арасында бир ап-ак куьпелек болган дейдилер, сол куьпелектинъ авызында бир урлык бар эди. Сол урлыктан дарман ясалса аьдем оьлмей яшаяк дейди. Сары куьпелеклер шоьлге сары туьсин яядылар.

Соннан бери айдынъ такыр айланысыннан ерге карасанъ, ер юзиндеги шоьлликлер сары арвандай болып коьринип баслайды. Ыспайлыгы уьшин тувыл, коьп авырувдан эмлги уьшин халк шешекейлерди бек аявлаган деп йылкышы Сабан Байтуьв увылынынъ айткан хабары Арсланбийдинъ эсине туьсип кетеди.

Кайбир аьдемлердинъ шыбын яны шыгаяктан алдын кулагына шешекейлердинъ йыры шалынады дейдилер. Шешекейдинъ йыры айдынъ ярыклары ман, елдердинъ эсуьвлери мен, танълардынъ атуьвлары ман, шықлардынъ йыптыравлары ман, шешекейлердинъ кыска оьмирлери мен байланыслы болады деп айтадылар.

Мине Арсланбийдинъ кулагына шешекейдинъ йыры шалынып туры эди.

Арсланбий куьшин салып, аттынъ ярдамы ман аягына турады. Онынъ аяқлары диридейди, басы айланады. Арсланбий колларын яйып, эт бети мен ерге йыгылады. Онынъ коьзине мине не зат коьрине эди. Арсланбий Сылув ман тынысын аста алып, соьйлей

эди. Сонъ ол шыбырткысын тарсылдатып, Сылув ман бийип баслайды. Союн шешкейлерди йогарга атып таслап турады. Кызыл, ак, коьк шешкейлердинъ япыраклары авада айланады. Сылув колларын яйып шешкейлердинъ арасында ак кувга усай эди. Арсланбий шыбырткысын тарсылдатып бийий береди, ер юзинде эш бир кайгы йоктай эди. Анъсыздан тоьбе басына боьри келеди. Ярк-ярк этип, бирден коьринислер йок болады. Арсланбийди излеп шыккан аьдемлер уйкен тамашага каладылар. Ат корынып, Арсланбийдинъ мейитининъ касына биревди де янастыргысы келмей эди. Арсланбий десе тоьбеди кушагына алып яткандай эди. Тоьбеди ол коьтерип, аттынъ уьстине салаяк болады деп ойлаяксынъ. Аты десенъ тоьбеди аркасына миндирмеге аьзир болып туры эди.

Коьккоьз-аьжи ялгыз увлы Арсланбийге тоьбе басына сынтас салдырады. Сол куьннен бери, Сакай-Тоьбеге халк арасында Сылув-Тоьбе деп айтылып баслайды.

Арсланбий дуньядан тайган сонъ, Коьккоьз-аьжидинъ яны парахат болмады. Ол кеше-куьндиз айланып туратаган эди. Мен терек атаманына эм приставке ашавлык неге болганман экен. Яны бир пристав келе калса, эски пристав баьри кагызларды ягып кетеди. Мен Камай ман Аьлгисиди яхшылардан кем коьрип, яманлар ман тенъ коьрип, неге юргенмен экен. Шайган састырды. Мен оларга таянган болсам, халкым ман бир болган болсам, приставке ашавлык болмак эдим. Ялгыз увлымды да анълап болмай, ога ыза коьрсеттим. Энди мага терик атаманы эм пристав неден тарык?

Тарыксыз ислер юритип, кан тоьгип, коьз яс актырып, сакатлар, етимлер тувдырдым. Арсланбий мен Сылувдынъ суьйими ети туьйиндей болган экен. Мен анълавсызлыктан туьйинлерди шешеек болып суьйим йибин уздим, юрегиме кетпес дерт салдым. Хайырсыз байлык мага неден тарык, - деген ойлар ман Коьккоьз-аьжи, авыл ясларын йыйып, Баьтир-кадыга барып, 1907 савнеде озгарылган бас коьтирилисте ортакшылык этеди. Баьтир-кады бас коьтерилицте яраланды, сол коьтерилиц онынъ оьлуьвине себеп болады. Аькимлер бири-бири мен соьйлесип, Баьтир-кадыды Капкайга йыйынга шакрыадылар. Капкайга ол йолланаекта: - «Баьтир-кады сен сак бол. Ынанып та калма, олар аьйлежи аьдемлер. Туьрли иллелик олардан шыгар, дос болып юрип,

артыннан пышак урар, увлы азык бермеге де болар. Саклык керек», - дейди ак сакаллы агайлар.

Баьтир-кады йыйынга барып, Капкайдан кайтканда шаркына бир исси, бир сувык болып кетеди. Капкайда онынъ атынынъ ювенине, иерине ув сепкен болганлар. Согысларда яраланып сакат болган ногайлар, Сабытлы йылгадынъ бойында дуьги, ботлашык, тары шашатаган болганлар. Кайбиревлер балгос пан да каьр шегетаган эдилер. Олардынъ ермагазлары касында туьреннинъ бир кесеги, шапкы, запра, кана, казгыр, лапетке, менъгене ятыр эди. Кайбиревлер йылгадынъ атын Сувбытлы, Шапатлы, Шокатлы, Шобытлы деп айтатаган эдилер. Эгиншилердинъ келесине Баьтир-кады янасканда, кара терге батып, куьшсиз йыгылады. Ув онынъ канына яйылган болган. Баьтир-кады тынысын авыр алып:

Аькимге таянсанъ,

Халк карсыгына каларсынъ.

Халкка таянсанъ,

Аьким корлыгына каларсынъ, - деп айтып соьзин булай бардырады.

Аспаннан коьк боьри туьседиде, ерди тырнаиды. Ата-бабаларымыздынъ кайбиревлери коьк боьридинъ ер тырnavы ман сукланадылар. Кайбиревлери коьк боьридинъ куйрыгын коьргенде уйкен тамашага каладылар, неге десе коьк боьридинъ куйрыгы аьлемет оьрме мен оьрилген болган экен. Ата-бабаларымыздынъ коьк боьридинъ ерди тырnavы ман сукланганлары, сабан этип ер айдайдылар. Коьк боьридинъ куйрыгнынъ оьрмесине тамаша болганлар, камышы оьрип мал ман каьр шегип оьмир суьредилер.

Кобан ногайлары ер мен каьр шегедилер, сиз де олардан коьрим алып дуьрыс этесиз. Баьрине де анълатынъыз, ер мен каьр шексинлер. Баскаларга анълатув сизинъ кие борышынъыз болмага керек. Бир мырзадынъ увлы анъшылап шыгады, шоьлде ол боьри мен айкасып, каты яраланып юргына кайтады. Туннинъ бир заманында ол шылбыр терге туьседиде, сандыраклап баслайды. Хатыны амалсыз болып колына домбырады алып шертеди.

Мунълы саз авады бийлейди. Мунълы саз калын буздынъ тарсылдавы ман, манълайдан аккан тузлы тердинъ нийси мен, йыланнынъ шапцувы ман, кылыш юзиннен тамып туьскен исси каны ман, йоргадынъ туьк дуьбири мен, карагустынъ канаты кайырылып, канга-шанъга былганып, коькке ушак болып талпануву ман байлансылы эди.

Келиншек домбыра шертпесе де болмайды, неге десе ол аьселдинъ ясы уйкенлерине соьйлемейди, аьвелгиде келиншеклер ногай аьдет бойынша соьйлев тувыл, ясы уйкенлердинъ атын да айтпайтаган болганлар.

Мунълы сазды эситип, ясы уйкенлер яткан йылы орынларынан турып, увылынынъ термесине барадылар. Барса увылы ян бермеге туры экен. Мырзадынъ хатыны шамланып, келиншектинъ колыннан домбырады тартып алып, ошактынъ отына таслайды. Кедединъ шыбын яны буьлк-буьлк деп шыгып кетеди. Соннан бери мунълы сазга «Келиншек сазы» деп эл арасында айтылады. Кедединъ анасы бозторгайдынъ йылавындай тавысы ман бозлайды. Бозлавында бесиктинъ шайкалувы, коьктынъ гуьрилдеви, куьн коьзининъ алтын йиплери узшилип, кара булыт пан буьркенуьви сезилетаган эди.

Мырза шыдаалмай сув ишип, термеден шыгып, азбарда ондамунда юреди, басын тоьмен салып термединъ тоьгерегин ушдоьрт кере айланып та шыгады. Ялгыз увылынынъ оьлуьви мырзадынъ янына ашшы тиеди. Ол юрек дертин таркыратаж болып, кайгылы юзи мен, коьз ясын тоькпей аваз коьтереди. Онынъ авазында елдинъ сызгырувы, боьридинъ улувы, эмен теректинъ ясыл япырагы бутагыннан замансыз узшилип, авады айланып, сары шандактынъ толкынында калкып турганы коьрингендей эди, деп онынъ айтканы да болды, шыбын яны шыгып кетти. Бабтиркадыдынъ яны кайтип шыкканын да, касындагы аьдемлер аньламай каладылар.

-Калай енъил, соьйлей берип яны шыкты. – дейди эгиншилер..

Сол бас коьтерилисте Коьккоьз-аьжи бавырыннан каты яраланып, тоьсек тартып, ярым ай бойынша сандыраклап ятады. Ярасы бир азганакай ийгиликке кайгып баслаганда: «Кагымшы атайды алып келсин», - деп Коьккоьз-аьжи, кешке таман атлдыды йиберттиредиди. Кагымшы-атай юлдызларага карап: «Юлдызлардынъ айгувына коьре, Коьккоьз-аьжиге шоьл адырына барып, боьриди ыслап, балалы юрек бармагы ман, боьридинъ манълайына тийип, оьзининъ басынынъ уьстиннен айландырмага тийисли. Солай ок боьриди сойып, этин тузсыз астырып, кан кардашларын шакырып, биринши кораз кышкырганда ашамага керек болады. Боьридинъ яны Коьккоьз-аьжиди авырувыннан куткарап эди. Тек аьлсизленген аьдем шоьл адырына барып болмайды. Мен билгенимди аяман, колымнан келгенди этермен. Бу

соьзлерди Коьккоьз-аьжидинъ хатынына еткерерсинъ, бир инсанга да билдирмей.

Шоьлде алатопан ел эсип, тереклер, термелер, арбалар кавмакка усап дыгырганлар. Коькте сазаган булытларды мамыктай этип йыртып, кутырынып юреди.

Танъгирден аьмир болып, коьктен бир увыс топырак туьседиди. Сол мезгилде ер ярылып булак шыгады., булак сувы ман бирге, тыныклык шоьлге энеди. Бир увыс курткыштай эти туьсли тоьбеге айланады.

Аьр бир аьдем кара эпки сойып, Коьк-Тоьбеден тилейтаган эди. Коьк боьри Коьк-Тоьбединъ басына коьнп, канатларын кагып, аьдемлердинъ тилеклерин Танъгирге еткератаган эди.

Булак сувы йылгага айланады, халк яшавы туьзиледи, шоьлге доьрт туьлик мал да коьбееди, тек аьдемлер непсисизликлериннен бир-бири мен намарт болып баслайдылар, тил бирлигин йойганлыктан, арамлыкка енъ бердилер. Эдаплык тутылмай бузылганлыктан, себепсиз коьз яслар акканлыктан, куьнасыз кан тоьгилгендиктен, йылдан-йылга Коьк-Тоьбединъ курткыштай эти туьрли туьси кемий берип, йок болады, булактынъ сувы курып калады.

Коьккоьз-аьжи увылы Арсланбийдинъ куьнасыз оьлуьвине себеп болган аньлавсызлыгын коьрсетип, шайтанга енъилген. Коьккоьз-аьжидей канлы аьдемлер Коьк-Тоьбединъ курткашыгынынъ эти туьси йок болувына косым косканлар – деди Кагымшы атай атлыга. Коьккоьз-аьжидинъ хатыны, бир соьзин де ерге туьсирмейди, сав кеше уйкламай калгып шыгады. Коьккоьз-аьжи эти кызувыннан болса ярайды, оьзи-оьзиннен хатынына екиринип, касыннан кувып отавга йибереди. Мине неше куьнлерден бери термеде оьзи ялгыз ятады.

Кагымшы-атай Коьккоьз-аьжидинъ термесине келсектен алдын, кырк тоьбелердинъ басына минип, туьсип: «Кырк-тоьбединъ кайраты, каркырама яйылды», - дейди.

Онынъ коьйлеги кырк кесек туьрли кумаштан куралып тигилген эди. Белин коргайлы белбав ман бувган усайды. Аркасына мойынтумардынъ касына, бияладынь кесеги салынган болган. Солай ок коьк тайдынъ коьнине оралган калкан мойнында илинип туры эди. Боьркининъ орнына боьридинъ курыган басын кийипти экен. Аягындагы коьньуравлы агаш баьпиш юргенде шакур-шукыр этеди.

Кагымшы-атай кара эшкиди Таньгир-Тоббединь этегинде сойдыртады, куйыдынъ касында сыдыртады. Малды асыллаганда ерди авыстырув – ол да бир ырым ман байланыслы эди. Койдынъ аш шегин Кагымшы-атай Коккобз-аьжидинъ мойныннан алып белине дейим орап: -

Каннъ урмасын киеси,
Юннинъ урмасын ийиси,
Эттинъ урмасын айы,
Юрегимнинъ урмасын майы.
Казаннынъ урмасын пусы,
Алал болсын аскан асы.
Куьн коьзининъ урмасын нуры,
Кан пышактынъ урмасын юзи.
Мен арувакка ялбараман,
Ушык шыгып кетсин,
Ашшы шектинъ йылувы ман,
Ушык шыгып кетсин.
Ушык шык, ушык шык,
Коккте коьрсе сени алар юлдыз,
Ушык шык, ушык шык,
Ерде коьрсе сени алар коньыз, - дейди.

Сонъ ол Коккобз-аьжидинъ термесине барып, ошактан пыскып турган тезектинъ кесеклерин алып, термединъ айланасын айландырып, туьтинлик этеди, сокыр шыбынлар туьтиннен эрек кетедилер. Кагымшы-атай сол колына балта алып, шыгарактан кырга шыгып, термединъ тоьгерегин балтадынъ юзи мен тоьгереклеп сызып, термединъ босагасын балтадынъ басы ман туьеди. Босагадынъ алдына боьри тери тоьсеп, Коккобз-аьжиди тизине шоьктирип, касына балтады салып, маньлайына куье ягып, уьстине ишибой себип, коькирегин эшки май ман ысып, онъ колына исси коьсевди алып:

-Кокк боьри кел касынъа,
Ак йылан кел касынъа.
Бабатас куьш бер канынъа,
Киесан кут бер тамырынъа, - деп коьсевге сув буьркип айтады.
Кагымшы-атай кеткен сонъ, Коккобз-аьжи оьленнинъ япырагыннан ясалган дарманды ишип, бир неше кере огып кусады.
«Бавыр коьтерилсе, сап-сары запьран шыгатаган», - деди Коккобз-аьжи ишиннен.

Огьган сонъ, Коккобз-аьжиге бир аз енйил болды усайды. Ол тынысын аста-аста алып, маньлайындагы терин колын ман суьртип, курыган тамагын тазалайды. Онинъ каркырасына бир сувьк, бир йылы болып кетеди. Аягынынъ куьши тайганлыгыннан тамыры коьгерген эдилер.

«Ойлап соьйлеген, оьктемсип соьйлемес». Ойлап соьйле. Яшавдынъ ахыры кайдай болаягын билип болмайсынъ. Яшай-яшай Алладынъ маньлайга язганын коьрермиз. Туздамымыз битсе, оьлермиз. Биз оьлсек те, авьлетлеримиз бар. Яшавдынъ ахыры кайдай болаягын олар коьрер. «Ерге туьскен оьтпекти баспа, киеси урар», - дейди ногойда. Эки таза бир-бирин суьйген ясларга, бас костыртпасанъ, минсиз суьювдинъ киеси урмас деп эсинъе келеме? Авьлетти асырав-оьстирув, тербиялав ата-анадынъ кие борышы. Оны эситпей кайда калгансынъ?

«Адилликтинъ коьзи, киединъ оьзи», - деп неге оьмир суьрмейсинъ? Кызга уьйленген кедеге кыздынъ анасы куьев коьйлек аькеледи. Сол коьйлекти кед кийгенде, куьев кие кийипти дейдилер. Неге сен Арсланбийге ян суьйген кызы ман бас костырып, кие коьйлек кийдирткинъ келмеди?» - деп Коккобз-аьжидинъ атасынынъ иниси, аршадан этилген аса таягына таянып, айткан соьзлерин онинъ эсине туьсип кетедилер.

-Я, Алла, - деп Коккобз-аьжи Алласын эскерип, басыннан ятагын колына алады. Ол авьрувын сытлавлп, шашын да алдырмайды, ак шашлар кара шашларынынъ арасында коьп болып коьринмей эдилер.

«Буьркенип ятсанъ авьрувынъ тер мен тез шыгар», - деп Кагымшы-атай юртына кайтажк мезгилинде айткан эди.
Тек не пайда, Коккобз-аьжи тер ийсин суьймейди, сол саялы буьркенип яталмайды.

Увылы Арсланбийди бабалаткан куьни Коккобз-аьжидинъ эсине туьседи. Ол мал соьйп, ас астырып, бабатайды термесине шақырып алады. Арсланбий уьш ясына етпеген усайды. Бабатай Арсланбийди ястыкка яткарып, боькешининъ ушына басы тоьгерекленген таякты тийдирип, терисин алдыга карап тарта берип созып, йип пен байлады. Коккобз-аьжидинъ увьлын авьликтирмеге шалысып, домбырасынынъ пердесин басып дынъьлдатады: - Авызынъды аш, тисинъди санайым, - дейди Бабатай Арсланбийге.

Бала йылы йылмайып, юмырткадай ап-пак тислерин коьрсетеди.

-Бир, эки, уьш, - деп Бабатай, Арсланбийди бабалатып алады да, тамып турган каннынъ уьстине тостакай ман куьл себеди...

Мине сол тостакайды Коьккоьз-аьжи уьндириктен алып, коькирегине салып, сыйпай берип, коьзин юмып, ойланып ягады.

Сыйырдынъ майын иритип, мамыкты эки кабат этип шыйратып, бугадынъ муьйизине салынган майшырак куьлпиддеп, янып туры эди. Туьннинъ ортасында ол мызгайды, тостакай «доьнък» деп ерге туьсип, дыгырып кетип, колтерменге урынып, увак кесеклерине уватылады. Ол уянады. Тостакайдынъ кесеклери онынъ коьзине эсик манълайыннан кайырылып туьскен тогадай болып коьринеди.

Арсланбий ян бергеннен бери кырк куьннен оьткенде, Коьккоьз-аьжи ябыскан терек олтыртаяк болып, ерди казганда, нал табып алады. Ногайлар налдынъ ушын тоьменге каратып термединъ эсик манълайына, аьел коьзикпесин, аргымактынъ туягындай дубирдеп наьсип келсин деген ниет пен кагадылар. Мине сол нал онынъ коьзине коьринип туры эди.

-Аш эсигинъди, аш, - деген бир тавыс онынъ кулагына шалынып, термединъ эсигин бирев каккандай болады.

«Как-как десе аьдем савлыгы болган киси, соьйтип эсикти какпас эди», - деп Коьккоьз-аьжи коьзин уйкалай берип, уйкылы-уявлы болып, эсикти ашады. Ян-ягына карайды, бир инсан да коьринмейди, тек Балыш елемиктинъ эсуьвин сезеди. Ногайда танъ ярыклы, сокыр, зьянсыз елге Балыш ел деп айтылады. Аьвелгиде бир кыз бир кедеди яратады. Яратув сага болсын, таьтли яныннан да артык суьеди. Каьпилистен келген яв ман кан майданда кедде согысып оьледи. Сол куьннен кыз азады, тозады. Суьюв ярасыннан кыз эсиннен сасады, денининъ куьши таяды, эки коьзин кан басады. Дуныя юзинде кыз яшагысы да келмейди, сол саялы танъгир кызды елемик елге айландырган дейдилер. Коьккоьз-аьжи эсикти ябаяк болады, сол аьсерде онынъ коьзине коьринер коьринместей болып, ай балтадынъ сабындай бойлы, кара кийимли аьдем термеге кирди усайды.

-Сен кимсинъ? - деп Коьккоьз-аьжи ашувланып сорайды. Ол буздай суьык, темирдей каты, колы ман онынъ ийининнен кагып, «кышкырма, ашувланма», - дегенди анълаткандай болады. Коьккоьз-аьжи кирпич кагып, сейирли болып турады.

«Сондай суьык кол бар деп эситкен болсам, ынанаьк туьыл эдим», - деди ол ишиннен. Бетин ийги этип коьре алмайды.

-Пышак пан урарман, - дейди Коьккоьз-аьжи. Ол уьндемей Коьккоьз-аьжиге карап янаса береди. Коьккоьз-аьжи пышак пан урады, ол сарк-сарк этип куьледи. Пышак юмсак болып киргендей болады, тек каны шыкпайды. Коьккоьз-аьжи пышак пан урган сайын, ол шеги катып куьле береди. Ол бир зат та анъламай, алдыга карап пышагын созып безгек туткандай болып турады.

-Мен Арсланбийдинъ авурагы ман. Пышак пан меним куьтыгымды келтирдинъ. Сени коьрейим деп эдим. Мен танъ коразда кетпеге керекпен. Кешиксем перистелер акырадылар. «Ажал деген астан таьтли азьктыр», - деген керти соьз. Мен Сылуь ман аьруьв дегенде аьруьв, керемет ерге, олай дегенним, тоьбе иесинс туьскенмен. Сиз йылысыз, биз суьыкпыз. Сиз дуныядынъ белинде оьмир суьресиз. Сизинъ тоьбенъизде де, сизинъ табанынъызда да аьдемлер яшайдылар. Табан дуныядынъ иеси бир шуқырдынъ куьысында сага ер аьзирлей усайды. Сенинъ шам шырагынъ ирип, соьнмеге туры.

Бирден кораз кышкырады, тарс-тарс деп эсик оьзи-оьзиннен ашылып ябылады... Туьски мезгилде Коьккоьз-аьжиди атасынынъ иниси эм коньысы аьдран табадылар. Онынъ шапынынъ аклыгы кардан да аптак эди. Соьйтип бир туьннинъ бойынша шашы агарган аьдем авылда йок эди.

Коьккоьз-аьжидинъ камарланып кийген коьйлегиннен мейиттинъ ийиси шыккандай эди. Ол туьединъ каьыргасын бутыннынъ арасына салып, аттай этип атлагандай болып, оьзи-оьзине ыржайып ювырып туры эди.

-Йыгылып бир ерин сындырмага, яде этин уьзбеге болады. Сол саялы Коьккоьз-аьжиге тасадан коьз салып турмага керек. Куйылардынъ авызын ябып коймага тийисли боламыз. Саклык керек, «Баьле-каза кайда йок, барсанъ аяк астында» депти атайлар, - деди Коьккоьз-аьжидинъ аданасынынъ иниси коньысына.

Иштелиги

<u>Хабарлар</u>	
Якпа яланьды	2
Юрек япыракларында кырав	4
<u>Эртегилер</u>	
Буланбай	13
Камьшы	14
<u>Баснялар (Мысалшылар)</u>	
Кербиш	15
Ягарлык	16
Кумганбав	17
Кирпидинь маслагаты	18
Шаньда	18
Калак	19
<u>Кыска хабарлар (Кыскашылар)</u>	
Кеш эм эрте	19
Юбанув	20
Ас айыби	20
Орынласув	20
Басыньды коршала	21
Аралас тил	21
Тил тазалыгы	22
Терис эм онь	22
Хатын аркасы	22
Селекелев	23
Балаларыма буйырсын	23
Тиревсизлик	23
Создинь бавы	24
Кылык	24
Кой бас	25
Явабын ким берер	25
Мутпас уьшин	26
Излеменьиз	26
Топшы Заргиси	26
Сорав эм явап	27

Барга эсап	27
Ийтке де тарыксыз	27
Аракы сондай зат	28
Ашув келип, акыл кетсе	28
Эстен сасып	28
Сылтав	29
Уьйретипти	29
<u>Балалар айтадылар</u>	
Бетимнинь карасы	29
Лю йок, сирке бар	30
Олтыргыш	30
Там	30
Кызыл сыр	30
Аштан оьлер эдинь	31
Шыгып карашы	31
Орынсыз совз	31
Куе ягылган	32
Басымды ювшы	32
Исмиси ети аьрипли	32
Теньининь касында	33
Тамашасы келип	33
Атай ойлагантагы	33
Кол саьат	33
Белин язаятыр	34
Сагынув	34
Котанмаяк	34
Туьз аньламаса	35
<u>Очерклер</u>	
Шешен тилли, шебер коллы	35
Каты явын	38
Коньилдинь кусы	41
Оьрметли ыз	44
Тавысы юрекке балдай	48
Ногай койшы	54

Макалалар

Ярага эм, денге дем.....	58
Ийисли емис.....	60
Юмсақ анълы, юмарт уьнли.....	63
Яшавдынь ялынында.....	65

Сезим эпкинине (мунъшылар)

Шоьл гуьли	69
Айтшы, атай.....	87

Повесть

Сынтастынь йылувы	92
-------------------------	----

Тагир Ажакаевич Акманбетов

Сынтастынь йылувы: повесть эм хабарлар
(Тепло надгробного камня: повесть и рассказы)

Редактор: М. Кожаев.
Корректор: У.Акманбетова

Формат 60x84. 1/16. Печать ризографная. Бумага № 1. Гарнитура Таймс.
Усл. печ. л. – 12,25 изд. печ. л. – 12,25. Заказ – 85 – 25. Тираж 500 экз.
Отпечатано в ООО «Деловой мир»
Махачкала, ул. Коркмасова, 35а

